

ZBORNÍK
SLOVENSKÉHO
NÁRODNÉHO
MÚZEA
V MARTINE

ROČNÍK
CVIII – 2014

ETNOGRAFIA 55

VYDALO SLOVENSKÉ NÁRODNÉ MÚZEUM

Vydalo Slovenské národné múzeum v Martine roku 2014

Predseda Edičnej rady
Slovenského národného múzea
PhDr. PaedDr. Viktor Jasaň

Redakčná rada
PhDr. Mária Halmová, predsedníčka
PhDr. Daša Ferklová (tajomníčka), PhDr. Anna Hlôšková, PhDr. Eva Králiková,
Doc. PhDr. Ladislav Lenovský, PhD., PhDr. Zora Mintalová, Mgr. Anna Oláhová,
PhDr. Marta Pastieriková, CSc., PhDr. Gabriela Podušelová, Mgr. Michala Sedláčková

Odborná redaktorka a zostavovateľka
PhDr. Mária Halmová, Mgr. Katarína Očková

Zodpovedná redaktorka
Mgr. Anna Oláhová

Technická redaktorka
Mgr. Anna Oláhová

Obálku a väzbu navrhol
Zdeněk Jeřábek

Texty do angličtiny preložila
Stephanie Staffen

Rukopis posúdili
Prof. PhDr. Jaroslav Čukan, CSc., PhDr. Hana Zelinová

Výroba
P+M Tlačiareň, Turany

Frontispice
Mlyn na koloch na Malom Dunaji (Jahodná, okr. Dunajská Streda). Foto A. Polonec,
1965. Fotoarchív SNM v Martine, č. neg. 31481

© Slovenské národné múzeum v Martine 2014

ISBN 978-80-8060-346-5
ISSN 0139-5475

PREDHOVOR

Pri zostavovaní obsahovej náplne tohtoročného Zborníka Slovenského národného múzea v Martine sme sa zamerali predovšetkým na publikovanie výsledkov vedeckovýskumnej a odbornej činnosti vlastného pracoviska.

V nadväznosti na aktualizovanú koncepciu Múzea slovenskej dediny pre súčasnú etapu jeho výstavby spracoval J. Langer krajinársku štúdiu, zameranú na členenie pluzžiny a prírodné krajinotvorné prvky regionálnych areálov severozápadného Slovenska. Na historicko-etnografickú štúdiu o dvojdomo z Rakovej č. 295 – 296, publikovanej na stránkach nášho zborníka v roku 2012, nadväzuje autorka A. Kiripolská podobnou štúdiou dvojdomu z tejto lokality č. 201 – 202, ktorá bola do objektivej skladby Múzea slovenskej dediny zaradená v zmysle novej tematicko-urbanistickej koncepcie začiatkom 80. rokov 20. storočia.

Ďalšiu časť zborníka tvoria príspevky z medzinárodného odborného seminára, ktorý bol realizovaný ako záverečné podujatie bilaterálneho projektu, podporeného Agentúrou na podporu výskumu a vývoja (APVV). Skôr než budú uvedené samotné príspevky z tohto seminára, predkladáme stručnú informáciu o celom projekte.

Bilaterálny projekt pod názvom „Výmena skúseností v oblasti výskumu, dokumentácie, realizácie a prezentácie národopisných múzeí v prírode, so zreteľom na technické stavby“, realizovalo Slovenské národné múzeum v Martine v rokoch 2013 a 2014 v spolupráci s rumunským partnerom Complexul National Muzeal ASTRA v Sibiu.

V októbri 2013 absolvovali tri kurátorky Slovenského národného múzea v Martine študijný pobyt v Sibiu a získali podrobný prehľad o odbornom a prevádzkovom chode múzea v prírode ASTRA Muzeul Civilizatiei Populare Traditionale, osobitne o expozícii zameranej na technické objekty. Oboznámili sa s dokumentáciou a archívmi, depozitárny-mi priestormi, konzervátorskými a reštaurátorskými laboratóriami, ktoré boli realizované na základe príspevku z Finančného mechanizmu Európskeho hospodárskeho priestoru a Nórskeho finančného mechanizmu v rokoch 2009 – 2010. Pri prehliadke dokumentačného pracoviska sa zamerali na štúdium dokumentácie zbierkových objektov, technicko-architektonickej dokumentácie, rodných listov, druhostupňovú odbornú-analytickú evidenciu, konzervátorské a reštaurátorské listy zbierok, fotodokumentáciu demontáže objektov ľudového staviteľstva na pôvodnom mieste a ich znovupostavenie v múzeu v prírode a pod.

Bezprostrednou a základnou súčasťou pobytu v Sibiu boli prehliadky objektov múzea v prírode, ktoré predstavujú technické stavby rôznych typov, konštrukcií, regionálnych variantov a časového zaradenia, so zastúpením technických stavieb na vodný pohon

na spracovanie ovčej vlny a rastlinných vlákien, veterné mlyny, olejárne, lisy, technické stavby na spracovanie ovocia a hrozna, pálenice, sušiarne, hrnčiarske dielne, technické objekty na spracovanie včelieho vosku a pod.

Jedným z dôležitých výsledkov projektu bola výmena skúseností medzi riešiteľskými kolektívami v riešení prevádzkových objektov a oddychových zón v areáli múzeí v prírode, v projektovom manažmente prezentačných podujatí, zameraných na ukážky zhotovenia tradičných jedál, ukážky výroby a remesiel.

V rámci programu rumunský riešiteľský kolektív zabezpečil pre slovenské riešiteľky niekoľko exkurzií, ktoré boli prínosné v kontexte korelácií výskumu a vývoja karpatsko-balkánskeho priestoru Slovenska a Rumunska v oblasti tvorby sídiel, tradičnej stavebnej kultúry, duchovnej kultúry a vierovyznania, spoločenského života a migrácií. Boli to exkurzie do pastierskych osád v okolí Sibiu, v rámci vývoja historickej sídelnej krajiny v oblasti vysokohorského pastierstva, prehliadka pamiatkovo chránených objektov v historickom centre Sibiu, exkurzia a prehliadka Múzea vinohradníctva a ovocinárstva v Golešti (Muzeului Viticulturii și Pomiculturii Golești), s výmenou skúseností ohľadne prevádzkovania agroexpozície a zooexpozície, ako aj v oblasti prevádzky areálu a múzea.

Hlavné ťažisko realizácie projektu a jeho ukončenie na Slovensku bolo v roku 2014, a to v príprave a realizácii týždenného študijného pobytu s exkurziami na Slovensku pre troch kurátorov z Rumunska a seminára s medzinárodnou účasťou.

Týždenný pobyt rumunského riešiteľského kolektívu na Slovensku bol realizovaný v termíne 7. – 15. septembra 2014 a obsahoval prehliadky základného zbierkového fondu, expozícií a dokumentačného pracoviska Slovenského národného múzea v Martine. Ako sprievodné podujatie k projektu sme pripravili výstavu „Technické stavby na vodný pohon“, ktorá bola realizovaná v priestoroch voziarne z Moškovca a bola sprístupnená širokej verejnosti v mesiacoch august – október 2014. Predstavovala základnú charakteristiku tradičných technických stavieb s dôrazom na hydrotechnické stavby. Podávala tiež podrobné informácie na príkladoch dokumentácie zbierok a konštrukčných prvkov technických stavieb na vodný pohon, ktoré boli plánované pre expozíciu Múzea slovenskej dediny. Výstavu dopĺňali modely mlynov autora Milana Rosinu z jeho súkromnej zbierky a zbierok Slovenského technického múzea v Košiciach a Vlastivedného múzea v Považskej Bystrici.

Zároveň sme pre rumunských kolegov pripravili exkurzie do vybraných múzeí v prírode a destinácií prezentujúcich zachovanie technických pamiatok a ľudovej architektúry na Slovensku – múzea v prírode Slovenského poľnohospodárskeho múzea v Nitre, archeoskanzenu Havránok, mlynov v Kvačianskej doline – Oblazoch, Múzea oravskej dediny v Zuberci, Múzea liptovskej dediny v Pribyline a Pamiatkovej rezervácie ľudovej architektúry vo Vlkolínci.

Samotný seminár s názvom „Prezentácia tradičných výrobných postupov v múzeách v prírode so zreteľom na technické objekty“ sa konal 9. septembra 2014 v priestoroch Múzea slovenskej dediny. Prizvaní boli tiež zástupcovia múzeí v prírode na Slovensku (Múzeum oravskej dediny, Zuberec), v Čechách (Valašské muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm a Národní ústav lidové kultury, Strážnice), v Poľsku (Orawski Park Etnograficzny w Zubrzycy Górnej), ako aj ďalší odborníci v tejto oblasti a odborníci na rekonštrukciu a prevádzku technických objektov *in situ*. Všetky príspevky, ktoré na seminári odzneli, sú zaradené v pôvodnom znení do tohto ročníka zborníka v časti Štúdie a materiály, i v časti Správy, pričom vstupom do problematiky je úvaha J. Langeru o úlohe technických zariadení v múzeách v prírode v európskom kontexte. Nasledujú príspevky

o technických stavbách vo Valašskom muzeu v prírode v Rožnově pod Radhoštěm a Muzeu vesnice jihovýchodní Moravy, tiež článok o obnove, prevádzke a prezentácii mlyna a píly v Kvačianskej doline. Informácie o technických stavbách v múzeu v prírode v Zubrzycy Górnej, Sibiu a Múzeu oravskej dediny sú zaradené v časti Správy.

Uvedené realizované aktivity projektu APVV boli významným prínosom pre odbornú činnosť obidvoch riešiteľských kolektívov. Vytvorili priestor na stretnutie a získanie nových kontaktov odborných pracovníkov a dobrovoľníkov v oblasti prevádzky múzeí v prírode, pamiatok na mieste a všetkých zainteresovaných inštitúcií. Zároveň projekt umožnil všetkým zainteresovaným pracovníkom zapojených múzeí viesť intenzívnu diskusiu v rámci plánovania budúcich projektov.

V časti Štúdie a materiály zborník pokračuje ďalšími príspevkami. Na oblasť severozápadného Slovenska je zameraná aj štúdia o krovoch na historických objektoch Oravy a Kysúc. Štúdia je pokračovaním systematického výskumu historických krovov na Slovensku, realizovaným Pamiatkovým úradom SR a Žilinskou univerzitou v Žiline, najskôr v regióne Turiec, publikovaným v tomto zborníku v roku 2013.

Odborné články a štúdie v zborníku dopĺňa príspevok autora A. Scheianu k špecifickému typu stavby „cula“, ktorý bol rozšírený v oblasti Rumunska a Balkánskeho polostrova. Záverečnú skupinu príspevkov tejto časti zborníka tvoria príspevky venované problematike habánskej fajansy od renomovanej odborníčky I. Pišútovej, komornej a sakrálnej nástennej maľby J. Hanulu (autorka M. Váleková), a niektorým aspektom z dejín obchodu s drevom a plnctva od M. Liščáka.

Veríme, že tohtoročný zborník bude zaujímavým čítaním nielen pre etnológov a etno-muzeológov, ale aj ďalších záujemcov o kultúrne dedičstvo.

Mária Halmová, Katarína Očková
zostavovateľky

INTRODUCTION

When putting together the contents of this year's Anthology of the Slovak National Museum in Martin, we focused mainly on publishing the results of scientific research and specialist work carried out by our own staff.

In relation to the updated concept of the Museum of the Slovak Village for its current state of construction, J. Langer has drawn up a landscape study aimed at dividing agricultural land and natural landscaping elements in the regional areas of north-western Slovakia. Following the historical and ethnographic study of the double house from Raková no. 295 – 296 published in our anthology in 2012, the author A. Kiripolská proposes a similar study of another double house from this location, no. 201 – 202 which was added to the buildings of the Museum of the Slovak Village in accordance with its new thematic and planning concept at the beginning of the 1980s.

Another part of the anthology is made up of papers from the international specialist seminar which was carried out as the final event of a bilateral project supported by the Agency for Supporting Research and Development (APVV). Before presenting the papers from the seminar themselves, we will provide brief information on the whole project.

The bilateral project entitled "Exchange of experience in the field of research, documentation, realisation and presentation of ethnographic open-air museums with particular focus on technical buildings" was carried out by the Slovak National Museum in Martin in 2013 and 2014 in cooperation with the Romanian partner Complexul National Muzeal ASTRA in Sibiu.

In October 2013, three curators from the Slovak National Museum in Martin took part in a study visit to Sibiu, gaining a detailed overview of how the ASTRA Muzeul Civilizatiei Populare Traditionale works, in particular the exhibition focused on technical buildings. They were introduced to the documentation and archives, depositories, conservation and restoration laboratories which were set up with funds from the Financial Mechanism of the European Economic Area and the Norwegian Financial Mechanism in 2009 to 2010. When visiting the documentation workplace, they focused on studying the documentation of buildings in the museum's collection, technical and architectural documentation, birth certificates, secondary specialised analytical records, conservation and restoration collection notes, photographic documentation of the disassembly of folk architecture buildings on their original site and their reconstruction in the open-air museum etc.

An essential part of the visit to Sibiu was the visit of buildings in the open-air museum which are technical buildings of differing types and structures, with regional variations and

from different periods, with examples of water-driven technical buildings for processing wool and vegetal fibre, windmills, oil-presses, presses, technical buildings for processing fruit and grapes, distilleries, kilns, pottery workshops, technical buildings for processing beeswax etc.

One of the project's important results was the exchange of experience between research teams in the field of working buildings and rest zones in the open-air museum grounds, in the project management of presentation events focused on demonstrations of the preparation of traditional food and demonstrations of manufacturing and crafts.

As part of the programme, the Romanian research team organised several excursions for the Slovak researchers, which were beneficial in the context of correlating the research and development of the Carpathian-Balkan region of Slovakia and Romania in the field of the growth of settlements, traditional building culture, spiritual culture and religion, social life and migration. There were excursions to shepherds' hamlets around Sibiu within the framework of the development of the historical settled landscape in the area of alpine pastoralism, a tour of heritage protected buildings in the historical centre of Sibiu, an excursion and tour of the Museum of Viticulture and Pomology in Golești (Muzeul Viticulturii și Pomiculturii Golești) with an exchange of experiences on running agro-exhibitions and livestock exhibitions, as well as on the subject of running the museum and its grounds.

The main focus of the project and its conclusion in Slovakia was the preparation and realisation of a week-long study visit in 2014 with excursions in Slovakia for three curators from Romania and a seminar with international participants.

The Romanian research team's week-long visit to Slovakia took place from September 7th – 14th 2014 and included visits of the basic collection, exhibitions and documentation workplace of the Slovak National Museum in Martin. As an accompanying event to the project, we prepared the exhibition "Water-driven technical buildings" which was installed on the premises of the carriage house from Moškovec and opened to the public from August to October 2014. It presented the basic characteristics of traditional technical buildings with particular emphasis on water-driven technical buildings, and provided detailed information on examples of the documentation, collections and structural elements of the water-driven technical buildings which were planned for the exhibition of the Museum of the Slovak Village. The exhibition was complemented by models of mills by Milan Rosina from his private collection and the collections of the Slovak Technical Museum in Košice and the Homeland Museum in Považská Bystrica.

We also prepared for our Romanian colleagues excursions to selected open-air museums and destinations where technical monuments and folk architecture have been preserved in Slovakia: the open-air museum of the Slovak Agricultural Museum in Nitra, the Havránok archaeological open-air museum, the mills in Kvačianska dolina – Oblazy, the Museum of the Orava Village in Zuberec, the Museum of the Liptov Village in Pribylina and the heritage reservation of folk architecture in Vlkolinec.

The seminar itself entitled "A presentation of traditional manufacturing processes in open-air museum with a focus on technical buildings" took place on September 9th 2014 in the Museum of the Slovak Village. Representatives of open-air museums from Slovakia (Museum of the Orava Village, Zuberec), from the Czech Republic (Wallachian Open-air Museum in Rožnov pod Radhoštěm and the National Institute of Folk Culture, Strážnice), from Poland (Orawski Park Etnograficzny, Zubrzyca Górna) were invited to participate, as well as other specialists on the reconstruction and operation of technical buildings *in situ*. All the papers which were given at the seminar have been included in the current

edition of the anthology in the part “Studies and materials” and in the “News” section, where J. Langer’s thoughts on the role of technical equipment in open-air museums in a European context introduce the question. This is followed by papers on technical buildings in the Wallachian Open-air Museum in Rožnov pod Radhoštěm and in the Museum of the Villages of South-East Moravia, as well as an article on the renovation, operation and presentation of the mill and sawmill in Kvačianska dolina. Information on technical buildings in the open-air museum in Zubrzyca Górna, Sibiu and the Museum of the Orava Village is included in the “News” section.

The above-mentioned activities carried out as part of the APVV project were of significant benefit for the professional activities of both research teams. They created space for meeting and making new contacts between specialist staff and volunteers in the field of operating open-air museums, *in situ* monuments and all the institutions involved. The project also enabled all participating staff from the museums involved to lead an intensive discussion as part of planning future projects.

In the “Studies and Materials” section, the anthology continues with further papers. The article on the roof structures of historical buildings in the Orava and Kysuce regions is focused on the area of north-west Slovakia and is a continuation of the systematic research into historical roof structures in Slovakia carried out earlier in the Turiec region by the Heritage Office of the Slovak Republic and the University of Žilina in Žilina, published in this anthology in 2013.

The specialist articles and studies in the anthology are complemented by a paper by A. Scheianu on the specific type of building entitled “cula” which was widespread in the region of Romania and the Balkan peninsular. The last group of papers in this part of the anthology is made up of papers on the question of Haban faience written by the renowned expert I. Pišútová, the domestic and sacral wall paintings by J. Hanula (author M. Váleková) and certain aspects of the history of the timber trade and rafting by M. Liščák.

We are confident that this year’s anthology will provide interesting reading not only for ethnologists and ethno-museologists, but also for other people interested in cultural heritage.

Mária Halmová, Katarína Očková
editors

ŠTÚDIE A MATERIÁLY

MÚZEUM SLOVENSKEJ DEDINY ČLENENIE PLUŽINY A PRÍRODNÉ KRAJINOTVORNÉ PRVKY REGIONÁLNYCH AREÁLOV ORAVA, KYSUCE, TURIEC. ETNOGRAFICKO-ARCHITEKTONICKÁ (KRAJINÁRSKA) ŠTÚDIA

*Jiří Langer, Rožnov pod Radhoštěm;
e-mail: juralan@seznam.cz*

Abstract: *Following on from the concept of the Museum of the Slovak Village updated for its current stage of building work which the author drew up in 2003, and the study by J. Ďurdíková on the agricultural exhibition in the Liptov region exhibition area, the author is submitting a landscape study focused on the division of agricultural land and natural landscaping elements in the regions of north-western Slovakia.*

Keywords: *open-air museum, landscape, urbanism, habitat, agricultural land.*

Úvod

Vo svojej štúdiu *Aktualizácia koncepcie Múzea slovenskej dediny pre súčasnú etapu jeho výstavby*¹, ktorá bola súhlasne prijatá Vedeckou radou SNM v Martine roku 2004, som v bode III. charakterizoval ďalší postup, zameraný na špecifikáciu regiónov funkčným členením plužiny a rozčlenenie porastov v jednotlivých častiach expozičného intravilánu a aj extravilánu. V nadväznosti na túto štúdiu vypracovala Jaroslava Ďurdíková štúdiu, riešiacu zeleň v sídelnom prostredí pre areál regiónu Liptov Múzea slovenskej dediny (ďalej MSD).² Vedecká rada SNM v Martine sa s jej obsahom oboznámila na svojom zasadnutí v októbri 2012. V diskusii som zdôraznil, že je potrebné najprv vyriešiť rekonštrukciu krajinotvorných prvkov, a to členenie plužiny a z nej vyplývajúcu cestnú sieť, následne podľa hospodárskej náplne usadlosti riešiť obrábané plochy a prírodné porasty a solitéry zelene, k čomu uvedená štúdia J. Ďurdíkovej prispieva. Moja ponuka vypracovať takúto krajinársku štúdiu bola prijatá, pretože som rovnaké problémy riešil aj v múzeách v prírode v Zuberco-Brestovej, v Pribyline a Starej Ľubovni. Dohodli sme sa, že úlohu vypracujem v jarnom období roku 2013.

¹ LANGER, Jiří. Aktualizácia koncepcie Múzea slovenskej dediny pre súčasnú etapu jeho výstavby. In Zborník Slovenského národného múzea v Martine : Etnografia 45. Edit. M. Halmová. Roč. XCVIII, Martin – SNM, 2004, s. 22-55. ISBN 80-8060-144-5.

² ĎURDÍKOVÁ, Jaroslava. Návrh rekonštrukcie biotopov regiónu Liptov v Múzeu slovenskej dediny. In Zborník Slovenského národného múzea v Martine : Etnografia 53. Edit. M. Halmová – A. Kiripolská. Roč. CVI, Martin – SNM, 2012, s. 66-88. ISBN 978-80-8060-292-5.

Problémom vytvárania MSD je skutočnosť, že všetky prípravné práce boli sústredené na výber stavieb a ich urbanistické osadenie s ohľadom na reliéf terénu tak, aby vytvárali regionálnu typologickú reprezentáciu a aj mikroregionálne skupiny s tým, že ich vzájomné spojenie vytvorí okružná obslužná cesta s dimenziami pre ťažké požiarné vozidlá. Tieto práce sa nezaoberali vhodnosťou ich umiestnenia z krajinárskeho hľadiska. Tento problém bol odkladaný s tým, že bude iba doplnkom zástavby. Z hľadiska dnešných etnografických nárokov je žiaduce, aby krajinotvorné prvky prispeli k rozlíšeniu roľníckej kultúry jednotlivých regiónov a aby vyjadrili aj regionálne rozdiely v procese kultivácie prírodnej krajiny. Súčasne považujem za zásadnú úlohu využiť takéto obohatenie krajinného obrazu polohy areálu MSD v Turčianskej kotline na zdôraznenie horského makroprostredia s emotívnymi pohľadmi a výhľadmi na hrebene okolitých hôr, v spojení s rekonštruovanými ľudskými sídlami. Podujal som sa riešiť túto úlohu aj preto, že niektoré významné pohľady sú už teraz zarastené, alebo nevhodné pohľady vyžadujú aj funkčne logickú vizuálnu izoláciu.

Doterajší postup

Urbanizáciu kultúrnej krajiny je potrebné ponímať v spojení s postupom spôsobu kolonizácie. Poloha MSD má nevýhodu celkovej orientácie k svetovým stranám, ktorá je v Turci výnimočná. Všetky regióny Slovenska majú spád dolín od oblúka hlavných karpatských hrebeňov na juh, kam odtekajú aj rieky z dolín a kotlín. Iba v Turci je horný koniec regiónu na juhu a dolný (ústie rieky Turiec do Váhu) na severe. Takže v MSD dochádza k takému rozporu, že okrajové časti jeho areálu sa zvažujú do centra severným smerom, avšak kolonizácia a orientácia domov (pôvodne vyberaných ako solitérne dvory), vstupnou či štítovou stranou na pôvodnom mieste, smerovala na juh. Tento rozpor možno pocítiť pri takých dvoroch, akým je napr. zázrivský, alebo pri sezónnych stavbách. (Správnejšie na juh-juhovýchod smerujú štíty expozične staršej zástavby oravskej ulice a tiež liptovskej ulice.)

Pre terajšie riešenie krajinných prvkov v MSD je nevýhodné existujúce osadenie areálu Kysuce-Podjavorníky. Tamojšie zárubkové členenie zástavby a obhospodarovaných parciel by bolo možné realizovať, ak by sa hrebeňová zástavba nachádzala nad voľným svahom, čo teraz nie je možné, lebo je zastavaný. Naopak, záhumenicovú plužinu polí, členených na terasy, bolo možné uplatniť len na malom kúsku zeme na zadnom okraji regiónu Orava. Medzi doterajšou zástavbou Oravy a Turca sa nachádza kontrastne veľká nezastavaná, nečlenená a nevyužívaná lúčna plocha na svahu, ktorá vytvára svahovitý reliéf tvoriaci prírodný amfiteáter. Jeho členenie považujem za najzávažnejšiu úlohu tejto štúdie.

Nevýhodou areálu MSD je tiež povaha pôdneho podložia. Na doteraz zastavanom území je pôda hlinitá, ťažšia, vhodná na pestovanie zbožia. To bude vhodné uplatniť na poliach, prislúchajúcich k turčianskym usadlostiam powyše kostola, ale nezhoduje sa s piesčitými (zemiakárskymi) pôdami Oravy a Kysúc, ani s extrémne kyslými beskydskými pôdami (na nich nebolo možné dopestovať ani zemiaky). Preto bude náročné postupne vytvárať biotopy suchých kamenistých pasienkov s porastmi borievky pri hornej hranici areálu, najmä okolo dvora zo Zázrivej a pri sezónnych pastierskych stavbách (salašnických kolibách, cholvarkoch a mrazniciach).

Metóda prístupu k riešeniu

Časovým ťažiskom prezentácie ľudovej kultúry v MSD je obdobie 2. polovice 19. a 1. polovice 20. storočia, ale urbanizmus dedín v sebe obsahuje prvky celého sídelného

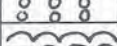

vývinu. Jadrá vidieckeho historického osídlenia v oblasti severozápadného Slovenska sú známe z archívnych prameňov od 13. storočia. Stopy týchto čias sa dochovali v polohe niektorých sústredených dedín (pri niektorých bola zmenená ich pozdĺžnosť určená potokom na priečnosť k potoku pod vplyvom novšieho nábrežného vedenia tranzitnej komunikácie na brehu rieky) na pevnej a dostatočne vysokej riečnej (či potočnej) terase. Je potrebné mať na zreteli tradíciu obáv ľudí z nepriazne extrémneho pôsobenia vody (povodní, kyslých mlák s vlhkomilným porastom šíriacim sa za dažďov a pod.).

Genéza urbanizmu sídiel vychádzala z delenia rali v pásach od potoka v doline priamo po spádnici po hrebeň alebo po výrazný terénny útvar na príliš dlhom svahu. V čase prvých urbárov panstiev severozápadného Slovenska zo 16. storočia mali dediny cca 4 – 8 rali a každá bola podelená cca na 2 – 4 usadlosti. Dĺžka obrábanej časti rale bola premenlivá a závislá od kvality pôdy a od schopnosti produkovania gazdovskej rodiny. Každý však delil svoj pás pôdy na stálu oráčinu, prielohy obrábané raz za 3 – 5 rokov, lúky a pasienky. Historicky relatívna bola aj miera extenzívnosti využívania pôdy. Začínalo sa odlesňovaním, dôslednejším a rozsiahlejším na miestach poľnohospodársky výhodnejších. Nedôsledným a postupným využívaním pôdy to bolo na lúkach a pasienkoch, lebo aj horu bolo potrebné šanovať a využívať. Najbližšie k dvoru boli najlepšie hnojené parcely na pestovanie zeleniny a okopanín (kapustné hrady) a tiež obilné oráčiny.

Staršie osídlenie (Turiec, dolná Orava) kládlo väčší dôraz na obrábanie zeme za účelom produkcie obilnín. Mladšie osídlenie (stredná a horná Orava, dolné Kysuce) od 15. storočia kládlo dôraz na chov dobytka (kravy, voly) a extenzívny chov oviec. Najmladšie osídlenie (kopaničiarske, Oravské Beskydy, Kysuce) bolo orientované na pastierstvo (kravy, menej ovce) a v 19. storočí to bolo pestovanie zemiakov (okrem Oravských Beskýd). Neroľnícke činnosti vyžadovali najmä pestovanie ľanu, nábrežné a potočné plochy na bielenie plátna, močidlá ľanu pri lúčnych potôčikoch neďaleko dediny, pri baníckych a kovospracujúcich areáloch poľany v bučinách na pálenie dreveného uhlia v milieroch.

Výstavba dedín na celom severozápadnom Slovensku začínala odlesnením poľany na nábrežnej terase (napr. Dlhá nad Oravou sa ešte v 17. storočí nazývala Dlhá lúka v Tatrách). Do 16. storočia sa dediny rozvíjali podľa členenia rali do pozdĺžneho tvaru, delením rali vytváralo zahusťovanie dvorov reťazový, radový a neskoršie ulicový urbanizmus. Rozmachom extenzívneho hospodárenia s rozvojom chovu oviec (v dôsledku valašskej kolonizácie kodifikovanej pre Liptov a Oravu Matejom Korvínom roku 1474) sa na letné pasenie s ovcami odoberali vyššie do hôr, od prelomu 16. – 17. storočia na zemepanské hole, kde sa pásli aj voly a kone v čase, keď neboli potrebné pri poľnohospodárskych prácach. Na jeseň a jar pre vnútrohorskú polohu nemohli chodiť s ovcami do nížin spásat' strniská a poslednú a prvú trávu, takže pásli spoločne na pokosených lúkach a strniskách okolo dediny. Na konci januára a začiatku februára odchádzali s ovcami na horské poľany, kde pripravili seno na obživu, potrebnú v období kotenja jahniat. Na takýchto poľanách vznikali jednoduché pastierske stavby (mraznice, kotelnice a koliby), ktoré pravdepodobne vytvárali urbanistický celok, podobne ako kravské salaše v Liptovskej Lúžnej a v Suchej Hore na Orave a z nich sa tiež (na prelome 16. a 17. storočia) vytvárali nové dediny (napr. Oravský Biely Potok, Habovka a Zuberec). Niektoré takéto dočasné sídla boli premenené na stále, a to pri zachovaní rozptýleného urbanizmu, ako napr. Zázrivá, ktorej reprezentačná usadlosť stojí v MSD na charakteristickom mieste pri hrebeňovej ceste. Geneticky iný pôvod malo 9 rozptýlených kopaničiarskych dedín v Oravských Beskydách. Vznikali prevažne v priebehu 2. polovice

Legenda – Key to the sketches:

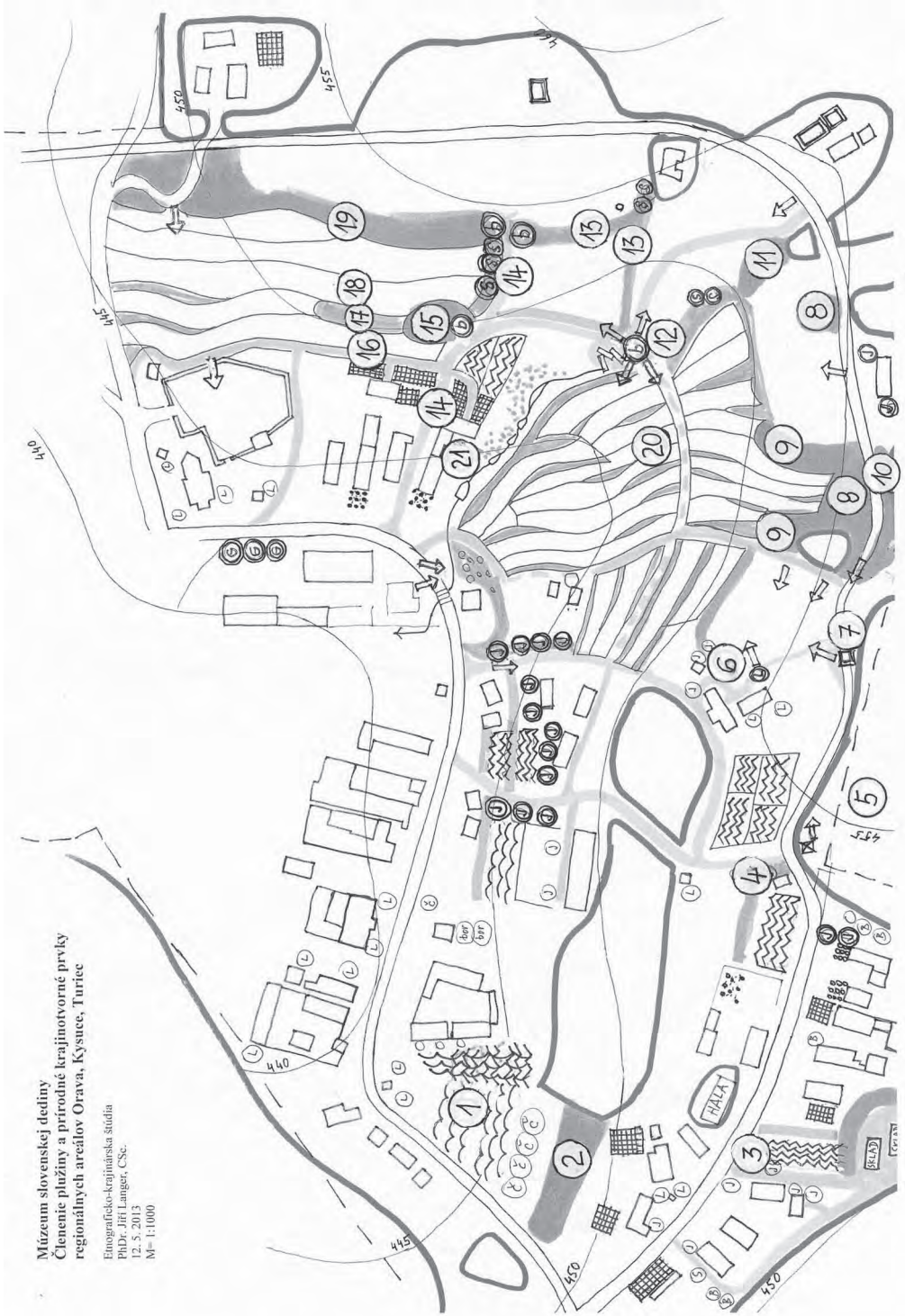
	Zrušiť starú stavbu alebo strom – Remove old building or tree
	Nová stavba – New building
	Významný výhľad – Important view
	Voda – Water
	Nová cesta – New path
	Medza s nízkou alebo strednou zeleňou – Balk land with low or medium height vegetation
	Nízka zeleň alebo rakyty či záhradky – Low vegetation or sallow or allotments
	Nová zeleň vysoká, porasty stromov – New high vegetation, trees
	Stará zeleň vysoká – Old high vegetation
	Hranica lúk, poľí a prielohov – Border of meadows, fields and fallow land
	Súčasná stavby – Current buildings
	Staré záhradky – Old allotments
	Navrhované záhradky – Proposed allotments
	Súčasná polia – Current fields
	Nové polia – New fields
	Nové „kapustné hrady“ – New cabbage patches
	Súčasná stromy, solitéry – Current trees, solitaires
	Navrhované stromy, solitéry: B – breza, b – buk, bor – borovica (najčastejšie čierna, aj lesná), Č – čerešňa, G – gaštan, J – jaseň, L – lipa, S – smrek Proposed trees, solitaires: B – birch, b – beech, bor – pine (most frequently black pine and Scots pine too), Č – cherry, G – horse-chestnut, J – ash, L – linden, S – spruce

Obr. 1a, b. Návrh na riešenie členenia plúžiny a krajinotvorných prvkov, s variantom odlišného prostredia prielohov. Kreslil J. Langer, 2013

Pic. 1a, b. Sketch of the proposal for land division and landscaping elements, with a variant of different fallow land environments. Drawn by J. Langer, 2013

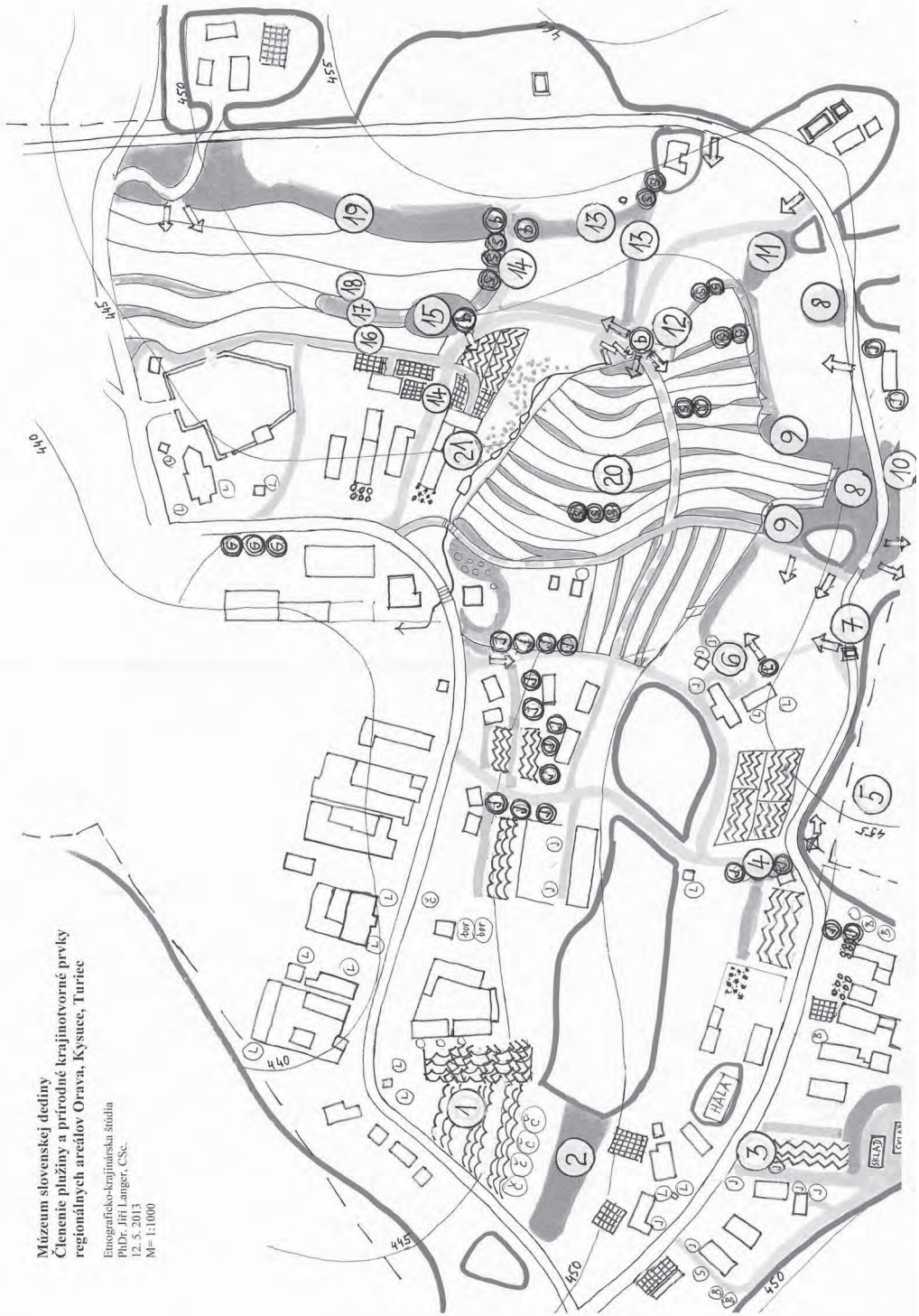
Múzeum slovenskej dediny
Členenie plošiny a prírodné krajiny
regionálnych areálov Orava, Kysuce, Turiec

Etnograficko-krajinná štúdia
PhDr. Jiri Langer, CSc.
12. 3. 2013
M= 1:1000

Múzeum slovenskej dediny
Členené plúžiny a prírodné krajnotvorné prvky
regionálnych areálov Orava, Kysuce, Turiec

Etnoterapeuticko-krajinárska štúdia
PhDr. Jitř Langer, CSc.
12. 5. 2013
M= 1:1000

Obr. 2. Areál č. 20 od prostredia č. 13 (nad zriedlom) smerom k usadlosti zo Zázrivej, priama spádniová plužina (prielohy sa zvažujú k hlavnej ceste z Turca do Oravy, prvý variant). Kresba vo fotografii J. Langer, 2013
 Pic. 2. Zone no. 20 from area no. 13 (above the spring) towards the settlement from Zázrivá, straight contour agricultural land (first variant). Drawing on photograph J. Langer, 2013

17. a 18. storočia, a to tak preľudnením dolnooravských dedín, ako aj z utečencov, prichádzajúcich zo susedného poľského Žywieckiego panstva (tam Mikuláš Komorovský násilím vymáhal tak valašské, ako aj sedliacke naturálie od osadníkov horských dedín; pôvod ich predkov je stále nejasný, azda súvisí s valašskou kolonizáciou z východnejších oblastí poľsko-slovensko-ukrajinského pomedzia). Urbanizmus týchto oravských dedín sa začínal formovať voľnou reťazou dvorov v rade tesne pod hrebeňovou cestou, vedúcou po odlesnených chrboch, klesajúcich z masívu Pilska a okolitých hôr. Iba šoltýstvo s mlynom a pilou bolo stavané na dolnom konci doliny pri potoku. Až neskoršie, v 19. storočí, sa vytvárali reťaze dvorov na svahu pomerne vysoko nad údolnou cestou a až v 20. storočí pri tejto ceste. Kvôli bahnistým brehom potokov sa činnosť ľudí vyhýbala dolinám, a to najmä v oblasti Beskýd. V MSD je stavebná kultúra dedín tohto typu osídlenia oneskorene včlenená do pomerne sústredenej celku oravskej časti s dvormi z Novote a Oravského Veselého, tie však stoja na svahu nad prícestnou zástavbou. Nemožno však ukázať plužinu týchto dedín, pri ktorých členenie jej pásov nepokročilo tak ďaleko ako v starších sídlach a do kolektivizácie v 70. rokoch 20. storočia vytváralo parcely prevažne štvorcového alebo širšieho obdĺžnikového tvaru, bez terás. Najmladšia kopaničiarska kolonizácia na Kysuciach mala zárubkový charakter. Od potoka po spádnici nahor boli vyrúbané pásy tak, že pomedzné porasty drevín ostávali a rozrastali sa. Usadlosti prvej generácie boli budované pri potoku. Ďalšie usadlosti už boli vyššie a vyššie na pôvodnom páse, alebo

Obr. 3. Areál č. 20 od prostredia č. 13 (nad žriedlom) smerom k usadlosti zo Zázrivej, spádnicová plužina ohýbaná k potôčiku (prielohy sa zvažujú k potôčiku, druhý variant). Kresba vo fotografii J. Langer, 2013
 Pic. 3. Zone no. 20 from area no. 13 (above the spring) towards the settlement from Zázrivá, contour agricultural land turned towards the stream (second variant). Drawing on photograph J. Langer, 2013

v ňom na poľane, ktorá sa postupne spájala s posledným pásom alebo v páse od neho sa oddeľovala. V zárubkoch bola oráčina delená horizontálne do štvorcov či pozdĺžnych terasovitých parciel.

Uvedené krajinotvorné prvky je potrebné zvýrazniť v teréne MSD. Príkladom môžu byť fotografie Martina Martinčeka, Karola Skřipského, Eugena Lazišťana, Františka Krasla a tiež diela maliarov, predovšetkým Martina Benku.

Návrh na riešenie

Pri terénnych prácach v areáli MSD v dňoch 2. – 3. mája 2013 som použil ako podklad štúdiu Justína Januša a Márie Kvopkovej.³ Odlišná skutočnosť, ktorá sa na mieste ukázala pri polohe niektorých stavieb a vedenia ciest, nás donútila premerať najvýznamnejšie časti areálu medzi domom zo Sklabine, kaplnkou sv. Jána Nepomuckého, prvou komorou z Oravy, domom zo Zázrivej, porastom smrekov pri hrebeňovej ceste. Overili sme aj vzdialenosti od nej, a to po línii navrhovaného žriedla pri železnom kolíku v smere k terajšiemu koncu vodnej struhy pri spodnej hlavnej ceste a naprieč od liatinového poklopu nad prepacom vody z rezervoáru a ďalej cez navrhované žriedlo k domu zo Zázrivej, ako aj vzdialenosti medzi stodolou domu zo Sklabine a porastom na rumovisku powyše nej. Súčasne som areál

³ JANUŠ, Justín – KVOPKOVÁ, Mária. Štúdiá súboru stavieb – Múzeum slovenskej dediny, 1984. Archív SNM – pobočka Martin.

nasnímal na 117 záberov. Do návrhu boli zakreslené niektoré drobné korekcie zistené vizuálne. Návrh je potrebné považovať za ideový, nemožno sa spoliehať na jeho úplnú presnosť s ohľadom na charakter podkladového materiálu. Ten bol zrejme mienený len ako návrh na riešenie, ktoré nebolo realizované celkom dôsledne.

Navrhujem tieto zmeny terajšieho stavu jednotlivých prostredí (číslované v nákrese urbanizmu):

1. Tri terasové políčka rozšíriť až na spádnicovo orientovanú parcelu, čím bude odstránená. Ak je to možné, odporúčame pripojiť ešte jeden terasovitý záhon. Na medze treba vysadiť, okrem iného, kriky trniek, aby na jar na svahu nad políčkami, pod rozkvitnutými štyrmi čerešňami, výrazne vynikli biele pruhy ich kvetov.

2. Na lesný porast, oddeľujúci región Kysuce-Podjavorníky od Oravy, naviazať pás vysokej listnatej zelene (najmä bukov), ktorý zatieni pohľad na kysucké stavby a vytvorí prostredie záhumnia s políčkami (kapustné hrady) pre pestovanie kapusty, kŕmnej repy (burgundije) a zemiakov. Zatrávnená zvyšná plocha bude využitá pre kosenie trávy na sečkovicu, rezanú v humne.

3. Preluka medzi stavbami z Kysúc a Podjavorníkov riešiť cestou na záhumnie, pri zadnej odkvapovej stene domu z Rakovej č. 295, ktorá by mala byť obslužnou komunikáciou pre sklady stavebných prvkov. Po jej okraji bude manipulačný priestor oddelený od expozičného areálu vysokou zeleňou bukov a liesok. Zvyšná časť preluky bude využitá ako záhumienkové políčka na pestovanie kapusty, zemiakov, kŕmnej repy a pod. Budú to dva záhony s medzou uprostred, na ktorej pri ceste môžu byť aj zemiakové jamy.

V celom areáli Kysúc a Podjavorníkov by mali byť v radoch vysadené jasene alebo ako solitéry pri humnách a cestách tak, aby nebránili celkovým výhľadom z ulice. Potrebné je, aby na nich každoročne (alebo každý druhý rok) boli orezávané olistené vypučané konáre cca 20 cm od kmeňa (majú sa sušiť v podstrešných šopách na zimné kŕmenie oviec).

4. Na križovatke, pri odbočke cesty k zvonici z Klokočova, by mal nový, stredne vysoký porast vizuálne zakryť polvalbový štít školy z Petrovíc pri pohľade na usadlosť zo Zázrivej od východu. Túto úlohu by najlepšie splnila lieska.

5. Porast okolo plota areálu by mal byť hustý, izolujúci výhľad od okolitej krajiny a súčasne by mal uzatvárať prostredie usadlosti zo Zázrivej. Preto by v ňom mala byť prevaha bučiny a zo strany cesty v podraze liesky. Zvonicu z Okrutu preniesť ku Zázrivej. Táto vizuálna prekážka prinesie návštevníkovi pocit, že jeho ďalší postup do dvora zo Zázrivej ešte stúpa na vrchol hrebeňa.

6. Na rovnej ploche, medzi vysokými porastmi lesného charakteru, by bolo najvhodnejšie obdĺžnikové pole rozdelené medzami na 4 široké obdĺžniky či štvorce. Dvor zo Zázrivej je miestom otvoreným do horskej krajiny, preto by mal mať pasienkový charakter so skupinami borievok (jalovcov), najmä pri hrebeňovej ceste. Lipa, stojaca pri prednom rohu domu zo Zázrivej, tieni „krátkemu“ výhľadu na Martinské hole od skupiny smrekov pri ceste (8). Bolo by vhodné odstrániť ju a k prednej časti domu, k jeho vstupnej stene, zasadiť novú. Prekrytím strešného štítu školy z Petrovíc by sa tak pre návštevníka vytvoril pocit uzatvoreného a súčasne najvyššieho stáleho sídelného prostredia v MSD s vizuálnym kontaktom na najvyššie hrebene Malej Fatry a súčasne s výhľadom do doliny so zvažujúcimi sa priehľadmi s výškovým rozdielom 13 m, čo zdôrazňuje spádnicová cesta poza dvor zo Zázrivej.

7. Zvonica, zatiaľ zložená v hraničnom poraste (5), by našla svoje uplatnenie na najvyššom mieste zázrivskej poľany. V súlade s riešením hraničných porastov by mala stáť tak, aby bol spozna nej výhľad na hrebeň Veľkej Fatry (Ploská, Borišov a Ostredok). Na terajšej

Obr. 4a. Tradičný porast medzí zo Zuberca – medze takmer nezarastené povýše dediny, v časti zv. Prte. 1. polovica 50. rokov 20. storočia. Foto Rupert Kytka (1910 – 1993)

Pic. 4a. The traditional vegetation from Zuberec – balk land not overgrown above the village in the part known as Prte. The first half of the 1950s. Photo Rupert Kytka (1910 – 1993)

ceste, na relatívne najvyššom mieste (násypom by sa mohlo zvýšiť o 40 – 50 cm), mala by stáť zvonica z Orkutu ako dominanta prostredia (rovnakú architektúru mala aj zvonica v Zázrivej).

8. Porast starších smrekov poniže cesty (vymedzujúci hranicu zázrivskej poľany) je potrebné ďalej popri nej rozšíriť približne o 15 – 20 metrov k ceste. Tak isto aj na druhej (vyššej) strane cesty, až po hranicu areálu, s napojením na stávajúci porast, ktorý je potrebné zahustiť. Rovnakú skupinu stromov, pri ceste poniže nej, by na ploche približne 20 x 15 m vytvoril hustý bukový porast. Povýše cesty, spolu so stávajúcim porastom, by oddeľoval čiastočne uzatvorené prostredia lúk a pasienkov so sezónnymi stavbami pre letné pasenie hovädzieho dobytku a naznačoval by zvyšky pôvodných zárubkov.

9. Od smrekového porastu (8) poniže cesty osadiť po spádnici, o 15 m nižšie na okraji poľany, pás smrekového porastu prechádzajúceho do dvoch medzí. Medze by boli tiež čiastočne zarastené lieskou a na konci do prúcestného smrekového porastu (8), opäť po spádnici približne 35 m od cesty dolu, nadviazali vyhnutým pásom bukového porastu. Medzi obidvoma výbežkami by konce spádnicových prielohov vytvorili čiastočne uzatvorené prostredie lúk, naznačujúce zvyšky zárubkov.

10. Pasienok v hornej časti vyžaduje porast borievok (jalovcov) a jeho okraj bučinu. Pri plote by mohol byť otvorený výhľad na Veľkú Fatru a chodníkom spojené prostredie smerom ku cholvarku z Papradna. Po celej dĺžke plota by mal byť pás vysokých smrekov,

Obr. 4b, c. Tradičný porast medzí zo Zuberca – spádnicová plužina na svahu Milotína; – vrstevnicové medze na svahu Kýchery. 1. polovica 50. rokov 20. storočia. Foto Rupert Kytka (1910 – 1993)
Pic. 4b, c. The traditional vegetation from Zuberec – fallow land on the slopes of Milotín; – contour balk land on the slopes of Kýchera. The first half of the 1950s. Photo Rupert Kytka (1910 – 1993)

aby sa pri dlhom výhľade od hlavnej cesty, spájajúcej región Turiec s regiónom Orava, pocitovo zvýšil horizont a vytvorila sa tak predstava horského prostredia. V budúcnosti môžu byť výhľady na Veľkú Fatru riešené pomedzi kmene vysokých smrekov.

11. Súčasný porast pod cestou po spádnici predĺžiť približne o 20 m bučinou, ako zvyšok pôvodného zárubku. Na vysoký porast by nadviazal krovinatý nízky porast.

12. Žriedlo rekonštruovať (pri terajšej železnej tyči) vedením vody od prepadu z vo- dojemu (modrý krúžok severozápadne od cholvarku z Maríkovej). Odtiaľ by voda tiekla po povrchu mierne zvlnenou spádniciou k ceste tak, ako prirodzene tekáva pri veľkých dažďoch. Pri žriedle by bolo vhodné vytvoriť napájadlo s tromi korytami. Viedol by tadiaľ výhon dobytky na pasienky k cholvarkom. Výhodná by bola možnosť diaľkovo ovládaná regulácia prietoku vody. Využitý by bol aj existujúci porast rakyty a užívaním celého systé- mu by tam vznikol aj prírodný vlhkomilný biotop. Úpravu bude vyžadovať iba porast tvrdých vysokých vlhkomilných tráv na zamokrenom stanovišti. Spomedzi rakýt môže vyčnievať niekoľko vrúb päťtyčinkových. Na týchto miestach možno vytvoriť močidlá ľanu a sušiť ho na okolitých lúkach. Z tohto dôvodu je potrebné, aby bol pri potôčiku dostatok riečnych kameňov na zadržanie vody.

13. Medze oddeľujúce lúky a pasienky by mali mať miestami porasty liesky a nižších krovín také, aby nebránili výhľadu na zázrivskú poľanu z cesty položenej o 20 – 25 m ďalej a o 4 – 5 m vyššie. Tento výhľad medzi chlievom z Maríkovej-Beňoviec a salašnickou kolibou obsiahne celý priestor prielohov, zázrivskú kopanicu vzdialenú 170 m (z tejto vzdialenosti aj hrebeň Malej Fatry vysoko nad ňou), oravský región, aj zadnú časť jadra turčianskej návsi, až po vodné stavby a kaštieľ za nimi.

14. Výhon dobytky zo sídelného jadra Turca k napájadlu, k sezónnym chlievom a oviec na salaš.

15. Rumovisko s porastom je potrebné zmeniť navezením riečnych kameňov na hro- madisko z kameňa, vynášaného z polí a vytvoriť skupinu vysokých stromov.

16. Na vyšnej strane záhumennej cesty od múru cintorína (možnosť pozrieť sa zhora do cintorína) bohaté polia turčianskych gazdov, na nižnej strane za stodolami záhumienkové hrady (záhony na zemiaky, kapustu atď.).

17. Medza zarastená lieskami a nízkymi krovinami.

18. Polia a lúky turčianskych gazdov.

19. Vysoký bukový porast oddeľujúci hoľu so salašnickou kolibou. Koliba má chybnú a stavebne nelogickú konštrukciu. Potrebné je vybudovať novú!

20. Prielohy a lúky, dotvárajúce horskú krajinu, vytvorenú poľnohospodárskou činnosťou, charakteristickou pre všetky štyri prezentované regióny severozápadného Slovenska (lúčny areál s rozlohou 1,176 ha). Ide o lúky a polia orané každý tretí rok. Príležitostne, podľa potreby, je možné parcely aj orať za účelom pestovania vhodných plodín. Na medziach nízka krovitá zeleň (rakyty, liesky, trnky). Pôvodný variant uprednostňuje zárubkový systém priamej spádnice k ceste do skutočnej doliny. Druhý variant uplatňuje systém smerujúci k pomyselnéj dolinke tvorenej potôčikom. Cesty vyznačené čiarkovaním značia prírodný zatravněný povrch pre sezónne používanie prístupu k prielohom počas kosenia či iných prác.

21. Potôčik od žriedla medzi rakytami (doplniť niekoľkými solitérnymi vrúbami päťty- činkovými), s upraveným miestom na pranie pri dvore zo Sklabine, bude vyžadovať men- šie zadržanie vody, vhodné na naberanie do vedra. Na lúkach, pozdĺž potôčika, je možné na rámoch bieliť plátno. Odtiaľ bude potôčik tiecť ku kaplnke sv. Jána Nepomuckého, vždy postavenej v blízkosti vody. Pri kaplnke na hlavnej ceste je vhodné naznačiť premostenie a potôčik viesť šikmo popod cestu do záhrady školy a potom sa ďalej riadiť podľa uvedenej

štúdie z roku 2003.⁴ Poľná cesta z lúk vedúca od senníkov bude obchádzať odzadu malý kopček a cez potôčik môže prechádzať cez malý drevený mostík, alebo ešte lepšie cez brod s jednoduchou lavicou vedľa brodu.

Poznámky

1) V náčrte sú zaznačené len tie existujúce stromy, ktoré sú funkčné pre vytváranie riešených prostredí.

2) V existujúcich porastoch je mnoho rôznych borovíc, ktoré nie sú vhodné ako ukážka historickej krajiny regiónov. Bolo by potrebné nahrádzať ich bukom, aby boli odlišené dreviny zo zvyškov pôvodnej hory od drevín slúžiacich pre roľnícke potreby, ako napr. jaseň. Práve jaseň by mal byť najčastejšou drevinou v rozptýlenej a ulicovej zástavbe v prípade regiónov Kysuce-Podjavorníky, skupiny usadlostí z Oravských Beskýd (Novot', Oravské Veselé) a zo Zázrivej.

3) Podľa pôvodného návrhu by funkcia okružnej komunikácie podstatne rušila výzor sídelnej krajiny, a preto by mala byť upravená podľa funkčnosti s ohľadom na súčasnú aj budúcu zástavbu areálu MSD.

4) Areál regiónu Liptov nebol riešený, pretože nie je dokončená výstavba zadných dvorov Turca a celkový areál je obmedzený použiteľnou plochou. Toto bude možné vykonať získaním ďalších pozemkov, ležiacich za východnou hranicou areálu MSD. Navrhol som iba vymedziť dvor vysadením gaštanov oproti vstupnej stene krčmy, lebo táto drevina charakterizovala vonkajšie posedenie dedinských krčiem na prelome 19. a 20. storočia v celej strednej Európe. V našom prípade by mali byť gaštany vysadené tak, aby neprekážali prejazdu cez dvor do vrát haláša.

5) Areál prielohov a navrhované jasene, poskytujúce *letinu* na zimné kŕmenie oviec, umožňujú obživu pre pomerne veľké množstvo domácich zvierat. Z historického hľadiska by nemal chýbať chov volov na zapriahanie, mäso, ako aj pre prácu v hore, ktorá je bezpečnejšia ako novšie uplatnenie koní, zavádzaných v horských lesných správach koncom 19. storočia.

⁴ LANGER, J. Cit. 1, s. 22-55. Originál Aktualizácia koncepcie MSD. Etnograficko-architektonická štúdia pre SNM-EM Martin (55 strán textu, 6 grafických príloh), 2003, Archív SNM – pobočka Martin.

MUSEUM OF THE SLOVAK VILLAGE
DIVISION OF AGRICULTURAL LAND AND
NATURAL LANDSCAPING ELEMENTS IN THE
REGIONS OF ORAVA, KYSUCE, TURIEC.
AN ETHNOGRAPHIC-ARCHITECTURAL (LANDSCAPE) STUDY

Jiří Langer

S u m m a r y

In 2003, the author prepared for the Slovak National Museum in Martin – Museum of the Slovak Village an “Updated Concept for the Museum of the Slovak Village for the Current Stage of its Construction”, where he outlined further steps aimed at delimiting the regions using a functional division of agricultural land. In 2012, the museum asked the author to prepare a study aimed at renovating landscaping elements in the existing exhibition grounds of north-western Slovakia. This paper gives a brief summary of the approach to this question to date, as well as a suggested method to deal with it. In the next part, the proposal of a solution, he submits steps and changes to the current state of each environment. The changes concern three terraced fields, vegetation separating the Kysuce-Podjavorníky region from the Orava region, vegetation in the Kysuce-Podjavorníky region and others. The proposal does not deal with the Liptov region grounds since the Turiec region has not yet been completed.

USADLOSŤ Z RAKOVEJ Č. 201 – 202 V MÚZEU SLOVENSKEJ DEDINY

*Anna Kiripolská, Slovenské národné múzeum v Martine;
e-mail: anna.kiripolska@snm.sk*

Abstract: *The double house no. 201 – 202 from the Kysuce village of Raková was selected for the Museum of the Slovak Village at the beginning of the 1980s. Outbuildings were added, and it was meant to convey the way of life and living of averagely wealthy peasants in the area of the Slovak Beskydy and Kysuce mountains in the second half of the nineteenth century. The aim of the paper is to map the social background of the original inhabitants of the double house and their genealogy.*

Keywords: *folk building, double house, settlement, Raková, Kysuce.*

Do prvého výberu objektov z oblasti kopaničiarskeho osídlenia severozápadného Slovenska bol do objektovej skladby Múzea slovenskej dediny zaradený dvojdom z Rakovej č. 295 – 296. Ďalšia usadlosť z obce Raková,¹ s popisným číslom 201 – 202, bola do nej v zmysle novej tematicko-urbanistickej koncepcie zaradená začiatkom 80. rokov 20. storočia.²

Prehodnotený bol vtedy pôvodný výber objektov a región severozápadného Slovenska, zahrnujúci územia bývalých okresov Čadca, Žilina a Považská Bystrica, bol doplnený na základe lokálnych dobových foriem o ďalšie stavby. Na základe libreta a scenára regiónu severozápadného Slovenska³ mala byť predmetná usadlosť vytvorená z dvojdomu z Rakovej č. 201 – 202, združenej hospodárskej stavby z Poviny č. 2, združenej hospodárskej stavby z Rakovej – osada Trstená č. 444, chlieva z Rakovej – U Drozda č. 247 a dvojpivnice z Rakovej č. 33.⁴ Usadlosť mala reprezentovať spôsob života a bývania stredne majetných roľníkov v oblasti Slovenských Beskyd a Kysuckých vrchov v druhej polovici 19. storočia.⁵ Výber objektov sa uskutočnil na základe výskumov

¹ Poloha obce Raková, jej historický vývoj, demografické údaje a hlavné spôsoby obživy obyvateľstva boli spracované v štúdiu: KIRIPOLSKÁ, Anna. Dvojdom z Rakovej č. 295 – 296 v Múzeu slovenskej dediny. In *Zborník Slovenského národného múzea v Martine : Etnografia 53*. Edit. M. Halmová, A. Kiripolská. Roč. CVI, Martin : SNM, 2012, s. 27-43.

² KRIŠTEK, Igor. Tematicko-urbanistická koncepcia Múzea slovenskej dediny – národopisnej expozície v prírode SNM – EÚ v Martine. In *Zborník Slovenského národného múzea v Martine : Etnografia 27*. Edit. S. Horváth. Roč. LXXX, Martin : SNM, 1986, s. 31-43.

³ PANČUHOVÁ, Eva. Severozápadné Slovensko v Múzeu slovenskej dediny a jeho urbanistické riešenie. In *Zborník Slovenského národného múzea v Martine : Etnografia 27*. Edit. S. Horváth. Roč. LXXX, Martin : SNM, 1986, s. 251-279.

⁴ V zameraní tohto objektu na pôvodnom mieste je však uvedené číslo 23.

⁵ PANČUHOVÁ, E. Cit. 3, s. 270.

Obr. 1., 2. Dvojdóm s popisným číslom 201 na pôvodnom mieste v Rakovej. Pohľad na prednú a bočnú časť domu v záhrade. Foto A. Kiripolská, 2013

Pic. 1., 2. Double house number 201 in its original site in Raková. View of the front and side of the house in the garden. Photo by A. Kiripolská, 2013

Obr. 3. Dvojdom č. 201 – 202 z Rakovej v Múzeu slovenskej dediny. Foto M. Kiripolská, 2014
Pic. 3. Double house no. 201 – 202 in the Museum of the Slovak Village. Photo M. Kiripolská, 2014

a etnokartografického vyhodnotenia javov v zmysle pôvodného zámeru, doplneného o novšie poznatky. Bol prerokovaný a schválený Odbornou komisiou Múzea slovenskej dediny, naposledy v júni 1985.⁶ Rámcový výskum a základná technická dokumentácia vybraných objektov na pôvodnom mieste sa uskutočnili v rokoch 1981 – 1984. Podľa popisov fotografickej dokumentácie objektu dvojdomu na pôvodnom mieste, uloženej vo Fotoarchíve Slovenského národného múzea v Martine, v roku 1981 obýval časť dvojdomu č. 201 František Minárik, časť pod č. 202 bola už neobývaná, jej vlastníkom bol František Gilánik.⁷

Na pôvodnom mieste sa dvojdom s bočnými komorami č. 201 – 202 nachádzal v centre obce, v miestnej časti Fojtstvo a od susednej Turiakovej role ho oddeľovala úzka cesta. Bol postavený asi sto metrov poniže hlavnej cesty, ktorá Rakovou prechádza smerom od Čadce do Turzovky. Pozdĺžna os objektu bola rovnobežná s cestou, jeho štítové strany orientované na východ a západ, bočné komory na sever. V roku 2013, kedy sa uskutočnil výskum pre spracovanie historicko-etnografickej štúdie tohto dvojdomu, bola ešte zachovaná jeho ľavá časť (č. 201), využívaná príležitostne na rekreačné účely.

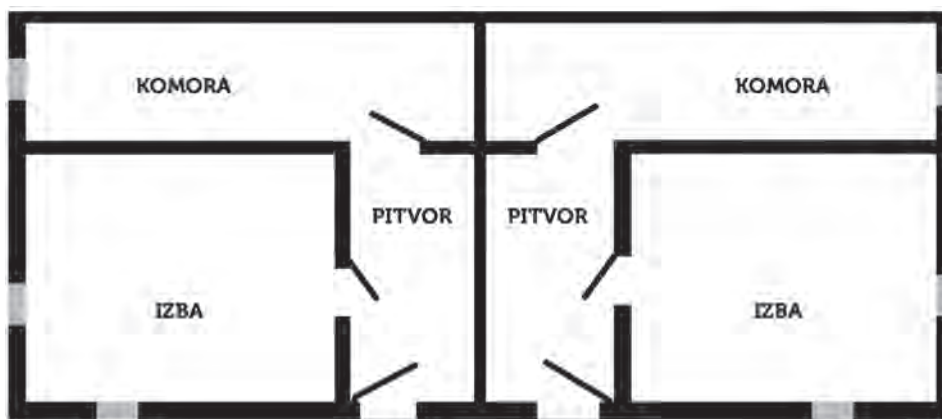
⁶ DANEKOVÁ, Dáša. Program pamiatkovej úpravy súboru objektov V. stavby Múzea slovenskej dediny (oblasť Kysuce, Podjavorníky, Púchovská a Rajecká dolina). Archív SNM, pobočka Martin, fond MSD, 1985.

⁷ V zameraní dvojdomu č. 201 – 202 na pôvodnom mieste sú ako majitelia uvedení Ondrej Minárik a Ján Gilánik. Vlastný výskum v roku 2013 mená týchto posledných majiteľov potvrdil.

Podľa zamerania skutočného stavu in situ⁸ stál predmetný dvojdom na rovnom teréne, v rohoch bol podložený kameňmi. Zvyšok podmurovky z potočných kameňov, spájaných hlinou, bol doložený zrejme až po dostavbe zrubu. Steny zrubu tvorili smrekové a jedľové trámy, kresané z vonkajšej a vnútornej strany do roviny, na nárožiach spájané na rybinu. Ich horná a dolná plocha boli prikresané len miestami pre lepšie dosadenie jednotlivých trámov. Komory orientované na sever boli stavané zároveň s domom, šírku stavby tvorili kompaktné trámy. Škály medzi trámami vyplňoval mach, zaistený z vonkajšej strany latkami alebo žrdovinou, z vnútornej strany boli škály vymazané hlinenou mazaninou. Na dvorovej strane domu niesli odkvapnicu prečnievajúce profilované zátvorové trámy. Podstene na vchodovej i štítových stranách bolo z kameňov spájaných hlinou a vyrovnávalo terén. Na štítových stranách ohraničovalo podstene debnenie siahajúce do výšky okien. Pred polovicou dvojdomu č. 202 sa nachádzalo debnenie na čelnej a pozdĺžnej strane izby a tvorilo ho zvislé dosky pripevnené na rám z prikresanej guľatiny. Pred druhou polovicou dvojdomu bolo debnenie latkové a iba z čelnej strany domu. Zo strany pozdĺžnej dvorovej steny bol pripojený prístrešok rámovej konštrukcie vykrytý doskami tak, aby spoľahlivo chránil obidva vchody do objektu. Pred časťou č. 201 bol uzavretý jednoduchými doskovými dverami a krytý predĺžením strechy. Konštrukcia krovu bola krokrová, krokvy boli zhotovené z guľatiny. Spoje krokiev vo vrcholoch boli začapované tretinovými čapmi a spevnené drevenými kolíkmi. Sedlová strecha, lomená nad komorami, bola pokrytá šindľom a plechom. Ukončená je štítovými ostrešiami a jednoduchými doskovými štípmi s dvoma výzorníkmi, na východnej strane obdĺžnikovými, na západnej strane oblúkovými. Špáry medzi doskami prekryvali zvislé latky, smerom k okraju strechy stupňovito ukončené. Vo vrchole východného štítu vytvárali latky motív hviezdy. Každá izba mala dve okná – jedno nesymetricky umiestnené v štítovej stene, druhé do dvora. Tvarom a veľkosťou boli rovnaké, kastlovej konštrukcie, zdvojené, dvojkridlové, šesťtabuľkové, so svetlosťou 67 x 82,5 cm. Podobný tvar, no menšie rozmery, malo okno bočnej komory na západnej štítovej stene. Komora na východnej štítovej stene (č. 202) bola osvetlená malým štvortabuľkovým oknom so svetlosťou 41 x 41 cm, pripevneným napevno k zrubu.

Pôdorys dvojdomu mal rozmery 1512 x 694 cm. Každá časť pozostávala zo vstupného pitvora, izby a bočnej komory. Rozdiel celkovej plochy oboch bytových jednotiek bol 0,9 m², ktorý patril východnej časti (č. 202). Z pitvorov bol prístupný jednoduchými drevenými schodmi aj povalový priestor (v č. 202 druhotne prekrytými doskovým debnením s dverami z čelnej strany). Z pitvora domu č. 201 sa vchádzalo cez sklopné dvere, po kamenných schodoch do pivnice, s valenou klenutou klenbou. Tak isto bola prístupná pivnica pod domom č. 202, s vchodom z bočnej komory. Podlahy v pitvoroch a komorách boli hlinené, izby mali novšie doskové dlážky. Stropy v jednotlivých priestoroch mali nerovnakú výšku. Nad izbami bol záklop vo výške 247 cm a tvorila ho poľená guľatina ukladaná na zraz, zhora s vrstvou hlinenej mazaniny. Podobný záklop bol aj nad bočnými komorami, ale bez mazaniny a nad pitvormi boli stropy z foršní. Vchodové dvere oboch častí domu boli osadené v pravouhlých rámoch so zrezanými hranami. Zárubne v nadpraží majú jednoduchý vruborez a datovanie (č. 201 rok 1884, č. 202 pravdepodobne rok 1868). Dvere tvorili dve široké foršne spevnené zvlakmi, začapované do otočného stĺpika. Rovnakým spôsobom boli zhotovené aj dvere do komôr. Dvere do izieb viseli na železných pántoch a boli dvojrvtstvé. Na strane pitvora mali zvisle kladené dosky, zo strany

⁸ KOLLÁROVÁ, Anna. Architektonicko-etnografická dokumentácia dvojdomu z Rakovej č. 201 – 202 – skutočný stav. Archív SNM, pobočka Martin, fond MSD, č. 4/83.

Obr. 4. Pôdorys dvojdomu z Rakovej č. 201 – 202. Kreslila M. Kiripolská
 Pic. 4. Floor plan of the double house from Raková no. 201 – 202. Drawing by M. Kiripolská

izby členili plochu dverí štyri obdĺžnikové kazety (horná a spodná vodorovná, v strede dve zvislé). Vykurovacie zariadenie v obidvoch izbách tvorili murované sporáky s chlebovou pecou, rúrou a kotlíkom na ohrev vody. Umiestnené boli v kúte izby, pri stene s komorou. Odvod dymu zo sporáka bol zabezpečený šikmou kovovou rúrou vedenou do komína, vymurovaného až nad úroveň strechy.

Kamenná dvojpivnica bola na pôvodnom mieste postavená na okraji dvora usadlosti č. 23, na hornom konci obce Raková. Jej majiteľmi v čase zamerania objektu⁹ boli Filip a Jozef Kajánkovci. Spracovateľka technickej dokumentácie uvádza, že ide už len o torzo stavby, údaje z konca 19. storočia, ktorej pôvodnými majiteľmi boli Apolónia Gorachová a Zuzana Baďurová. Objekt stál na rovine, zapustený do okolitého terénu a steny mal obhrnuté zeminou. Steny a klenutý strop pivnice boli murované z lomového kameňa, spájaného hlinou, bez omietnutia. Na oblúk valenej klenby bola nanesená vrstva hlinenej mazaniny, v ktorej boli zapustené pozdĺžne položené brvná, ktoré spolu s ďalšími dvoma brvnami vo vrchole, osadenými nad klenbou na veľkých plochých kameňoch, vytvárali konštrukciu krovu. Krov prekryvala sedlová strecha, pokrytá doskami so šírkou 20 cm, kladených v dvoch vrstvách. Spodná vrstva bola položená na doraz, miesto dorazu prekryvala druhá vrstva dosiek. Objekt nemal štít, takže bolo vidieť do priestoru krovu. Priestor pivnice bol rozdelený na dve rovnaké časti dodatočne vymurovanou priečkou, bez väzby na obvodový múr. Rozdiel medzi výškou terénu a podlahou pivnice vyrovnávali kamenné schody. Vstupovalo sa do obidvoch jej častí, z čelných strán, dvojvrstvovými dverami osadenými do tesársky zhotovenej zárubne bez obloženia, pričom zárubňové spoje v nadpraží boli zaoblené do tvaru pivničnej klenby. Vonkajšiu stranu dverí tvorili horizontálne kladené dosky, vnútornú vertikálne. Samotné nadpražie nebolo klenuté, ako preklad slúžil veľký plochý kameň.

Združená hospodárska stavba z Rakovej, osada Trstená č. 444 zahrňovala pod spoločnou strechou stodolu a maštal', ku ktorým, na pozdĺžnych vchodových stranách, boli pripojené tri

⁹ STANEKOVÁ, Z. Architektonicko-etnografická dokumentácia, pivnica, Raková č. 23 – u Kajánkov. Archiv SNM, pobočka Martin, fond MSD, č. 24/84.

polootvorené prístrešky.¹⁰ Na štítovú stenu maštale nadväzoval chliev. Správa zo zamerania na pôvodnom mieste uvádza, že objekt bol postavený na prelome 50. a 60. rokov 20. storočia a pri jeho stavbe boli použité mnohé súdobé materiály. Objekt pod niektorými časťami – podľa konfigurácie terénu – vyrovnávala kamenná podmurovka z lomového kameňa bez spojovacieho materiálu, náročia prístreškov boli podložené iba veľkým kameňom. Stodola bola pôdorysne členená na priečne prejazdnu holohumnicu a zrubový záčin so stenami z čiastočne prikresaných trámov, s rovným preplátovaním na uhloch. Holohumnicu uzatvárali dvojkrídlové vráta, pohybujúce sa smerom von na otočnom stĺpiku, osadenom jedným koncom do prahového, druhým do nadprahového trámu. Zo strany dvora, v pravom krídle vrát, boli umiestnené zvlakové dvierka otvárateľné smerom dovnútra. Záčin bol prístupný iba podávacím otvorom v zrubovej stene. Podlahu v oboch priestoroch tvorila udupaná hlina. Záčin nebol zastropený, holohumnica mala dvojité foršňový záklop kladený na obvodový zrub a nesený trámami, uloženými na stene maštale a záčinu. Steny maštale tvorilo prevažne kamenné murivo spájané vápennou maltou. Z dvorovej strany mala maštal' jeden okenný otvor bez výplne, strop tvorila priečne kladená guľatina nesená jedným prikresaným trámom. Zvlakové dvere zo zvisle kladených dosák boli zavesené na železných pántoch, pred nimi bola ešte zhruba do polovice výšky dvier osadená latková bránička. Dlážka bola zhotovená z prikresanej guľatiny. Maštal' bola pomocou drevených stĺpov s pribítenými doskami rozdelená na štyri priestory. Stodolu a maštal' pokrývala spoločná sedlová strecha so šindľovou a plechovou krytinou, ukončená doskovými štípmi s fragmentmi stupňovitého latovania pozdĺž sklonu. Na hřebeni boli kroky krovu spojené rovným plátovaním a zaklincované, pod vrcholom vystužené hambáčkami. K štítovej strane maštale priliehal chliev postavený z čiastočne prikresanej guľatiny, s podlahou a stropom z guľatiny, bez okenného otvoru, s pultovou strechou. Prístrešky mali rámovú konštrukciu obitú doskami a zastrešovala ich predĺžená strecha maštale.

Zrubová hospodárska stavba z Poviny č. 2 združovala pod spoločnou strechou stodolu a maštal', ku ktorej na vchodovej strane priliehal malý chliev. Objekt stál na nízkej podmurovke z lomového kameňa spájaného vápennou maltou, ktorá vyrovnávala terén pod maštal'ou a časťou stodoly. Stodola bola pôdorysne členená na priečne prejazdnu holohumnicu, so zbíjanými zvlakovými dvojkrídlovými vrátami na otočnom stĺpiku, a jeden zrubový záčin s podávacím otvorom z holohumnice. Steny záčinu sú z guľatiny, prikresanej iba na uhloch, neboli upravované škárovaním machom, ani lištami. Holohumnica a záčin neboli prekryté stropmi, podlahu mali z udupanej hliny. Do holohumnice sa dalo vstúpiť aj bočnými dvierkami z podstena oproti chlievu, ktoré boli osadené do krátkej steny rámovej konštrukcie, pripojenej k vrátam. K holohumnici bola pripojená zrubová maštal', ktorej škáry medzi brvnami boli upchaté machom prekrytým lištami. Vchádzalo sa do nej cez zbité zvlakové dvere z podstena, krytého presahom strechy a upraveného kamennými platňami nepravidelných tvarov. Maštal' sa vetrala iba cez malý otvor nad dverami bez okenného krídla. Podlahu mala z kresanej guľatiny, kladenej na zraz. Záklop stropu tvorili dosky položené vedľa seba a nesené dvoma pozdĺžnymi trámami. Šírka maštale bolo menšia ako šírka stodoly. Pod presahom strechy, vľavo od vchodu do maštale, bol malý chliev z trámov kresaných zo štyroch strán, ktorého zadnú stenu tvoril zrub maštale. Jeho podlahu tvorila iba udupaná hlina, strop mala zhotovený z hrubých foršňí kladených na zraz, so spádom od maštale. Do priestoru bez osvetľovacieho otvoru sa vchádzalo nízkymi dvierkami. Objekt pokrývala sedlová strecha zakončená jednoduchými doskovými štípmi, s malým výzorníkom

¹⁰ STANEK, M. Architektonicko-etnografická dokumentácia, Raková – Trstená č. 444, kumulovaný hospodársky objekt. Archiv SNM, pobočka Martin, fond MSD, č. 9/84.

obdĺžnikového tvaru a ostreším na tri rady šindľa. Pôvodnou krytinou bol šindel s dĺžkou 70 cm. Strechu niesol krov krokvej konštrukcie, pričom prvá a posledná krokva bola spevnená hambáľkami. Konce krokiev boli začapované do podkrokovnice, k nim pripojené krokvičky boli jedným koncom osadené do odkvapnice, ktorú niesli prečnievajúce trámy zo štítových stien a priečok objektu. Stavba bola postavená, podľa informácie majiteľa Jozefa Vojtáša, v prvej polovici 20. storočia.¹¹

Malý jednopriestorový zrubový chliev z Rakovej – U Drozda bol postavený v roku 1949.¹² Jeho spodnú časť tvorili čiastočne kresané trámy škárované machom a hlinenou mazaninou. Podlahu tvorila udupaná hlina, strop bol zhotovený z dvojstranne kresaných trámov. Nízke vstupné dvere zvlakovej konštrukcie boli vyrobené z dvoch širokých dosiek a pohybovali sa na otočnom stĺpiku. Okrem dverí chliev iný vetrací alebo osvetľovací otvor nemal. Nad chlievom bol krytý priestor stĺpkovej konštrukcie, obitej vertikálne kladenými doskami a prístupný jednoduchými doskovými dverami. Objekt prekryvala pultová strecha so šindľovou a plechovou krytinou, na vchodovej strane skosená.

Všetky stavby okrem jednopriestorového zrubového chlieva boli ako kópie v priebehu druhej polovice 80. rokov 20. storočia v Múzeu slovenskej dediny aj stavebne realizované podľa jednostupňových projektov spracovaných Projektovým ústavom kultúry Bratislava, stredisko Banská Bystrica¹³ v roku 1986. Jednostupňové projekty v podstate vychádzali zo zamerania jednotlivých objektov na pôvodnom mieste. Dodávateľom stavebných prác bolo Jednotné roľnícke družstvo SNP Sklabiňa. Objekty sú zapísané v prírastkovej knihe objektov pod č. 1/89 (zdužená stodola s maštalou z Rakovej), č. 2/89 (stodola z Poviny), č. 10/89 (dvojpivnica) a č. 11/89 (dvojdom). Realizované stavby dvojdomu so štítovou orientáciou k ceste, prechádzajúcej regiónom a kolmo naň samostatne situovanej združenej hospodárskej stavby z Rakovej, vytvárajú dvojstranný typ dvora. Ďalšie objekty tvoriace usadlosť z Rakovej č. 201 – 202 sa nachádzajú pri ceste, na začiatku regiónu Kysuce – Podjavorníky. Stodola z Poviny je situovaná pred usadlosťou z Klokočova, dvojpivnica pred hospodárskou stavbou usadlosti z Rakovej č. 295 – 296.

Stavba dvojdomu č. 201 – 202 v Múzeu slovenskej dediny vykazuje viaceré odlišnosti v porovnaní so zameraním na pôvodnom mieste (spôsob spájania stien na rohoch, úprava podstenia, obloženie dverových rámov). Najzávažnejším nedostatkom je uhol zlomu strechy nad bočnými komorami a nad podstением, netypický pre hornokysucké domy. Premeraním bolo zistené, že oproti skutočnému stavu bola zvýšená bočná stena komory zhruba o 28 cm a jej čelná strana rozšírená o 50 cm. Zmena rozmerov bočnej komory sa však nepremietla do adekvátneho zvýšenia hrebeňa strechy objektu. Značný rozdiel vykazuje i sklon strechy podstenia: vzdialenosť konca krokvičky od zeme na pôvodnom mieste bola 143 cm, na realizovanom objekte je 225 cm. Je to spôsobené tým, že nosná konštrukcia strechy podsiene je osadená na odkvapnicu v menšom spáde ako na pôvodnom mieste.

Podľa Programu pamiatkovej úpravy súboru objektov ľudového staviteľstva V. stavby Múzea slovenskej dediny mal tento súbor „popri prezentácii lokálnych dobových foriem ľudového staviteľstva danej územnej časti z obdobia druhej polovice 19. a prvej polovice 20. storočia prezentovať predovšetkým spôsob života a kultúru obyvateľov

¹¹ STANEK, M. Architektonicko-etnografická dokumentácia stodoly, Povina č. 2. Archív SNM, pobočka Martin, fond MSD, č. 13/83.

¹² SYNÁKOVÁ, M. Architektonicko-etnografická dokumentácia, Raková – U Drozda – chlievec. Archív SNM, pobočka Martin, fond MSD, č. 32/84.

¹³ MAJOR, I. MSD Martin, SO V/4. Raková 201 – 202. Jednostupňový projekt. Projektový ústav kultúry Bratislava, stredisko Banská Bystrica, 1986. Archív SNM, pobočka Martin.

v historicko-etnografických aspektoch zvýraznených v interiéroch a exteriéroch v ich sociálno-triednych a tematicko-funkčných väzbách“. Súbor objektov, obsahujúci 15 stavebných objektov (9 usadlostí a 6 solitérov spolu s doplnkovou architektúrou), mal byť riešený v troch voľne na seba nadväzujúcich skupinách – kopaničiarska „rala“, fragment cestnej radovej zástavby „pri škole“ a „samoty“. Usadlosť z Rakovej č. 201 – 202 bola súčasťou rale. Interiér pravej časti dvojdomu mal byť využitý pre výstavné účely, ľavá časť na príležitostné ubytovanie, ostatných objektov usadlosti podľa aktuálnej prevádzkovej potreby.¹⁴ Tieto požiadavky na úpravu vnútorných priestorov oboch častí objektu sa, samozrejme, premietli do potreby napojenia dvojdomu na príslušné inžinierske siete (osvetlenie, zásuvky, elektrické vykurovanie, požiarňa signalizácia a elektrický ohrev vody, vodovod a kanalizácia v dôsledku adaptácie komory v ľavej časti objektu na sociálne zariadenie a sprchovací kút). Zrejme z dôvodu neexpozíčného využitia interiéru sa nevybudovali pôvodne projektované vykurovacie zariadenia v každej bytovej jednotke.

Dvojdom č. 201 – 202 v Rakovej bol postavený – podľa datovania na vstupných dverách časti s popisným číslom 202 – pravdepodobne v roku 1868. Zameranie objektu na pôvodnom mieste potvrdzuje, že obe časti dvojdomu boli budované zároveň. Dobové popisné číslo 236 platilo do 20. rokov 20. storočia a objavuje sa pri menách prvých obyvateľov domu – Šimonovi Palárikovi a jeho žene Anne, rodenej Turiakovej, už od polovice 19. storočia. Údaje o jeho obyvateľoch boli od uvedeného obdobia zisťované v matrikách narodených, sobášených a zomrelých na Obecnom úrade v Rakovej, Štátnom okresnom archíve v Čadci a prostredníctvom internetu.¹⁵

Palárikovci patrili k starým osadníkom obce Raková. Mená Pavla Palára a Jána Palára uvádza už urbár strečnianskeho panstva z roku 1712. Podľa neho mal Pavol Palár dvoch synov. Choval jedného koňa, jedného vola, štyri dojnú kravy, jednu jalovicu a jednu dojnú ovcu. Ján Palár mal jedného syna a jednu dcéru. Choval jedného koňa, tri voly, päť dojných kráv a štyri jalovice. Obaja Palárovcovia spolu s Bartolomejom Slezákom, Michalom a Jurajom Matišákovcami vlastnili 15/16 usadlosti na Matysovskej roli, 1/16 usadlosti bola opustená. Obrábali pôdu, z ktorej získali tridsať korcov obilia (cca 450 l) a lúky na tri vozy sena (75 árov).¹⁶ V súpise daňovníkov pre potreby vyberania každoročnej vojenskej dane nájdeme v roku 1715 v obci Raková iba meno Jána Palyarika. Vlastnil 10 gbelov (4 ha) polí a 3 kosce (cca 84 árov) lúk. Štyria najväčší vlastníci, medzi ktorých patrili aj Juraj a Šimon Turiakovci, obhospodarovali podľa tohto súpisu po 70 gbelov poľa a 6 koscov lúk.¹⁷

Predurbársky súpis majetku z obdobia rokov 1767 – 1774, ktorý predchádzal urbárskej regulácii a vydaniu Tereziánskeho patentu, uvádza Šimona Palárika s držbou 1/16 usadlosti, Juraja Palárika s držbou 1/16 usadlosti a Jakuba Palárika s držbou 3/16 usadlosti.¹⁸ V priebehu prvej polovice 19. storočia už uvádzajú matriky viac ako desať manželských párov s priezviskom Palárik.

Prvými obyvateľmi predmetného dvojdomu bol Šimon Palárik (*1811) a jeho žena Anna, rodená Turiaková (*1809). Matrika v rámci záznamu sociálneho postavenia uvádza Šimona Palárika ako roľníka. Manželom sa narodilo osem detí: Mária (*máj 1832), Anna

¹⁴ DANEKOVÁ, D. Cit. 6.

¹⁵ [Cit. 2014-11-25.] Dostupné na: https://familysearch.org/pal:MM9.3.1/TH-1951-22638-29058-24?cc=1554443&wc=MZW9-WNG:107654301,130141601,130399401,130399402_

¹⁶ BEDNÁRIK, Rudolf. *Ludové staviteľstvo na Kysuciach*. Bratislava, 1967, s. 175.

¹⁷ [Cit. 2014-11-25.] Dostupné na: <http://www.arcanum.hu/mol/lpext.dll/1715/10a1/10a2/10be?fn=document-frame.htm&f=templates8.2.0>.

¹⁸ [Cit. 2014-11-25.] Dostupné na: <http://www.archivportal.arcanum.hu/urberi/opt/a130904.htm?v=pdf&a=start>.

(*3. 10. 1834 – †21. 11. 1847), Jozef (*19. 1. 1836), Ján (*2. 5. 1839), Katarína (*8. 4. 1842), Juraj (*31. 3. 1845 – †2. 4. 1846), Anna (*16. 2. 1853) a Eva (*15. 2. 1856). Dospelosti sa dožilo šesť detí. Najstaršia dcéra Mária sa v novembri 1850 vydala a odišla z domu. Jej manžel Ján Kováčik býval v Rakovej v dome č. 208 a zomrel ako 48-ročný v roku 1879. O synovi Jozefovi matriky, okrem dátumu narodenia, podrobnejšie údaje neposkytujú. Ďalší syn Ján sa 23. 11. 1875 oženil s Annou Jurčackovou, 32-ročnou vdovou po Michalovi Palárikovi (v matrike je dodatočný zápis, že Michal zomrel 20. 11. 1874 v Bystřici pod Hostýnem). Anna Jurčacková zomrela 26. 4. 1886 a Ján Palárik sa znovu oženil 15. 2. 1887 s 35-ročnou Katarínou Ďurníkovou, vdovou po Jánovi Bednáríkovi. Dcéra Katarína sa roku 1870 vydala za 65-ročného vdovca Jána Čupku. Manželka Anna, rodená Turiaková, zomrela 28. 12. 1869 a 60-ročný vdovec Šimon Palárik sa 4. 6. 1872 znovu oženil, a to s Annou Ďurníkovou, 46-ročnou vdovou po Jánovi Hrdinákovi. Zomrel 13. 11. 1876.

Po nebohom Šimonovi Palárikovi zostali ešte dve slobodné dcéry. Staršia Anna sa 23. 10. 1877 vydala za 23-ročného Jána Gilányiho, ktorý pochádzal z Oščadnice. V roku 1880 sa do Rakovej do domu č. 229 priženil aj Jánov brat Jozef Gilányi, ktorý si zobral Anninu príbuznú Máriu, dcéru Jána Palárika. Najmladšia dcéra Eva sa vydala 12. 11. 1878 za 25-ročného Andreja Kovalička do domu č. 135 v Rakovej.

Od roku 1877 obývala predmetný dom dcéra Anna s manželom Jánom Gilányim. Manželia mali sedem detí, z ktorých tri zomreli v útlom veku. Postupne sa im narodili Jozef (*10. 3. 1879), Šimon (*13. 5. 1880 – †28. 2. 1881), Mária (*17. 4. 1882), Eva (*26. 12. 1884 – †11. 1. 1885), Barbora (*7. 12. 1885), František (*26. 5. 1890 – †21. 2. 1895) a Ján (*18. 3. 1893).

Najstarší syn Jozef sa v roku 1905 oženil s Annou, rodenou Chabrečkovou (*1882 – †11. 2. 1955) a ostal bývať v dome spolu s rodičmi a dvoma najmladšími súrodencami. V čase sobáša už matrika uvádza priezvisko ženícha Gilánik. V manželstve sa im narodili Rudolf (*1906), Kristína (*20. 11. 1908), Martin (*20. 11. 1908), Emil (*19. 8. 1910), Katarína (*25. 11. 1911) a dvojčičky Mária a Ján (*29. 12. 1914). Jozef Gilánik padol v I. svetovej vojne, vdova Anna poberala vojnovú podporu.¹⁹ Ich najstarší syn Rudolf Gilánik sa 6. 6. 1928 oženil s Františkou Turiakovou-Levočan a ostal bývať v časti dvojdomu, vtedy už s popisným číslom 202. Mali dvoch synov – Františka (*16. 1. 1929) a Rudolfa (*26. 1. 1935). Rudolf Gilánik zomrel pomerne mladý v roku 1945 a vdova Františka s dvoma synmi, svokrou Annou a slobodným švagrom Jánom naďalej obývali polovicu dvojdomu s popisným číslom 202. Ján údajne vdovu aj synovcov do ich osamostatnenia a odchodu z domu finančne podporoval. Bol zamestnaný ako robotník v miestnom drevospracujúcom podniku Drevona až do odchodu na dôchodok.²⁰ Bol posledným obyvateľom časti dvojdomu s popisným číslom 202. Zomrel slobodný 15. 4. 1980.

Zatiaľ čo obyvateľov pravej časti dvojdomu môžeme podľa matrik sledovať od predpokladaného roku jeho stavby, informácie o obyvateľoch jeho ľavej časti sú oveľa skromnejšie. Okrem toho, že v dome zomrel 28. 6. 1870 Andrej Turiak-Prelačan, 24-ročný a zrejme slobodný syn už zomretého Jozefa Turiaka, matriky ďalšie spoľahlivé údaje o jej obyvateľoch neposkytujú. Až v roku 1886 je tento dom uvedený ako miesto narodenia Štefana, štvrtého dieťaťa Andreja Turiaka-Michalca a Anny, rodenej Kováčikovej.

Andrej Turiak-Michalec bol jedným z dvojčiek, ktoré sa narodili 20. 11. 1853 manželom Šimonovi Turiakovi-Michalcovi a Anne, rodenej Kyzekovej, v dome číslo 299. Druhé

¹⁹ KRONIKA OBCE RAKOVÁ (doslovný prepis), s. 96. [Cit. 2012-3-20]. Dostupné na http://www.rakova.sk/images/stories/Kronika_obce_Rakova_2004.pdf.

²⁰ Informátorka M. B., nar. 1939, Raková.

dieťa z dvojčiek – Eva – zomrelo krátko po narodení 4. 12. 1853. Anna Kyzeková bola druhou ženou Šimona Turiaka-Michalca. Jeho prvá manželka Eva zomrela 8. 5. 1852 vo veku 36 rokov a vtedy 42-ročný Šimon sa 26. 10. 1852 znovu oženil s 30-ročnou Annou, vdovou po Jánovi Gašperákovi. Z manželstva sa ešte narodil syn Šimon (*22. 1. 1857 – †5. 2. 1858) a dcéra Katarína (*16. 2. 1861). Šimon Turiak-Michalec zomrel 5. 5. 1875, jeho druhá žena Anna 31. 3. 1882.

Andrej Turiak-Michalec sa 26. 2. 1878 oženil s 20-ročnou Annou Kováčikovou. Ako jeho bydlisko v čase sobáša je uvedený dom č. 240. Manželom sa postupne narodili deti Jozef (*20. 5. 1881), Mária (*27. 5. 1883 – †18. 8. 1883), Ján (*24. 6. 1884 – †31. 1. 1885). Ďalšie deti Štefan (*11. 2. 1886), Juraj (*1. 4. 1889), Mária (*30. 3. 1892) a Tomáš (*11. 12. 1894) majú v matrike uvedené ako miesto narodenia dom č. 236.

Syn Juraj Turiak-Michalec sa 29. 11. 1910 oženil s Katarínou Kováčikovou-Jarmarík (*3. 5. 1891). Manželom sa narodili dcéry Anna (*10. 5. 1912) a Františka (*1. 5. 1914 – †1938). Juraj Turiak-Michalec na prelome leta a jesene roku 1913 odišiel za prácou do Ameriky. V Brémach nastúpil na loď „Korunný princ William“ a dňa 23. septembra sa vylodil na Ellis Islande, ostrove pod Sochou slobody, najväčšom prístave pre imigrantov, v ktorom od roku 1892 fungovala prvá imigračná stanica. V úradných záznamoch je uvedené, že chce ísť do mesta Curvensville v Pensylvánii za svojim priateľom Jánom Turiakom a je zaznamenaná aj hotovosť vo výške 20 dolárov, ktorú mal so sebou.²¹ Po príchode do Ameriky Juraj Turiak-Michalec pracoval v uholných baniach v Pensylvánii, v ktorých v dôsledku závalu prišiel o život. Do Ameriky odišiel aj Jurajov o päť rokov mladší brat Tomáš. Ten sa tam natrvalo usadil, oženil sa s imigrantkou z Čiech a v Amerike aj zomrel.

Poslednými obyvateľmi časti predmetného dvojdomu s číslom 201 bol Ondrej Minárik a jeho žena Anna, dcéra Juraja Turiaka-Michalca. Sobáš mali 9. 7. 1930. Ondrej Minárik sa do domu priženil, pochádzal z miestnej časti Trstená, z domu č. 181. Narodil sa 25. 10. 1906 Tomášovi a Anne, rodenej Chnúrikovej. Mal sedem súrodencov, z ktorých sa päť dožilo dospelého veku. Rodičia Ondreja Minárika boli v miestnych pomeroch považovaní za veľkých gazdov, chovali koňa, viacero kráv a jalovic. Napriek tomu Ondrej chodil za slobodna „po drotárke“ v dnešnom Rakúsku a Nemecku. Zrejme aj vďaka jeho podielu z rodičovského majetku mohli mladomanželia chovať dve kravy a jalovicu. V miestnych podmienkach chov tohto počtu dobytku zodpovedal vlastníctvu zhruba hektára ornej pôdy. Ondrej Minárik pracoval na železnici ako pomocník rušňovodiča a na vlastnom gazdovstve, po 2. svetovej vojne určitý čas žil a pracoval v českom meste Chomutov. Jeho žena Anna bola v domácnosti. V medzivojnovom období rodiny Minárikovcov a Gilánikovcov vlastnili samostatne situované hospodárske stavby, každá z nich mala stodolu a maštal'. Ondrej Minárik okolo roku 1940 postavil na mieste starej zrubovej stodoly drevenú stodolu a murovanú maštal' ako hospodársky objekt združený pod spoločnou strechou. Bol umiestnený vpravo pred štítovou stenou dvojdomu s číslom 201, kolmo na jeho pozdĺžnu os.²²

Manželom Ondrejovi a Anne Minárikovcom sa postupne narodili Margita (*18. 5. 1932), Alojz (*16. 12. 1934), Mária (*28. 7. 1939), Františka (*6. 9. 1941), Jozef (*30. 5. 1946), Anna (*26. 8. 1948) a Vladimír (*september 1951). Všetky deti sa postupne osamostatnili a odišli z domu. Dve dcéry sa vydali v rámci obce, jedna do Bratislavy, jedna

²¹ [Cit. 2014-11-25]. Dostupné na: <http://www.libertyellisfoundation.org/passenger-details/czoxMjoiMTAwNzUwMDcwMDYxIjIs/czo4OiJtYW5pZmVzdCI7>.

²² Cit. 20.

do východných Čiech, synovia žijú v Čadci. Ondrej Minárik zomrel 4. 12. 1985, jeho žena Anna žila ako vdova ešte určitý čas v dome a potom u svojich dcér v Rakovej. Zomrela v roku 1996.

Ako sme už uviedli, v prípade usadlosti č. 201 – 202 sa v Múzeu slovenskej dediny neuvažovalo s jej expozičným stvárnením. Interiér dvojdomu mal slúžiť po uvedených úpravách na prevádzkové účely, príslušné hospodárske stavby podľa aktuálnej prevádzkovej potreby. V súčasnosti je využitie usadlosti nasledovné: združená hospodárska stavba z Rakovej č. 444 slúži ako sklad poľnohospodárskeho náradia, stodola s maštal'ou z Poviny č. 2 bola začiatkom 90. rokov 20. storočia adaptovaná na sezónnu predajňu suvenírov a dvojdom je pracovným zázemím časti prevádzkových pracovníkov Múzea slovenskej dediny. Vzhľadom na súčasnú situáciu a možnosti tejto národopisnej expozície v prírode môžeme aktuálny spôsob využitia jednotlivých objektov usadlosti č. 201 – 202 považovať za dlhodobý. Ak by sa v budúcnosti predsa len uvažovalo s jej expozičným využitím, je potrebné zohľadniť obdobie výstavby a charakter združenej hospodárskej stavby z Rakovej č. 444, ktorá limituje časové zaradenie celej expozície najskôr do druhej polovice 50. rokov 20. storočia. Prípadné expozičné využitie si vyžiada aj odstránenie niektorých jestvujúcich stavebných úprav dvojdomu a vybudovanie vykurovacích zariadení podľa zamerania na pôvodnom mieste.

SETTLEMENT FROM RAKOVÁ NO. 201 – 202 IN THE MUSEUM OF THE SLOVAK VILLAGE

Anna Kiripolská

S u m m a r y

The first selection of buildings from the remote settlements of north-western Slovakia for the Museum of the Slovak Village included the double house from Raková no. 295 – 296; another settlement from this village with the number 201 – 202 was added at the beginning of the 1980s as part of the new thematic planning concept. Based on the idea and script for the north-western region of Slovakia, this settlement was supposed to consist of the double house from Raková no. 201 – 202, the joint outbuildings from Povina no. 2, the joint outbuildings from Raková – Trstená hamlet no. 444, the pigsty from Raková – U Drozda no. 247 and the double cellar from Raková no. 33. The settlement was intended to represent the way of life and living of averagely wealthy peasants in the area of the Slovak Beskydy and Kysuce mountains in the second half of the nineteenth century. The general research and basic technical documentation for the selected buildings took place on the original site from 1981 to 1984. During the second half of the 1980s, all the buildings, except for the one-room log pigsty were built in the Museum of the Slovak Village as copies according to single-stage drawings prepared by the Bratislava Planning Institute for Culture, Banská Bystrica in 1986. The single-stage plans were essentially based on the survey of each building on its original site.

The double house no. 201 – 202 in Raková was probably built in 1868, according to the date on the entrance door to the part with the number 202. The survey of the building on its original site confirms that both parts of the double house were built at the same time. According to public records, its first inhabitants were Šimon Palárik (*1811) and his wife Anna, née Turiaková (*1809). From 1877, it was inhabited by their daughter Anna with her husband Ján Gilányi. The Gilányi – or Gilánik – family lived in the right-hand side of the double house with the number 202 until 1980, when the last owner of this part died: the bachelor Ján Gilánik.

Public records provide reliable information on the inhabitants of the left-hand side of the double house going back to 1886, when Štefan Turiak – Michalec was born in it, the fourth child of Andrej and Anna, née Kováčiková. The last owners of this part of the double house were Ondrej Minárik and his wife Anna, daughter of Juraj Turiak – Michalec.

In the case of the settlement no. 201 – 202 from Raková, there was no suggestion of it being used as an exhibit in the Museum of the Slovak Village. Following building modifications, the interior of the double house and the outbuildings are used for the operational needs and purposes of this open-air museum.

ÚLOHA TECHNICKÝCH ZARIADENÍ V EURÓPSKÝCH MÚZEÁCH V PRÍRODE

*Jiří Langer, Rožnov pod Radhoštěm;
e-mail: juralan@seznam.cz*

Abstract: *Most open-air museums are today thought of as museums of buildings, but the original concept behind the oldest ones was for them to be museums of technical installations, wine-making and fruit-growing, festivals, passing on historical and prehistoric roots, display of regional differences, displaying social differences and other themes. However, there have been increasing demands for a more synthesising approach of ethnography, history, archaeology and technology. Our educational system does not meet the demands of this training, just as the foundation and operation of open-air museums does not have an appropriate legal status. Nowadays there is also a generational problem in the attitude towards the building and operation of open-air museums.*

Keywords: *European open-air museums, technical installations, interdisciplinary approaches, experimental archaeology and museology.*

Technické zariadenia sú dnes bežnou súčasťou múzeí v prírode v celej Európe, rovnako ako aj nároky na ich technickú stránku funkčnej prevádzky. Je potrebné sa však zamyslieť, pokiaľ sa týmto fenoménom múzeum iba zatraktívňuje a nakoľko napĺňa komplexnosť prezentácie spôsobu života. Keď som roku 1967 v Sibiu o tejto téme debatoval s autorom práve dokončenej urbanistickej štúdie architektom Paulom Niedermeierom, dozvedel som sa, že mal pôvodné zadanie vytvoriť typologické rady jednotlivých druhov výrobných zariadení, vložených do adekvátnych krajinných prostredí. Sám však požiadal etnografov o doplnenie areálu o sídelnú zložku, aby návštevník pochopil, komu a na čo tieto zariadenia slúžili, a kto vytváral kultúrne tradície pri ich formovaní. Vtedy toto rozsiahle dielo budovalo Muzeul Brukenthal (názov má podľa gubernátora Sedmohradska v rokoch 1777 – 1787 Samuela Brukenthala, a súčasne aj zakladateľa múzea). Vzniklo už v roku 1817 a stalo sa najvýznamnejším ústavom, dokumentujúcim kultúru Sedmohradska. V danom období bola na poli kultúrnej histórie a etnografie v habsburskom cisárstve najprestížnejšia univerzita v štajerskom meste Graz, školiaca skúmanie artefaktov v typologických radoch. Táto metóda sa stala základňou v múzejníctve takmer celej vtedajšej Európy a v prvej polovici 60. rokov 20. storočia sa dostala aj do koncepcie múzea v prírode v Sibiu. Preto iniciatívny zásah Paula Niedermeiera považujem za prelomový čin.

Ani rumunské múzeum v prírode v Golešti pôvodne nepovažovalo obytné stavby za hlavný prezentačný prvok. Jeho tvorca Vasile Novac študoval v Taliansku vinohradníctvo, v roku 1964 založil múzejnú inštitúciu a roku 1966 vypracoval projekt na prezentovanie odrôd viniča a ovocných drevín. Stavby mu boli doplnkom na prípravu výsadby,

pestovanie, žatvu úrody, kvasné a sušiarské procesy, skladovanie a, napokon, aj na konzumáciu produktov.

Druhým výsledkom etnologického univerzitného vzdelávania v Európe bol princíp regionálneho členenia. Tomuto princípu podliehali najmä múzeá celonárodné a pozrime sa opäť do Rumunska na Muzeul Satului v Bukurešti. Hoci ho inicioval aj u nás známy historik Nicolae Iorga, koncepciu mu dal univerzitný profesor sociológie vidieka Dimitrie Gusti, vzdelaný v parížskej Sorbonne. Aj pre neho boli stavby len prostriedkom na prezentáciu regionálnych osobitostí sviatkovania. Potreboval interiéry, aby vyjadril výtvarné hodnoty artefaktov, spojených s duchovným životom vidiečanov. Výrobné zariadenia sa stali len neskorším doplnkom. Múzeum nedostalo názov múzeum stavieb, ale Múzeum dediny na zdôraznenie kolektívneho princípu sviatkovania na vidieku.

Regionálne hľadisko vlastnej architektúry napokon prevážilo v celej Európe, lebo mnoho zakladateľov múzeí v prírode hľadalo svoj vzor v severských krajinách, najmä v štokholmskom Skansene (z roku 1891) Artura Hazelia (*1833 – †1901). Ten kládol dôraz aj na prírodné mikroprostredie dvorov, a iba v tejto súvislosti došlo tiež na prenesenie veterných mlynov a v mestskej časti remeselníckych dielní, v ktorých sa pracuje aj na historických strojoch. Avšak prezentovať celú krajinu na 33 hektároch mu umožnili len majstrovsky prevedené náznaky sídelného prostredia, hoci s kontrastnými prechodmi od dvora z južného pobrežia pri Lunde až po severské prostredie Samjcov. Oveľa širšie dokázal návštevníkom priblížiť tradičnú ľudovú kultúru jediného regiónu Gudbrandsdal Anders Sandvig (*1862 – †1950) na prakticky neobmedzenom prostredí nad centrom Lillehammeru. Bol zubným lekárom a v horskom prostredí s rozptýleným osídlením putoval s kufríkom nástrojov po kopaniciach (podobne ako vtedajší učitelia), kde pracoval častejšie ako vo svojej mestskej ordinácii. Touto cestou poznával spôsob vidieckeho života a túžil ho vyjadriť nielen poéziou, ale aj hmotne. Chcel, aby sa jeho múzeum stalo románom, rozprávajúcom o spôsobe života čo najkonkrétnejšie. Vniesol do múzejníctva prvok bývania veľkých rodín s čel'ad'ou, nájomníkmi a cestujúcimi učiteľmi či remeselníkmi. V jeho múzeu sa dozvedáme o kľúčových udalostiach v osudoch niekoľkých generácií konkrétnych obyvateľov prenesených stavieb. Dvory sa dostávali do reálnych vzťahov s krajinným prostredím a rovnako aj s drobnými technickými zariadeniami, akých bolo na severe kontinentu nepomerne menej ako v strednej Európe. Chápeme ich ako sociálne nefunkčný doplnok, ale opäť veľmi konkrétny. Je to kaskáda štyroch mlynčekov s vertikálnym hriadeľom na potôčiku, vychádzajúcom z jazera. Sandvigovi pokračovatelia neustúpili od jeho náročnej koncepcie a rovnako konkrétne prezentujú obydlia aj z 20. storočia s vtedajším SAAB-om v garáži a elektrickými prístrojmi v domácnosti.

Spojenie výrobných zariadení s rezidenčnou sociálnou kultúrou najdôslednejšie realizovali na prelome tisícročia v celodánskom múzeu v Kodani – Lyngby. Toto múzeum malo už pri svojom založení Bernhardom Olsenom (*1836 – †1922) v roku 1897 názov Múzeum stavieb (Bygningsmuseet). Urbanistickú koncepciu vytvoril v roku 1924 architekt Halvor Zangenberg podľa regionálneho členenia krajiny, s ohľadom na reliéf terénu. Jeho citlivú pozornosť k prírodnému prostrediu rozvinuli nasledovníci až do takých detailov, že rekonštruovali biotopy, charakteristické pre prírodné a historické poľnohospodársky využívané plochy jednotlivých regiónov s mnohými znakmi mikroprostredia okrajov ciest, dvorov, okolia hnojísk a pod., ktoré je potrebné stále udržiavať tradičnou prácou. V roku 2002 bol 36-hektárový areál rozšírený o priemyselný areál Brede. Vznikol pod rybníkom z pôvodnej mediarskej huty, pretvorenej na textilný a odevný závod s robotníkmi domčekmi a sedliackym majerom, ktoré sú súčasťou dnešnej expozície. Podobne ako

v Skansene, Lillehammeri a mnohých ďalších severských múzeách v prírode, návštevník poznáva spôsob života niekoľkých generácií, vyskúmaný nielen z autopsie najstarších obyvateľov od začiatku 20. storočia, ale aj z archívnych prameňov. Severania si bežne vyskúmané metódy overujú rekonštrukciami v múzeách v prírode. To platí nielen o veterných mlynoch a historických lodiach, ale aj o spôsobe života obývaním historických stavieb, či vyučovaním detí metódami 18. storočia. Samotnú stavbu niektorých objektov nemožno realizovať dnešnými technológiami (napr. chaluhoú krytínu valbových striech z ostrova Læsø). Napríklad v severojužskom múzeu Hjerl Heide pri jazere vytvorili osadu, v ktorej študenti archeológie postavili rekonštrukcie domov z doby kamennej, bronzovej a železnej, žili v nich a živili sa z produkcie tamojších políčok mletím obilia na žarnovoch, varením kaší, poľovaním na poľné hraboše lukom, lovením rýb a pod. Dánsko má k tomuto účelu Historicko-archeologické výskumné centrum v Lejre pri Lindenburgu, kde od roku 1964 na 25 hektároch overujú stavebné aj výrobné metódy a používajú výsledky tejto činnosti pre pedagogické aktivity školskej mládeže. (Stredisko vzniklo postavením rekonštrukcie domu z doby železnej podľa vykopaných zvyškov originálu a jeho spálením. Potom porovnávali dokumentáciu oboch pozostatkov a korigovali dokumentáciu rekonštrukcie. Podobné experimenty sa dnes dejú na mnohých miestach Európy.)

Netradičné metódy nás však zaujímajú pri budovaní múzeí v prírode. Najvýraznejšie sa prejavili vo Franskom múzeu v Bad Windsheime. Hrázdená konštrukcia skrytá pod vakovkou domu má výhodu dlhšej izolácie od atmosférických vplyvov. Profesor würzburgskej univerzity a bývalý riaditeľ tohto múzea Konrad Bedal pri dendrodatovaní takýchto trémov využil možnosť ich použitia (hoci aj torzovitých častí) na rekonštrukciu architektúry, akú tieto prvky pôvodne vytvárali. Vo Franskom múzeu (založenom v roku 1976) vznikla časť šiestich stredovekých stavieb z rokov 1367 – 1554 a šesť v celosti prenesených stavieb, datovaných do 16. storočia. Múzeum ako celok je rekonštrukciou historickej sídelnej štruktúry, v ktorej sú začlenené technické zariadenia vo funkčnom urbanizme a v činnosti: na vodnom toku to je olejáreň so stupou a kamenným drvičom semena s dvoma vodnými kolesami, vodná píla, vodný mlyn s tromi zloženiami a výťahmi, pivovar, sušiareň ľanu, tehelňa, parná píla, veterné koleso na pohon strojov. Aj mnohé ďalšie novšie múzeá, podobné uvedeným, prezentujú výrobné stavby so všetkými historicky vyskúmanými náležitosťami veľmi konkrétne.

Vybral som niekoľko príkladov rozdielnych koncepcií. Všetky vyžadovali tak etnografické, ako aj technické bádateľské úsilie vo vzájomnej spolupráci. Nazdávam sa, že etnografi mali vždy bližšie k archeológom historického obdobia ako k vlastným historikom. Výklad technickej funkčnosti musí byť vždy presný. Pri archeológoch, nech akokoľvek používajú exaktné metódy výskumu, býva interpretácia často voľná a podmienená menej známymi príčinami javov. Podobne etnografi narábajú so znalosťou funkčnosti predmetov a určitých zásad spôsobu života, ale obmedzuje ich vek a pamäť informátorov. Historik má presné informácie o minulosti presahujúcej ľudskú pamäť, pritom ale obmedzené iba na výpoved' dokladov, ktoré vznikali prevažne na uplatnenie právnych noriem. Nevypovedajú o detailoch stavieb a ani o konkrétnom živote v nich. Výskum vyžaduje účasť všetkých štyroch odborov, či už v jednej osobe alebo viacerých, ale vždy poučených vlastnou praxou v múzeu v prírode. Zadávanie podobných úloh externým pracoviskám neprinášalo žiadaný výsledok.

Ak máme dnes uvažovať o účinnosti našich metód na návštevníka, tak potom doterajšie skúsenosti nás presvedčajú o tom, že schopnosti mnohých pracovníkov múzeí v prírode v súčasnosti nezodpovedajú stále sa zvyšujúcim nárokom na túto prácu. Aj keď máme v názvoch našich inštitúcií slovo múzeum, úroveň ich činnosti znižuje tak legislatíva, ako

aj školenie odborníkov, nerešpektujúce metodiku práce múzeí v prírode (bola dohodnutá a kodifikovaná na českej i slovenskej strane republiky v roku 1980). Dnešná metodika vysokoškolského vzdelávania v etnografii a ani v staviteľstve nepripravuje poslucháčov so zámerom, že by mohli pracovať v inštitúciách nášho typu bez doplňujúceho štúdia aspoň základov ďalších odborov. Spoločenskovedné aj technické vzdelanie by malo byť vzájomne prepojené a v oboch odborných smeroch by absolventi mali byť schopní kvalifikovane narábať s historickými prameňmi vo všetkých podobách. Neexistuje ani postgraduálne štúdium, ktoré by absolventom pomáhalo nadobudnúť medziodborové poznatky a metódy ich využívania.

Uvedené nedostatky sa prejavili najmä v generačnom probléme. Mladšia generácia, nastupujúca do praxe na prelome tisícročia, vysokoškolsky vzdelaná a poučená legislatívou múzejníctva a pamiatkovej starostlivosti, v múzejnej praxi obvykle nedeľí skúsenosti z medziodborovej praxe generácie staršej, a v niektorých zariadeniach aj likviduje niektoré výsledky práce starších kolegov. Napríklad ide o správanie sa k expozíciám v interiéroch zbierkových objektov, ako k výstavám kamenných múzeí s nepochopením, že každý predmet má svoje funkčné miesto určené nielen svojou typizáciou, ale vyskúmaným komplexom historických daností spôsobu života konkrétnej rodiny v konkrétnom prostredí. Jedným z príkladov pohľadania prácou kolegov môže byť aj likvidácia informačného systému múzeí v prírode vytvorená vo Valašskom múzeu v prírode v Rožnove pod Radhoštem v 70. rokoch 20. storočia a odsúvaná na 15 000 negatívov a zbierkových predmetov, ktorá umožňovala pri tvorbe expozícií s počítačovou rýchlosťou dostať na stôl informácie o fotografiách a zbierkových predmetoch všetkých hmotných foriem, ktoré sa vzťahujú na príslušnú funkciu, miesto a sociálne prostredie, ktoré treba rekonštruovať v expozícii. Žiaľ, keď kódovanie dosiahlo niekoľko stoviek tisíc prvkov a účinne slúžilo, zrušené bolo z dôvodu povinnej počítačovej dokumentácie zbierok, ale tá pritom nie je schopná plniť úlohy múzea v prírode.

Uvedená práca súvisí aj s terminológiou zbierok, ktorá je, žiaľ, stále ovplyvnená už od 19. storočia zdôrazňovanou potrebou označovať predmety názvami získanými od ich užívateľov. Všetky doterajšie slovníky zbierok majú hlavný nedostatok: absenciu limitujúcich znakov príslušných pojmov. Preto sme vo Valašskom múzeu v prírode v 80. rokoch 20. storočia vytvárali pojmoslovie v diskusiách s kolegami múzeí ČR bez ohľadu na doterajšie názvy. Bolo však potrebné poznať presné znaky pojmu, ktoré by zabraňovali zámenám a nedorozumeniam, podobne ako taxóny prírodných vied. Aj výsledky tejto práce boli odstránené a prax sa vrátila do spôsobov 19. storočia. Rovnako sa akvizičná koncepcia prispôsobuje typologickým zámerom kamenných múzeí a nerešpektuje potreby rekonštrukcií predmetových súborov sídelného prostredia podľa výsledkov terénnych výskumov.

Historické technické zariadenia v našich múzeách v prírode tvoria len malú, ale veľmi významnú časť expozície, ktorá je na vytvorenie odborne náročná, pracovne obvykle zložitá a, napokon, aj fyzicky namáhavá. Býva potrebné ich časti rekonštruovať a pri údržbe technického stavu aj vymieňať. Nárokmi na ich prevádzku sa naša metodika odlišuje od muzeologických zásad a od legislatívy stavebníctva. Patria medzi nenahraditeľné kultúrne hodnoty, a to nielen pre svoju konštrukciu a hmotnú podstatu, ale súčasne pre historickú technológiu predvádzaných výrobných procesov. Tým sa odlišujú od pamiatok dožívajúcich na pôvodnom mieste. Najmä preto sa naše múzeá tešia väčšiemu záujmu návštevníkov ako statické pamiatky. Tento stav ale neudržíme a koncepcie výstavby neuskutočnime bez legislatívnej úpravy postavenia múzeí v prírode a bez patričnej úpravy

študijných programov vo všetkých vedných a technických odboroch, aké naše zariadenia potrebujú k svojej činnosti.

Použitá literatúra

- LANGER, Jiří. *Evropská muzea v přírodě*. Praha : Baset, 2005, 895 s. ISBN 80-7340-069-3.
- KRIŠTEK, Igor – LANGER, Jiří (eds.). *Národopisná muzea v přírodě*. Teoretická a metodická východiska k realizaci. Rožnov pod Radhoštěm : Valašské muzeum v přírodě, 1981, 53 s.
- ZUSKINOVÁ, Iveta. (ed.). *Historické mlyny a mlynské zariadenia. Ich prezentácia v múzeách v prírode*. Zborník z konferencie 18. – 20. 10. 2006 v Pribyline. Pribylina : Únia múzeí v prírode na Slovensku, 2006, 97 s. ISBN 978-80-968551-2-4.

ROLES OF TECHNICAL INSTALLATIONS IN EUROPEAN OPEN-AIR MUSEUMS

Jiří Langer

S u m m a r y

Most open-air museums are today thought of as museums of buildings, but the original concept behind the oldest ones was for them to be museums of technical equipment (Sibiu), wine-making and fruit-growing (Golești) festivals (București) and other themes.

The idea of residential buildings being the main exhibits was favoured by those who conceived of the museums as a display of regional differences (Stockholm), for passing on historical and prehistoric roots (Hjerl Heide, Lejre, medieval history in Bad Windsheim) or displaying social differences (Lillehammer) and only in exceptional cases was the scope expanded to bring together various facets of a way of life. The decision always depended on the training of those behind the museum projects.

Since the start of this millennium, however, there have been increasing demands for a more synthesising approach, for which knowledge of a single discipline, in addition to construction, is not sufficient. For a synthesis, ethnography, history, archaeology and technology must be brought together in their widest sense as well as an in-depth knowledge of the most specific behaviour of individuals and their families, social and professional circles. Our educational system does not meet the demands of this training, just as (or perhaps because) the foundation and operation of open-air museums does not have an appropriate legal status.

For this reason, there is a generational problem in the attitude towards building open-air museums, since the older generation of museum-builders needed experience in two or three scientific subjects and this was tolerated by its supervising institutions, but the younger generation, trained according to current legislation and using the methodology of individual subjects of study, sees its work as in so-called “real” museums with limited focus on a relevant specialisation, and so has problems linking in and continuing with the work in progress. Situations thus arise where younger staff in certain museums even go so far as to undo the work done by their predecessors.

SBÍRKA TECHNICKÝCH STAVEB VE VALAŠSKÉM MUZEU V PŘÍRODĚ V ROŽNOVĚ POD RADHOŠTĚM

*Milan Gesierich – Radek Bryol, Valašské muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm;
e-mail: ges@ymp.cz; bryol@ymp.cz*

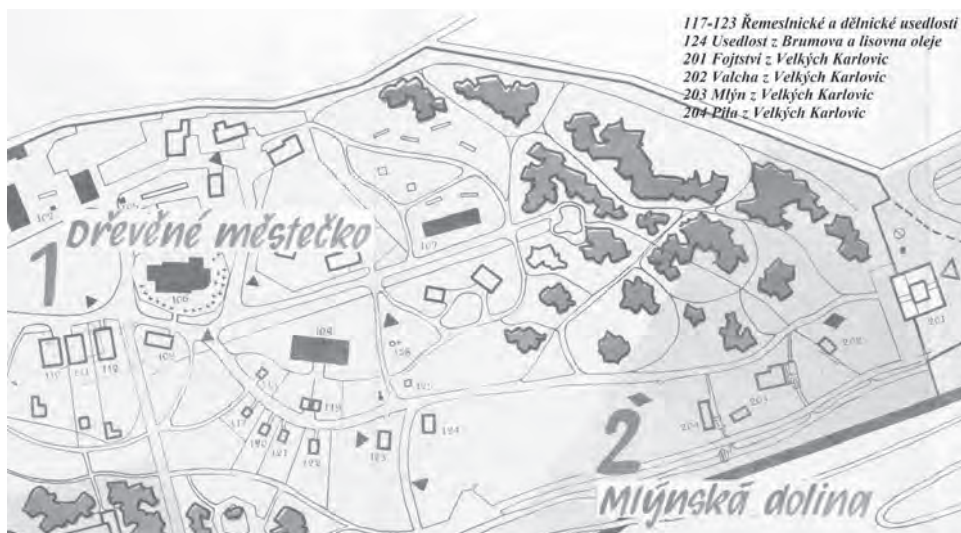
Abstract: *There have been several types of water-powered technical buildings transferred to or reconstructed in the Wallachian Open-air Museum since the 1950s. In the course of time the original function of the “rescue museum” evolved into a presentation of folk culture using complex documentation with its main focus on the Moravian-Silesian Carpathians. The operation of water-based buildings is dependent on the supply of water from the mill race and its accumulation in the mill ponds. Nowadays there is just the upper part of the water race preserved. All the mechanisms are in permanent contact with water, which leads to their rapid destruction. As a result, the water wheels, shafts and troughs must be repaired at regular intervals, or new ones must be made following the manufacturing documentation kept in the museum’s archives. The operation of the collection enables as living presentation to the visitors such verification of some technological process.*

Keywords: *technical objects, Wallachian Open-air Museum, mill race, service and repairs, conception.*

Valašské muzeum v přírodě otevřelo své brány veřejnosti v roce 1925. Inspirací byla jeho tvůrcům – sourozencům Jaroňkovým Národopisná výstava československá v Praze a také návštěvy skandinávských muzeí v přírodě. Ohrožení několika posledních roubených měšťanských domů na rožnovském náměstí a mizející doklady tradiční stavební kultury venkovského prostředí na Valašsku daly impuls ke vzniku nejstarší části muzea – Dřevěného městečka. Ačkoli ve výčtu zbudovaných i plánovaných objektů z počátků činnosti muzea převažovaly obytné a zemědělské stavby, již v roce 1925 zmínil Bohumír Jaroněk valašskou pilu na vodní pohon. O několik let později se setkáváme také s plánem postavit jiný drobný technický provoz¹ – dílnu na výrobu křiváků z Růžďky na Vsetínsku.² Prezentování technických staveb z Valaška však není až záležitostí spjatou s činností rožnovského muzea. Vždyť právě ve „Výstavní dědině“ na pražské Národopisné výstavě v roce 1895 byla ve valašské osadě, projektované mla-

¹ VAŘEKA, J. – FROLEC, V. *Lidová architektura. Encyklopedie.* Praha : Grada, 2007, s. 300.

² ŠTIKA, J. *Idea Valašského muzea v přírodě, její vývoj a proměny.* In *Almanach k 75. výročí založení Valašského muzea v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm.* Rožnov pod Radhoštěm : Valašské muzeum v přírodě, 2000, s. 12-13.

Obr. 1. Rámcové libreto dostavby VMP – návrh situace Mlýnské doliny v návaznosti na Dřevěné městečko, 1974.

Oddělení dokumentace Valašského muzea v přírodě

Pic. 1. Plan for the construction of the Wallachian Open-air Museum – proposal for the location of Mill Valley in relation to the Wooden Town, 1974. Documentation department of the Wallachian Open-air Museum

dým Dušanem Jurkovičem a vsetínským stavitelem Michalem Urbánkem, zbudována pila na vodní pohon a křivačkárna.³

Až do období 2. světové války se v rožnovském městském parku vytvářel malebný soubor transferovaných nebo rekonstruovaných staveb z Valašska. Systematickému rozvoji muzea však z různých důvodů nebylo dopřáno. V roce 1953 přešlo Valašské muzeum do správy Krajského muzea v tehdejší Gottwaldově a spolu se Státním památkovým ústavem v Brně se začala připravovat koncepce zachování ohrožených památek lidového stavitelství v terénu. Již v jednom z prvních výčtů objektů plánovaných k přenesení do muzea z roku 1956, na základě terénního výzkumu a výběru Jaroslava Fialy, figurovalo několik technických staveb z Velkých Karlovic. Jednalo se o mlýn, pilu a valchu. S rozšiřováním muzea se v této době počítalo jen v části městského parku Hájnice při stávající expozici městečka.

V roce 1958 byl vytvořen projekt Zdeňka Mišurce na vznik areálu v trati „Stráně“ s vhodnou lesní a polní plochou k budování modelu vesnice s charakteristickou zástavbou. V letech 1960 – 1965 se plánovala výstavba 30 objektů různého charakteru: údolní a pasekářské usedlosti, obydlí dělníků a bezzemků, salaš s příslušným vybavením, kovárna, technické stavby na vodní pohon – mlýn, valcha a pila. Rok 1958 byl pro rožnovské muzeum důležitý také další událostí. Právě v Rožnově se konala celostátní porada o ochraně památek lidové architektury, kde se ustavil systém tzv. „záchranných muzeí lidového stavitelství“. Můžeme říci, že tato ne úplně šťastná koncepce byla postupně impulzem rožnovskému muzeu k systematickému rozvoji a zvyšování odborného zájmu o lidové stavitelství na severovýchodní Moravě.

³ JURKOVIČ, D. – VÁLEK, J. Osada valašská. In KAFKA, J. (ed.) *Národopisná výstava Československá v Praze 1895*. Praha : Výkonný výbor, 1895, s. 101-104.

V roce 1961 vzniklo libreto areálu, založené na výhledech:

1. Valašské muzeum v přírodě jako muzeum záchranné pro ohrožené objekty *in situ*, rekonstrukce neexistujících objektů nebudou prováděny.

2. Jako regionální muzeum bude Valašské muzeum v přírodě dokumentovat lidový dům v moravskoslezské části Karpat.

V duchu s vymezenými plány byly od počátku 60. let 20. století zabezpečovány odborné i provozní záležitosti dostavby muzea. Dostavba vesnické části byla rozvržena do etap:

1. Výstavba nové části s raně technickými stavbami, jako spojující článek mezi stávajícím (a dále rozšířeným) souborem městských staveb a novým vesnickým areálem.

2. Valašská část na „Stráni“.

3. Těšínsko-frýdecká část na „Stráni“.

4. Oblast moravských Kopanic na „Stráni“.

Prvotní výběr vodních staveb zůstával s drobnými proměnami stejný. Na počátku 60. let 20. století byl projeven zájem o lisovnu oleje z Brumova, kovárnu z Lutoniny a vodní mlýn z Lačnova namísto toho z Velkých Karlovic. Názory na provoz staveb na vodní pohon se různily. Střetávala se idea oživeného muzea a potřeby uchování technických památek. Jedna z variant umístění technických staveb předpokládala zboření průmyslového provozu, dnešního „Sušáku“ a na jeho místě měl stát mlýn, pila a olejna. Postupem času se dospělo k řešení vodních staveb v příhodné poloze údolní louky na úpatí svahu Karlova kopce v místech dnešní Mlýnské doliny.⁴

Období 60. let 20. století přineslo ujasnění prvotních záměrů, kdy se na koncepční činnosti podílela řada osobností z oboru architektury, památkové péče a etnografie. Spolupráce odborníků, z nichž jmenujme alespoň Jana Rudolfa Bečáka a Karla Langra kreativně naložila s výchozími požadavky památkové péče a na základě přirozených znalostí osídlení, krajiny a forem tradiční obživy vytvořila do počátku 70. let základ nového vesnického areálu na „Stráni“.⁵

V roce 1967 vznikl pod vedením Milana Podzemného „Předběžný návrh podrobného územního plánu rožnovského muzea v přírodě“. V tomto materiálu se autor odklonil od dřívější koncepce záchranného muzea a zaměřil se komplexně na odbornou, provozní i finanční stránku výstavby. Plánovány byly výrobní a řemeslné objekty – v části vodních staveb například mlýn z Horní Lhoty u Luhačovic, valcha z Hovězí, olejna z Brumova, pila z Nebor (od 1980 městská část Třince) a rekonstrukce hamru. V městské části v parku Hájnice se předpokládala výstavba souboru řemeslných dílen barvíře, hrnčíře, křivačkáře a fajfkáře. Na Valašské dědině počítala koncepce s objektem kovárny z Lutoniny, ve skupině Slezska s instalací kováren z Milíkova a Bukovce a větrného mlýn ze Skaličky na Hranicku. Řešení zeleně v areálu vodních staveb⁶ mělo odpovídat zpravidla zamokřenému území.⁷

⁴ Oddělení dokumentace Valašského muzea v přírodě, fond rukopisů, inv. č. R 349; RYŠICOVÁ, L. *Valašské muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm v letech 1960 – 1990*. Rukopis bakalářské práce, Opava : Slezská univerzita, 1999, s. 47-48; Oddělení dokumentace Valašského muzea v přírodě, fond rukopisů, inv. č. R 462; RYŠICOVÁ, L. *Dobudování Valašského muzea v přírodě v letech 1965 – 2000*. Rukopis magisterské diplomové práce, Opava : Slezská univerzita, 2002, s. 26; ŠTIKA, J. *Idea Valašského muzea v přírodě, její vývoj a proměny*. In *Almanach k 75. výročí založení Valašského muzea v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm*. Rožnov pod Radhoštěm : Valašské muzeum v přírodě, 2000, s. 19.

⁵ Již v první etapě transferu staveb z vesnického prostředí na přelomu 50. a 60. let 20. století byla přenesena kovárna z Lutoniny. V areálu muzea se realizovala v roce 1968.

⁶ Výsadba olše šedé, osiky, jasanu, vrby bílé, vrby červené, jívy, javoru, klenu, jilmu, svídu, brslenu, stěmchy a kaliny.

⁷ Archiv stavebně-technické dokumentace Valašského muzea v přírodě, inv. č. S 333; PODZEMNÝ, M. *Podrobný plán muzea*. Gottwaldov : Územní plánování, 1967.

Obr. 2. Slavnostní otevření areálu Mlýnská dolina. Fotoarchiv Valašského muzea v přírodě. Foto B. Příkryl, 1983
 Pic. 2. Grand opening of the Mill Valley area. Photograph archives of the Wallachian Open-air Museum.
 Photo B. Příkryl, 1983

V roce 1974 vznikl zásadní materiál pro následující činnost muzea – „Rámcové libreto dostavby Valašského muzea v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm“, který zpracovala skupina odborníků ve vedoucích pozicích Jaroslav Štika, Jiří Langer, Antonín Závada, Josef Stromšík, Jaroslav Sedláček a Milan Podzemný, který stál již při plánování několika starších ideových záměrů. V areálu Dřevěného městečka měly být realizovány a dále rozvinuty dříve zamýšlené technické provozy spolu s lisovnou oleje. Mlýnská dolina měla svou výrobní a provozní funkci doplňovat a zároveň navazovat na městskou a venkovskou část muzea. Plánovalo se, že se fojtství z Velkých Karlovic bude transferovat na okraj Mlýnské doliny z původního místa v městečku, aby uvolnilo prostor pro dostavbu náměstí. V nové poloze by se vytvořily přirozené vazby k plánovaným stavbám na vodní pohon z Velkých Karlovic – mlýnu, pile a valše.⁸

Na základě uvedených záměrů začal koncepční přípravu areálu technických staveb na vodní pohon řešit Jiří Langer, který je autorem scénáře Mlýnské doliny z roku 1977. Starší plány k realizaci expozice staveb na vodní pohon právě objekty z Velkých Karlovic byly podloženy také provedeným etnograficko-historickým výzkumem. Nejen, že se jednalo o stavby v terénu relativně dochované, ale na dosud postavených usedlostech z Velkých Karlovic se v muzeu mohly prezentovat jejich hospodářské i společenské

⁸ Oddělení dokumentace Valašského muzea v přírodě, fond rukopisů, inv. č. R 358; ŠTIKA, J. *Rámcové libreto dostavby Valašského muzea v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm*. Rožnov pod Radhoštěm : Valašské muzeum v přírodě, 1974.

vztahy k mlýnu a dalším stavbám. V této obci byla také v několika celcích mlýna, pily a valchy velmi rozvinutá skladba technických zařízení poháněných vodou. Důležitá byla také možnost představení sociálně-hospodářských jevů svázaných s pozdní kolonizací obce. Autor scénáře se komplexně zabýval širokým souborem skutečností nezbytných k tvorbě expozice. Scénář zahrnuje vývoj rozšíření vodních staveb na Valašsku, v obecné rovině řeší jejich majetkové a hospodářské vztahy. Neopomíná ani urbanistické a biologické znaky makroprostředí stejně jako některé záležitosti technického charakteru, například komunikace a jejich křížení s vodními díly, včetně podoby samotných náhonů. Současně prováděl autor scénáře a další pracovníci muzea podrobný etnograficko-historický výzkum jednotlivých plánovaných objektů.⁹ Technickou stránku a lokalizaci objektů upřesnil Antonín Závada spolu s Jaroslavem Sedláčkem. Důležitým předpokladem provozu tohoto areálu byla funkčnost všech technických zařízení, na nichž se měly provádět ověřovací rekonstrukce činností spjatých s hospodářským cyklem, čímž by formou experimentu docházelo ke korekci dosavadních znalostí. Zvláštní péče měla být věnována konzervaci zařízení v náročných podmínkách s přístupem vody.¹⁰ Tento dokument potvrdil umístění areálu vodních staveb na současném místě na základě dalších skutečností, přičemž důležitým faktorem byla blízkost vodního náhonu a možnost jeho využití pro provoz strojních mechanismů.

Na základě uvedených znalostí a rovněž personálního a odborného zázemí Technického útvaru Valašského muzea v přírodě bylo možné přistoupit k realizaci areálu Mlýnské dolina. Vodní pila byla transferována jako první, již v roce 1975. Ještě dříve v letech 1972 – 1973 proběhla kopie hrubé stavby kamenné olejny z Brumova, která byla dokončena během následujících 10 let. Na přelomu 70. a 80. let se budoval vodní mlýn. Valcha byla demontována v roce 1971 a v areálu sestavena o 10 let později.¹¹ Expozice Tomkova mlýna z Velkých Karlovic byla zpřístupněna v roce 1983. Z originálních objektů a jejich zařízení uvedl me srub valchy z roku 1828, strojní vybavení pily z konce 18. století a také kládový lis na olej ze 17. století.

Přípravy areálu vodních staveb se netýkaly jen uvedených objektů. Urbanistická studie z roku 1972 lokalizovala několik budov železářského provozu do údolí Kluzovského potoka východně proti proudu Bečvy. Zde by byl zabezpečen prostor pro nezbytný soubor hamrů a také patrná souvislost s prezentací těžby dřeva a uvažovanou Těšínskou dědinou.

Ve druhé polovině 70. let se začalo uvažovat o umístění v současné poloze pod svahem Karlova kopce, protože se zlepšil stav poznání problematiky provozu hamrů a namísto souboru několika vzájemně souvisejících staveb by stačil jeden, případně dva samostatné hamry v rekonstrukci z Ostravice. Zprovoznění velkokarlovické části Mlýnské doliny také ukázalo možnosti hospodaření s vodou a vyloučilo zajištění vody z Kluzovského potoka. Rovněž technické zařízení, které se v hamrech na severní Moravě nepodařilo získat, bylo nabídnuto z Nemilkova na Klatovsku a Plzně-Hradiště. V koncepci Jiřího Langra, Jaroslava

⁹ Oddělení dokumentace Valašského muzea v přírodě, fond rukopisů, inv. č. R 10; LANGER, J. *Vodní pila – jednoška z Velkých Karlovic-Podl'atého č. 183*. Rožnov pod Radhoštěm : Valašské muzeum v přírodě, 1973; Oddělení dokumentace Valašského muzea v přírodě, fond rukopisů, inv. č. R 96; KRBA, J. *Lisovna oleje z Brumova č. 127*. Rožnov pod Radhoštěm : Valašské muzeum v přírodě, 1984; LANGER, J. *Dvě tradice valchářství na východní Moravě*. In *Moravsko-slovenské vztahy v lidové kultuře*. Ostrava : Profil, 1974, s. 91-130.

¹⁰ Oddělení dokumentace Valašského muzea v přírodě, fond rukopisů, inv. č. R 40; LANGER, J. *Scénář Mlýnské doliny*. Rožnov pod Radhoštěm : Valašské muzeum v přírodě, 1977.

¹¹ Oddělení dokumentace Valašského muzea v přírodě, fond rukopisů, inv. č. R 371. *VMP: Mlýnská dolina. Popis prací vykonaných na objektech MD od roku 1963*. Rožnov pod Radhoštěm : Valašské muzeum v přírodě, [nedatováno].

Obr. 3. Montáž vodního kola u hamru z Ostravice v Mlýnské dolině. Fotoarchiv Valašského muzea v přírodě.
Foto J. Jurka, 1998

Pic. 3. Assembly of the water wheel by the hammer-mill from Ostravice in Mill Valley. Photograph archives of the Wallachian Open-air Museum. Photo J. Jurka, 1998

Sedláčka a Antonína Závady z roku 1984 se podařilo přirozeně udržet údolní louku v areálu a zároveň navrhnout hospodářské zázemí a expozice bydlení pracovníků navazující na hamerní provozy.¹²

Ostravické hamry č. 2 a č. 4 z 20. let 19. století byly rekonstruovány podle zbytků základového zdiva, katastrálních map, informací pamětníků, fotodokumentace a dalších archiválií. Hospodářské zázemí měly tvořit rekonstrukce skladovacích prostor a roubených obytných domů z Ostravice, Zubří a Trojanovic. V plánu byla i výstavba hamernické zájezdní hospody, kde měl být vstup do sklepa, ve kterém by návštěvníci zároveň vstupovali do podchodu, jímž by bezpečně přecházeli pod silnicí do Dřevěného městečka. Historická situace okolí ostravických hamrů se stala předlohou pro řešení expozice se systémem vodních a pozemních komunikací a souvisejících detailů. Z uvedené koncepce plynuly úkoly pro stavebně-technickou projekci a etnograficko-historický výzkum, což bylo nadále řešeno.¹³

¹² Oddělení dokumentace Valašského muzea v přírodě, fond rukopisů, inv. č. R 98. *Závada, Antonín – Sedláček, Jaroslav – Langer, Jiří. Koncepční řešení expozičního areálu Hamrů – MD II. část. Rožnov pod Radhoštěm : Valašské muzeum v přírodě. 1984.*

¹³ Oddělení dokumentace Valašského muzea v přírodě, fond rukopisů, inv. č. R 371. *Valašské muzeum v přírodě: Mlýnská dolina. Popis prací vykonaných na objektech MD od roku 1963. Rožnov pod Radhoštěm : Valašské muzeum v přírodě, [nedatováno]. ZÁVADA, A. Prezentace techniky a technologie v expozicích muzeí v přírodě. In *Museum vivum I. 1. konference muzeí v přírodě* 28. – 30. 9. 1983. Rožnov pod Radhoštěm : Valašské muzeum v přírodě, 1985, s. 93-104.*

Stavba hamru proběhla v letech 1983 – 1989, ale jeho plánované příslušenství se nerealizovalo. Až o více než deset let později se provedla rekonstrukce vozovny z Ostravice, aby byla patrná souvislost s lesním hospodářstvím v Moravskoslezských Beskydech.

V letech 2008 – 2009 byl areál díky programu Norských fondů rozšířen o nové objekty – expozici Tomkova mlýna doplnila kopie roubené stodoly z Velkých Karlovic-Podt'atého. V hamerní části přibyla rekonstrukce obytného domu z Trojanovic a z Dřevěného městečka byla transferována roubená zvonice z Dolní Bečvy. Při cestě mezi hamrem a mlýnem se postavila kopie kovárny z Horní Lidče.

Skutečnost, že se prezentace technických staveb ve Valašském muzeu v přírodě neomezuje výhradně na Mlýnskou dolinu, dokládají expozice ve Valašské dědině – kovárna z Lutoniny, objekt větrného mlýna z Kladníků u Lipníka nad Bečvou, nebo větrný mlýnek z Těrlicka. V Dřevěném městečku najdeme expozice palírny z Lačnova a za stavení na pomezí technických a hospodářských objektů můžeme považovat také sušírnu ovoce ze Seninky.

Provoz vodních staveb Mlýnské doliny je zcela závislý na zdroji, který zabezpečuje původní vodní náhon. Voda z něj poháněla již na konci středověku dva mlýny postavené na periférii Rožnova. Do náhonu byla voda vpuštěna stavidlem nad tzv. Horním splavem a tekla v délce necelých dvou kilometrů středem města až do jeho jižní části, kde stál vrchnostenský mlýn a později papírna. V severní části města poháněla voda mlýn s pilou. Strouha sloužila déle než 400 let. Pro náročnost a vysoké náklady na údržbu byla větší část náhonu v 70. letech 20. století zasypaná, a proto je v současnosti koryto zachováno už jen v jeho horní části – od vtoku z Bečvy po areál Valašského muzea v přírodě. Zde plní nádrže v Mlýnské dolině a Dřevěném městečku a o něco dále po proudu, v rožnovském městském parku, navíc napájí potok a jezírko, které jsou zde významným krajinným prvkem. Voda, která nebyla využita pro pohon vodních mechanismů, podtéká pod správní budovou muzea a následně je potrubím vrácena zpět do toku řeky Bečvy.

V roce 1991 byl vodní náhon v rámci restitucí vrácen původnímu majiteli a až po téměř dvaceti letech se podařilo muzeu tok, který vedl mezi jeho pozemky, od dědiců odkoupit. Spolu s úspěšně vyřešeným vlastnictvím vtokového objektu na Horním splavu bylo možné provést celkovou rekonstrukci vodních systémů, které byly již ve špatném technickém stavu. Původní zdvo „Rožnovské struhy“ bylo díky předchozím vlastníkům značně zanedbané také proto, že dlouhá léta neprováděli žádné opravy. Tento stav způsoboval muzeu četné problémy – průsaky vody do provozních objektů a pro návštěvníka neutěšený pohled na bortící se opěrné zdi náhonu. Návrh na rekonstrukci vodních systémů vycházel z uvedených skutečností a cílem stavebních úprav bylo zajistit bezpečnost expozičních objektů na jedné straně, na straně druhé zatraktivnit prostředí muzea pro návštěvnícký provoz.

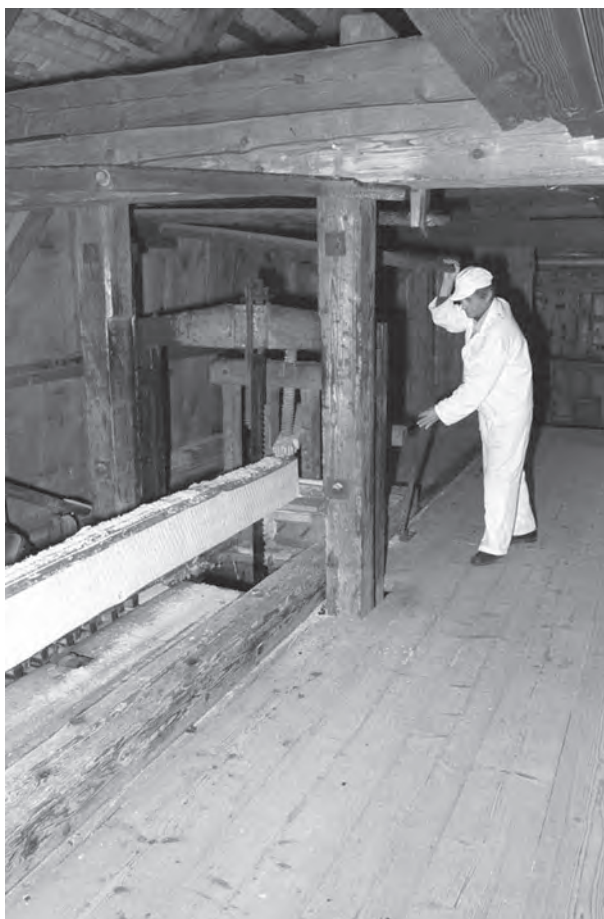
Voda se přivádí ke kolům jednotlivých technických objektů dřevěnými koryty zvanými lamfešty. Množství vpuštěné vody je regulováno pomocí dřevěných stavidel na hrázi obou rybníčků. Princip vodního pohonu spočívá v převodu síly hnacího vodního kola, uchyceného na hřídeli, na mechanismy v technických objektech mlýna, pily, valchy i hamru. Přívody a vnější strojní zařízení jsou neustále v kontaktu s vodou, což přispívá k jejich rychlé destrukci. Proto je potřeba v pravidelných intervalech provádět opravy, nebo výměnu poškozených vodních kol, hřídelí a lamfeštů za přesné kopie zhotovené dle podrobných výrobních plánů, uložených v archivu stavebně-technické dokumentace muzea. Tyto práce provádějí pracovníci Technického útvaru muzea v tesařské hale většinou v zimním období. Přitom velmi důležitý je také výběr vhodného materiálu – dřeva, ze kterého se jednotlivé součásti vyrábí. Určitý podíl mají na těchto činnostech také kovářské práce. Na jaře jsou pak nové díly převezeny do areálu, osazeny na místo a odzkoušeny. Vzhledem k tomu, že

Obr. 4. Řezání kulatiny v pile z Velkých Karlovic v Mlýnské dolině. Fotoarchiv Valašského muzea v přírodě.

Foto K. Matocha, 2002

Pic. 4. Sawing logs in the sawmill from Velké Karlovice in Mill Valley. Photograph archives of the Wallachian Open-air Museum.

Photo K. Matocha, 2002

se jedná o velmi složité mechanismy, je potřeba jim věnovat nepřetržitou péči a před každou sezonou provést revize, vyčištění, seřízení a namazání ložisek u každého zařízení ještě před spuštěním provozu. K technicky náročným činnostem patřila v roce 2014 například výměna objemné topolové „klády“, která tvoří nezbytnou součást valchovního složení. Náročná operace byla prováděna pomocí moderních mechanismů. Před výměnou dílu muselo být provedeno kompletní rozebrání obvodové srubové stěny a celý objekt byl zajištěn podepřením. K rutinním záležitostem patří také výměna srubových prvků na některých objektech nebo kamenické práce.

Ve Valašském muzeu v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm se v důsledku dlouhodobého koncepčního vývoje podařilo vytvořit atraktivní expoziční areál, prezentující ojedinělý soubor technických staveb. Snaha o maximální autentičnost spojenou s vodním pohonem však přináší nejrůznější technická úskalí, která je potřeba řešit na základě zkušeností minulých generací, jak těch z tradičního prostředí, tak muzejníků, kteří areál budovali a v jeho

počátcích o něj pečovali. Neméně důležité jsou současné vlastní zkušenosti při správě včetně využití moderních technologií. Závazkem do budoucnosti, kromě pokračování soustavné údržby, může být také systematické přehodnocení a naplnění některých nerealizovaných idejí dobudování a provozu expozičního areálu Mlýnské doliny.

Literatura a prameny:

- KAFKA, Josef (ed.). *Národopisná výstava Československá v Praze 1895*. Praha : Výkonný výbor, 1895.
- LIĐÁK, Petr. *Mlýnská dolina*. Rožnov pod Radhoštěm : Valašské muzeum v přírodě, 2010.
- LANGER, Jiří. *Mlýnská dolina I. Tomkův mlýn*. Rožnov pod Radhoštěm : Valašské muzeum v přírodě, 1983.
- LANGER, Jiří. Dvě tradice valchářství na východní Moravě. In: *Moravsko-slovenské vztahy v lidové kultuře*. Ostrava : Profil, 1974, s. 91-130.
- ŠTIKA, Jaroslav. Idea Valašského muzea v přírodě, její vývoj a proměny. In *Almanach k 75. výročí založení Valašského muzea v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm*. Rožnov pod Radhoštěm : Valašské muzeum v přírodě, 2000, s. 9-21.
- VAŘEKA, Josef – FROLEC, Václav. *Lidová architektura. Encyklopedie*. Praha : Grada, 2007.
- VESELSKÁ, Jiřina. *Valašské muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm 1925 – 2005*. Rožnov pod Radhoštěm : Valašské muzeum v přírodě, 2005.
- ZÁVADA, Antonín. Prezentace techniky a technologie v expozicích muzeí v přírodě. In *Museum vivum I. 1. konference muzeí v přírodě 28. – 30. 9. 1983*. Rožnov pod Radhoštěm : Valašské muzeum v přírodě, 1985, s. 93-104.

COLLECTION OF TECHNICAL BUILDINGS IN THE WALLACHIAN OPEN-AIR MUSEUM IN ROŽNOV POD RADHOŠTĚM

Milan Gesierich – Radek Bryol

S u m m a r y

Virtually since the beginning of our interest in folk architecture in the ethnographic region of Moravské Valašsko technical buildings have also been a focus of interest. At the Czecho-Slavonic Ethnographic Exhibition in Prague in 1895, the “Exhibition Village” already included a Wallachian settlement where a water-driven saw-mill and a small knife-making forge had been built alongside residential and agricultural buildings. Bohumír Jaroněk also mentioned similar buildings thirty years later, when he was considering the further development of the then recently-opened Wallachian Open-air Museum in Rožnov pod Radhoštěm.

It was only in the second half of the twentieth century that the Wallachian Open-air Museum was able to develop further, when the heritage institutions in Moravia began to take a greater interest in preserving folk construction which was disappearing. In the first lists of threatened buildings suitable for transferring to the museum, dating from the 1950s, we can see a selection of water-powered technical buildings: a mill, saw-mill and

fulling mill. One of the first buildings to be transferred and later rebuilt in the Wallachian Village, the new outdoor area of the Wallachian Museum, was the blacksmith's forge from Lutonina in the Vizovicko region.

Much time and personal effort went into creating the concept for the whole museum, where an area of water-powered technical buildings and other technical buildings played an important role. The original function of the "rescue museum" gradually evolved into a presentation of folk culture using complex documentation with its main focus on the Moravian-Silesian Carpathians. The romantic charm of the rural technical equipment was followed by an interdisciplinary professional outlook. The long-term and multilateral research by staff of the Wallachian Museum and external help was to be the basis for the realisation of a water-based building area at the beginning of the 1980s. The first construction phase concerned a water mill, fulling mill and saw-mill from Velké Karlovice, a village which already had some of its homesteads displayed in other exhibition areas and thus enabled local socio-economic relations to be presented in a natural manner.

Many other factors were of importance in selecting these buildings. The next construction phase concerned the iron-working exhibition in Pobeskydí and its relation with forestry. The hammer mill and other related buildings were thus gradually built in the water-driven building area.

Further technical buildings in the Wallachian Open-air Museum include a copy of an oil press from the southern Wallachian town of Brumov with its original seventeenth century wooden press. The museum further houses a copy of the windmill from Kladníky near Lipník nad Bečvou with its original nineteenth century technical equipment, or the above-mentioned forge from Lutonina as well as a copy of the forge from Horní Lideč in southern Wallachia.

Based on the above-mentioned ethnographic and historical research, and on building and technical documentation and reconstructions, the previous generations of the Rožnov museum staff were able to create an important collection of technical heritage buildings set in a natural environment. The working order of this collection enables visitors to witness live presentations, as well as partially enabling certain technological processes to be checked.

The operation of Mlýnská dolina's water-based buildings is entirely dependent on the supply of water from the mill race and its accumulation in the mill ponds which are part of the grounds. The mill race drove from as early as 1507 two mills built on the edge of the town of Rožnov. Water was let into the race from the river Bečva using a sluice-gate above the so-called upper race and was centre of the town to its southern part where the estate's mill stood, later a paper mill. In the northern part of the town, the water powered a mill and later a saw-mill which was built against the mill. The mill race was used for over 400 years. In 1971, the Wallachian Open-air Museum asked for the remaining part of the race as part of its equipment for driving its planned technical buildings. Only the upper part of the mill race has been preserved, from its intake from the Bečva up to the grounds of the Wallachian Museum. In 1991 the mill race was returned to its original owner and it took almost twenty years for the Wallachian Museum to buy it back from his heirs. In 2013, it was reconstructed together with its adjacent water systems.

The principle of water power lies in the transfer of power from the driving water wheel to complicated mechanisms in the buildings of the mill, saw-mill, fulling mill and hammer

mill. Water is carried to the wheels along wooden troughs called “*lamfešty*” from the ponds. The quantity of water allowed in is regulated by wooden sluice gates. All these mechanisms are in permanent contact with water, which leads to their rapid destruction. As a result, the water wheels, shafts and troughs must be repaired at regular intervals, or new ones must be made following the manufacturing documentation kept in the museum’s construction archives. This work is carried out by employees of the Wallachian Museum in the carpentry workshop, usually during the winter season. In the spring, the components are taken to Mlýnská dolina, put in place and tried out.

Since these are very complicated mechanisms, they require constant attention and before the start of each season, the bearings and each piece of equipment must be checked, cleaned, adjusted and lubricated before being put into operation.

TECHNICKÉ STAVBY V MUZEU VESNICE JIHOVÝCHODNÍ MORAVY – PLÁN, REALIZACE, VÝHLED DO BUDOUCNA

*Martin Novotný, Národní ústav lidové kultury, Strážnice;
e-mail: martin.novotny@nulk.cz*

Abstract: *The Museum of the Villages of South-east Moravia is a specialised open-air museum run by the National Institute for Folk Culture. The basis behind the concept of this museum was a rigorous selection of village buildings, including homesteads from within the village and outlying areas, from a precisely defined ethnographic area Slovácko. Unfortunately, a large number of buildings have not been finished to date. The same can be said about technical buildings which are an intrinsic part of the rural landscape and were essential to village life. These were to be two water mills, one windmill, a water saw-mill, a fulling mill, a blacksmith's forge, a potter's kiln, an oil-making workshop and fruit drying kilns. However there have been just some of them built to date (miller's house, horizontal single-blade frame saw on water drive, blacksmith's forge and winegrower's press workshop). At present, the Advisory Board discusses the issue of completing of the Museum that is much professional both technological and organizational task.*

Keywords: *Museum of the Villages of South-east Moravia, technical buildings, construction plan.*

Muzeum vesnice jihovýchodní Moravy je specializovanou muzejní institucí, kterou spravuje Národní ústav lidové kultury ve Strážnici (někdejší Ústav lidového umění). Výstavba expozice v přírodě byla zahájena v roce 1973. Veřejnosti zpřístupněna byla o osm let později. Etnografickou koncepci vytvořili etnologové Václav Frolec, Jan Souček, Josef Tomeš a Josef Jančář, architektonické řešení je dílem architekta Otakara Máčela.

Muzeum má za cíl prezentovat urbanismus sídla, vesnické stavitelství, bydlení a charakteristické hospodaření (vinařství) různých částí etnografického regionu Slovácko (Moravské Slovensko), jež se rozprostírá v jihovýchodní části Moravy. Konkrétně se jedná o moravské Kopanice, luhačovické Zálesí, Hornácko, strážnické a hradištské Dolňácko a Podluží. Expoziční areál je velký 9,7 ha a plánovaná výměra je 17 ha. Zatím se jedná o 75 transferovaných a rekonstruovaných dřevěných a zděných staveb z uvedených subregionů. Stavebně technicky bylo přitom v terénu zdokumentováno na 142 objektů.¹ Součástí muzea jsou areály vodních technických staveb, lučního hospodářství a vinohradnictví.

Velká část expozice ovšem dodnes zůstala nerealizována. To samé platí i o technických stavbách, které byly důležitými provozy nepostradatelnými pro život vesnice. Původním záměrem bylo představit zástupce provozních objektů, které se v zájmové oblasti vyskytovaly.

¹ Kontrolní zpráva o výstavbě expozice lidových zemědělských staveb jihovýchodní Moravy k 30. září 1980. Archiv Národního ústavu lidové kultury.

Obr. 1. Kopie obytného stavení mlýna z Nové Lhoty. Muzeum vesnice jihovýchodní Moravy. Foto M. Novotný, 2014
Pic. 1. Copy of the residential mill building from Nová Lhota. Museum of the Villages of South-East Moravia.
Photo M. Novotný, 2014

Součástí expozice měly být objekty zpracovávající zemědělské produkty: obilní mlýny (vodní a větrný), sušárny ovoce, lisovny a olejny. Z dalších staveb se mělo jednat o objekt pro zpracování dřeva (vodní pila), objekt pro textilní výrobu (soukenická valcha), objekt pro železářskou výrobu (kovárna) a objekt pro keramickou výrobu (hrnčířská pec).²

Zejména technické vybavení jednotlivých druhů těchto staveb nebylo, na rozdíl od jiných forem vesnického stavitelství, výrazně krajinně diferencováno. Svým celkovým pojetím vycházely z obecných znalostí a zkušeností, jež byly známé jednotlivým výrobním odvětvím v mezinárodním měřítku.³

V původním projektu Muzea vesnice jihovýchodní Moravy měly mít největší zastoupení z objektů technického charakteru vodní stavby. Jedná se o významný doklad lidové technické dovednosti i schopnosti využívat přírodní zdroje. Mělo jít o dva vodní mlýny, valchu a pilu (horizontální jednolistový katr). Uvedené objekty neměly být izolované, ale měly být součástí celků včetně hospodářského a obytného zázemí (chlívů pro dobytek, stodoly a domu mlynáře).

Původní předlohy staveb, jejichž kopie měly být zbudovány ve strážnickém muzeu v přírodě, byly pozoruhodné z několika hledisek. Budova mlýna sestávala ze dvou částí, které tvořily organický celek. Mlýnice, kde byly umístěny mlecí stroje, byla propojena s obytnou částí (jizba, síň s černou kuchyní a komora). U některých mlýnů v této oblasti se nacházela tzv. výška s funkcí sýpky, která byla nižším patrem umístěným nad přízemím. Zajímavá

² Srov. FROLEC, V. Muzeum lidových staveb jihovýchodní Moravy ve Strážnici. In *Národopisné aktuality* 10, 1973, s. 10-11.

³ Srov. FROLEC, V. *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku*. Brno, 1974, s. 200.

Obr. 2. Vnitřní zařízení jednorázové horizontální pily. Muzeum vesnice jihovýchodní Moravy. Foto M. Novotný, 2014
Pic. 2. Interior of the single-leaf horizontal sawmill. Museum of the Villages of South-East Moravia.
Photo M. Novotný, 2014

byla kombinace stavebních materiálů, surovin místní proveniencí, použitých u původních objektů. Mlýnice byla postavena z kamene, později v kombinaci s pálenými cihlami, obydlí mlynáře stavěli z kamene, nepálených cihel nebo dusané hlíny, v závěrečné fázi z pálených cihel. Na jihovýchodní Moravě, zejména v podhorských a horských oblastech se mlýny stavěly na vrchní vodu, což je charakteristické pro větší spád.

Vytipované stavby byly podrobně zdokumentovány a zachované části technologického vybavení včetně inventáře byly převezeny do muzea. Projektová dokumentace na rekonstrukci vodního mlýna, pily a valchy byla vypracována ve spolupráci s Technickým muzeem v Brně.⁴ Původní koncepce počítala s dvěma vodními a jedním větrným mlýnem.

Jeden vodní mlýn, pila, usedlost a valcha z Nové Lhoty měly tvořit Areál vodních staveb. Tato část strážnického muzea v přírodě se měla skládat ze dvou lokalit, a to Podhájského vodního mlýna s valchou, stodolou a chlévy a hospodářské usedlosti (originál v katastru obce Suchoy, okr. Hodonín) i s vodní pilou z Čerešnických mlýnů (originál v katastru obce Nová Lhota, okr. Hodonín). Kopie vodních mlýnů ve svých návrzích počítaly s vodním hospodářstvím tak, aby mohly názorně návštěvníkům muzea demonstrovat své dřívější poslání. Kopie vodního mlýna z Kladné-Žilína měla být realizována v rámci výstavby severovýchodní části Areálu luhačovického Zálesí.

Rekonstruovaná kopie Podhájského mlýna měla být centrem Areálu vodních staveb. Necitlivou adaptací původního objektu se nezachovala původní technologická část, a proto

⁴ Srov. JANČÁŘ, J. *Muzeum vesnice jihovýchodní Moravy. Průvodce první částí národopisného muzea v přírodě*. Strážnice, 1983, s. 39. Jednalo se o objekty z Nové Lhoty na Hornácku.

jako podklad posloužilo strojní vybavení Mejtánova mlýna z Javorníka. Jednalo se o dvě obytné jednotky, které si byly podobné. V přízemí je tvořila síň, černá kuchyně a světnice. V patře byla umístěna sýpka. Hlavním vstupem se vcházelo do síně, která byla podobně jako v případě Čerešníkova mlýna i černou kuchyní. Vedlejším vchodem z černé kuchyně byl přístup na dvůr k náhonu. Mlýnice byla rozdělena na dva samostatné mlecí stroje s tím, že se střídavě poháněly jedním kolem. Plán byl takový, že mělo být ve strážnickém muzeu realizováno pouze jedno funkční zařízení. Mlýnice měla dvě podlaží propojené žebříkovým schodištěm. Tím, že byla tato část zapuštěna do svahu, byla obě dvě podlaží přístupna přímo z terénu. Na protější straně od vstupu do přízemí byla „lednice“ s vodním kolem poháněným horním náhonem.

Objekt stoupové valchy měl být situován na částečně společném náhonu jako Podhájský mlýn. Voda hnala mlýnské kolo, vzdálené od vodního kola valchy 8 metrů a jenom, když mlýn nepracoval, svedl majitel vodu z náhonu dřevěnou propustí na „hrant“ z desek, vedoucí od náhonu na vodní kolo valchy. Jednalo se o poslední zachovalou a velmi cennou stavbu tohoto typu ve sledované oblasti. Vzhledem k tomu, že vnitřní zařízení valchy nebylo kompletní, bylo nutné podniknout kontrolní průzkum podobného objektu na severovýchodní Moravě v Hovězí a excerpovat literaturu, aby mohla být správně provedena stavební i technická dokumentace. Objekt byl součástí vodního mlýna, který pocházel z poslední čtvrtiny 19. století. Valcha přestala pracovat v meziválečném období. Ve valše se zpracovávalo sukno z donesených tkanin. Stavba byla postavena z kamene. Objekt valchy měl vnitřní rozměry 5 x 5 metrů a na vnějším obvodu 7,5 x 8 metrů. Pro účely ohřívání vody byl uvnitř stavby instalován kotel s otevřeným ohněm. Kotel byl důležitou součástí provozu valchy, neboť se v něm ohřívala voda, jejíž teplota byla potřebná pro technologický postup valchování. Vnitřní zařízení se dochovalo jen v torzu a bude třeba je zcela rekonstruovat podle dochovaných detailů.

Technické stavby v Muzeu vesnice jihovýchodní Moravy – příklady realizovaných objektů

V Areálu vodních staveb byly z původních šesti staveb realizovány pouze dvě. Jedná se o kopii obytného stavení mlýna č. 148 z Nové Lhoty (okr. Hodonín), místní část Čerešníkova mlýny (objekt D4) a pilu, která patřila k tomuto stavení (objekt D5).

Objekt D4 představuje obytné stavení malého selského mlýna. Dům je v přízemí dělen na čtyři části. Hlavní vstup do domu vede do síně, která je zároveň černou kuchyní, je orientován k jihovýchodu a je zvýrazněn jednoduchým žudrem. Ze síně se vchází do jizby a na druhé straně do komory. V průčelí stavení se nachází ještě jedny dveře, kterými se vcházelo do chléva stojícího vedle jizby. Původním stavebním materiálem této stavby byl kámen, ze kterého byla postavena komora a dělící stěna mezi jizbou a chlévem. Zbytek byl postaven z nepálených cihel. Valbovou střechu pokrývají slaměné došky. Jednoduchá dvoukřídlá čtverhranná okna jsou opatřena pro Hornácko typickým klenutím.

Objekt D5 je vodní pila, kterou v roce 1913 postavil Jiří Čerešník, spoluvlastník Čerešníkova mlýna. Podobně jako sousední mlýn ji pohánělo korečkové vodní kolo, roztočené vodou z mlýnského náhonu. Svému účelu pak sloužila bezmála šedesát let. Hnací síla vody byla v 50. letech 20. století nahrazena elektromotorem. V muzeu byla zbudována kopie této stavby. Vodní kolo otáčející se pomocí vody z náhonu bylo záměrně ponecháno jako názorná ukázka dřívějšího pohonu. Na svém původním místě totiž sloužilo jako náhradní zdroj energie při přerušení dodávky elektrického proudu, případně pro jeho úsporu v době nedostatku vody. Jedná se o jednoprostorový objekt z poloviny otevřený. Stavba má dřevěnou rámovou konstrukci, obitou deskami, která je ve spodní části doplněna kamenným zdívkem. Dispozičně je prostor

Obr. 3. Transferované sušírny ovoce. Muzeum vesnice jihovýchodní Moravy. Foto M. Novotný, 2014
Pic. 3. Transferred fruit drying kilns. Museum of the Villages of South-East Moravia. Photo M. Novotný, 2014

rozdělen na pracovní část a sklad řeziva. Je zde nainstalována funkční strojní rámová pila na řezání kulatiny (desky, fošny, hranoly). Toto zařízení pochází z Lesního závodu Strážnice.⁵

Objekt H1 je kopií kovárny Jana Veverky z Lipova. Jedná se o poslední stavbu svého typu, která se nalézala v zájmové oblasti. Kovárna, postavená v roce 1898, byla v provozu do smrti posledního majitele, kováře a podkováře Jana Veverky, v roce 1972. Jednalo se o objekt, který reprezentoval průřez kovářským řemeslem za posledních sto let. Byly v ní hotoveny a opravovány všechny nástroje a základní nářadí pro zemědělské hospodářství, stejně jako činnost podkovářská a později i některé práce zámečnické. Stavba půdorysu cca 7 x 8 metrů má dvě pracovní části: vlastní kovárnu o vnitřní ploše 5 x 6 metrů a podkovárnu před dveřmi kovárny, krytou předsunutou střechou na sloupech. Základy tohoto objektu byly kamenné, vlastní stěny o síle 45 centimetrů byly zhotoveny z nepálených cihel. Kovárna byla v roce 1974 vykoupena a podrobně zdokumentována. Z původní stavby byly do strážnického muzea v přírodě převezeny všechny zachované prvky dřevěných konstrukcí stropu a krovu a stejně tak i dveře a okna, jež byly znovu použity v postavené kopii. Od posledního majitele bylo zakoupeno veškeré vybavení kovárny, které je instalováno v expozičním objektu.

Objekty C4, C5 a C15 jsou sušírny ovoce z oblasti luhačovického Zálesí.⁶ Rozšíření těchto staveb souvisí s ovocnářstvím, které mělo v regionu staletou tradici. Jednalo se

⁵ Mlýn i pila byly zaměřeny a dokumentovány studenty Fakulty architektury VÚT Brno v roce 1974. Srov. ŠIMŠA, M. – KALÁBOVÁ, P. a kol. *Muzeum vesnice jihovýchodní Moravy. Průvodce muzejní expozicí*. Strážnice : Národní ústav lidové kultury, 2006, s. 54.

⁶ C4 je bývalou sušírnu Aloise Minaříka č. 10 z Doubrav; C5 je sušírna Josefa Chmely č. 46 z Velkého Ořechova; C15 je sušírna z Hřivínova Újezda (majitel Alois Marášek z Částkova č. 32). Objekty byly v letech 1977

o specializované provozovny, ve kterých probíhalo sušení zejména jablek, hrušek a švestek. Sušárna je nevelkým roubeným objektem rozděleným uprostřed stěnou na dvě části. V jedné z nich je umístěna pec, nad kterou se nalézala dřevěná konstrukce určená pro umístění lísek s ovocem, což byl dřevěný rám ve spodní straně vyplacen proutím nebo loubky. Druhá část je manipulačním prostorem pro práci s lískami, obsluhu pece, skladem topiva a usušeného ovoce. Sušárny v expozici strážnického muzea využívají zpětný topný kanál v horní části pece, ústící do tahového komína.

Výhled do budoucna

Jednou ročně svolává ředitel Národního ústavu lidové kultury Poradní sbor Muzea vesnice jihovýchodní Moravy. Jeho členy jsou kromě zaměstnanců Národního ústavu lidové kultury vybraní pracovníci muzeí v přírodě, pracovníci Národního památkového ústavu a vysokoškolské pedagogové. Na pořadu jednání jsou mimo jiné i otázky budoucího postupného dobudování expozice v přírodě včetně uvedených technických staveb. V roce 2011 předložili Jiří Langer s Janem Součkem „Aktualizaci koncepce Muzea vesnice jihovýchodní Moravy a pokus o etapizaci její realizace“.⁷ Koncepce počítá i s úpravou Areálu vodních staveb, který měl podrobně zpracovaný projekt. V plánu budoucí výstavby je nově navrženo přesunout mlýn z Kladné-Žilína č. 84, který měl stát v areálu luhačovického Zálesí. Takový celek vodních staveb by navodil reálnou situaci horního toku řeky Veličky, kde stávaly mlýny poměrně blízko sebe. Jen dostavba tohoto areálu počítá se značnými finančními náklady a autoři Aktualizace navrhuji ji řešit prostřednictvím norských grantů.

Závěr

Zejména během 20. století se neobyčejně zrychlil proces zániku lidového domu. Národopisná muzea v přírodě tak pomáhají uchovat nejkompexnější obraz vývoje kultury a způsobu života lidu v minulosti a hrají tak důležitou vzdělávací roli, významně přispívající k formování historického povědomí společnosti. Lidové stavby, transferované, případně postavené v kopiích a vsazené do širšího kontextu přírodního a historického prostředí konzervují vymizelý obraz minulosti. Shromažďované poznání a chráněné doklady se stávají kulturním dědictvím. Lidové stavby jsou zhmotnělým odrazem vývoje způsobu života a kultury rolnického obyvatelstva, i svědectvím životního prostředí.

Dobudování Muzea vesnice jihovýchodní Moravy bude rozsáhlým a složitým vědeckým, technologickým a také organizačním úkolem. Tradiční lidové stavitelství zůstalo jen torzem. K hodnotným pracím generace předchozích badatelů je možné připočítat preciznost při vytipování, dokumentaci a následném zaměření objektů, které v rámci výstavby Muzea vesnice jihovýchodní Moravy nebyly dosud realizovány. Tyto materiály jsou důležitými podklady pro budoucí výstavbu. Podrobné zaměření staveb včetně technických zpráv tak vytvořily podklady pro budování kopií zamýšlené výstavby.

Současný výzkum v několika posledních letech, který probíhá v rámci výzkumné činnosti Národního ústavu lidové kultury, systematicky směřuje k poznání detailů, kterým nebyla v minulosti věnována náležitá pozornost. Jedná se především o podrobné mapová-

a 1978 zakresleny studenty architektury VUT v Brně. Sušárny C4 a C5 byly transferovány do strážnického muzea. Špatný technický stav sušárny C15 neumožňoval její rozebrání a následný převoz. V Muzeu vesnice jihovýchodní Moravy byla provedena přesná kopie původní stavby. Srov. ŠIMŠA, M. – KALÁBOVÁ, P. Cit. 5, s. 54.

⁷ Uloženo v Archivu Národního ústavu lidové kultury.

Obr. 4. Podomácku vyrobený pérový buchar v kopii objektu kovářny z Lipova. Muzeum vesnice jihovýchodní Moravy.

Foto M. Novotný, 2014

Pic. 4. Home-made spring hammer in the copy of a blacksmith's building from Lipov. Museum of the Villages of South-East Moravia.

Photo M. Novotný, 2014

ní stavebních technik hliněných staveb, aby i po stránce materiálu bylo, kromě hmotové podobnosti, dosaženo maximální možné shody s originálem.⁸

Literatura a prameny:

Archiv Národního ústavu lidové kultury.

FROLEC, V. Muzeum lidových staveb jihovýchodní Moravy. In *Národopisné aktuality* 10, 1973, s. 3-13.

FROLEC, V. *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku*. Brno, 1974.

JANČÁŘ, J. *Muzeum vesnice jihovýchodní Moravy. Průvodce první částí národopisného muzea v přírodě*. Strážnice, 1983.

NOVOTNÝ, M. Způsoby prezentace hliněných staveb v muzeích v přírodě. In *Zprávy památkové péče* 73, 2013, s. 126-131.

ŠIMŠA, M. – KALÁBOVÁ, P. a kol. *Muzeum vesnice jihovýchodní Moravy. Průvodce muzejní expozicí*. Strážnice : Národní ústav lidové kultury, 2006, 285 s. ISBN 80-86156-88-5.

⁸ Podrobnosti viz NOVOTNÝ, M. Způsoby prezentace hliněných staveb v muzeích v přírodě. In *Zprávy památkové péče* 73, 2013, s. 126-131.

TECHNICAL BUILDINGS IN THE MUSEUM OF THE VILLAGES OF SOUTH-EAST MORAVIA: PLAN, REALISATION, FUTURE PROSPECTS

Martin Novotný

S u m m a r y

The Museum of the Villages of South-east Moravia, whose construction began in 1973 and was opened to the public in 1981, is a specialised museum institution run by the National Institute for Folk Culture in Strážnice (formerly the Institute for Folk Art). The basis behind the concept of this museum was a rigorous selection of village buildings, including homesteads from within the village and outlying areas, from a precisely defined ethnographic area, individual sub-regions of south-eastern Moravia. This principally concerned the area of present-day Slovácko, divided into the smaller ethnographic units of Podluží, Hornácko, Moravian Kopanice, Dolňácko kyjovské, strážnické, hradištské and brodské, followed by the Slovácko-Haná transition area around Chřibů and Žďánický les and the Slovácko-Wallachian transition zone around the Luhačovické Zálesí area.

When choosing each building, the emphasis was placed on farm settlements from each sub-area in south-eastern Moravia and buildings closely relating to the nature of farming and the agricultural landscape. This concept of an open-air museum, complemented by an exhibition on traditional forms of agriculture, cattle-breeding, fruit-growing, wine-growing and wine-making, was intended as an opportunity to concentrate and preserve in one place a whole range of material evidence of peasant life and to provide a relatively comprehensive picture of the nature of the Slovácko village.

It was intended for the exhibition to present visitors with a cross-section of the development of agriculture buildings, linked to the development of housing, construction techniques and folk art. Wider contexts making up the living environment of the traditional Slovácko village were naturally also taken into account. Many years of intensive archival research and a study of the available literature preceded the careful preparation needed for creating the Museum of the Villages of South-east Moravia, together with ongoing field work.

Unfortunately, a large number of buildings have not been finished to date. The same can be said about the technical buildings which are an intrinsic part of the rural landscape and were essential to village life. The original intention was to present examples of the specific types of manufacturing buildings which were to be found in the area in question; these were to be a water mill and a fulling mill from Hornácko, a windmill (a copy from Starý Poddvorov), a blacksmith's forge (Lipov), a charcoal pile (Vápenky), a potter's kiln (Luhačovické Zálesí), an oil-making workshop and fruit drying kilns.

According to the original project for the Museum of the Villages of South-east Moravia, water-based buildings were to be the most numerous. These included two water mills, a fulling mill and a saw-mill (horizontal single-blade frame saw). The above-mentioned buildings were not supposed to be isolated but were to be part of a whole, set in an agricultural and residential environment. Of the water-powered constructions, the horizontal water-driven saw-mill and the miller's house from Čerešníkův mlýn which used to stand as an isolated building on Černý potok near the village of Nová Lhota, have been built. Both buildings were constructed as copies of the original buildings. The state in which the

water-driven saw mill can be seen dates from the 1950s, when water power was replaced by an electro-motor.

Another technical building in the Museum of the Villages is a copy of the forge from Liptov. This building was also used for shoeing horses. The interior was used for iron forging. The shoeing stock was located in the area in front of the entrance, covered by a jutting roof.

Four fruit-drying kilns have been built in the grounds of the Museum of the Villages of South-east Moravia, where all sorts of fruit were dried using artificial heat, and thus preserved. These are timber buildings which were transferred from the area of Luhačovické Zálesí where a row of recent buildings was preserved until recent times.

At present, the Advisory Board for the Construction of the Museum of the Villages of South-east Moravia which has regular sessions organised by the director of the National Institute for Folk Culture discusses among other matters the issue of completing certain technical buildings. In 2011, Jiří Langer and Jan Souček submitted a Proposal for Updating the Concept of the Museum of the Villages of South-east Moravia. Compared to the original plan, it proposes certain changes in the location of water-based buildings.

OBNOVA, PREVÁDZKA A PREZENTÁCIA VODNÝCH MLYNOV NA OBLAZOCH

*Martin Petráš, Slovenský zväz ochrancov prírody a krajiny;
e-mail: martin.petras@oblazy.sk*

Abstract: *The article describes the history of the mills in Kvačianska dolina – Oblazy, the circumstances of their creation, through their development during the inter-war period, their decline and abandonment after the Second World War, and finally the rescue of these buildings by volunteer conservationists in the 1980s. It describes the buildings and their technology. It deals with the renovation of the technology of the lower mill in detail, with an emphasis on the specific nature and possible risks of the realisation and operation of such historical equipment, based on over ten years of experience with the daily running and presentation of this heritage monument. It describes in further detail the mechanism of the milling machine and knowledge obtained to date during the historic reconstruction of the milling process. In conclusion, it points out challenges and plans for the near future.*

Keywords: *water wheel, mill, sawmill, mill stone.*

V roku 2006 sme prezentovali skúsenosti z rekonštrukcie vodných mlynov v Kvačianskej doline.¹ Tento príspevok je rozšírením a aktualizovaním našich poznatkov, predovšetkým v oblasti prevádzky a prezentácie týchto zariadení za ostatných osem rokov.

Názov Oblazy patrí kotline v srdci Kvačianskej doliny – divokej skalnej tiesňavy v Chočských vrchoch, na pomedzí Liptova a Oravy, v dotyku s pohorím Roháčov. Pre svoje unikátne prírodné hodnoty je oblasť chránená ako Národná prírodná rezervácia. K zvláštnostiam Kvačianskej doliny však patria aj diela a osudy ľudí. Títo ľudia v náročnom teréne vybudovali cestu, umožňujúcu strategické spojenie zo severu na juh, prvú možnosť obísť Tatry zo západu. Pri ceste vyrástla furmanská krčma, ktorá neskôr zhorela v pohnutých časoch, po potlačení Slovenského národného povstania.² Vody Kvačianky boli dôvodom aj pre stavbu mlynov. Napriek pohnutej histórii sa podarilo posledné z nich zachovať a postupne obnoviť. Dnes sú živým miestom, kde sa býva aj hospodári. Na dolnom mlyne od rána do noci pracuje vodné koleso, schopné poháňať stroje a konať užitočnú prácu. Pamiatka v prevádzke je celoročne prístupná nemalému počtu návštevníkov. Za vyše jedenásť rokov prevádzky sme nadobudli skúsenosti, ktoré, ako veríme, môžu byť užitočné aj pre úvahy o obnove a prevádzke technických zariadení na vodný pohon, tak na pôvodných miestach, ako aj prenesených do múzeí v prírode.

¹ PETRÁŠ, Martin. Skúsenosti z rekonštrukcie vodných mlynov a pily v Kvačianskej doline – Oblazoch. In *Historické mlyny a mlynské zariadenia. Ich prezentácia v múzeách v prírode*. Únia múzeí v prírode, 2006, s. 91-96. ISBN 978-80-968551-2-4.

² PETRÁŠ, M. Cit. 1, s. 91.

Vznik a najstaršia história mlynov v Kvačianskej doline

Dôvodom vybudovania mlynov na takomto ťažko prístupnom mieste, vzdialenom od obcí Huty, Veľké a Malé Borové boli podstatne lepšie prietokové a spádové pomery.³ Prvý doposiaľ známy doklad o existencii mlynov v Kvačianskej doline je mapa prvého vojenského mapovania z roku 1769.⁴ Jeden z mlynov nájdeme zakreslený na prítoku z obce Huty, v polohe dnes známej ako Poľana, kde jeho existenciu dokladajú aj neskoršie dokumenty, zatiaľ čo druhý je lokalizovaný na ťažko predstaviteľnom mieste, kdesi v strede doliny. Mapový list druhého vojenského mapovania, vyhotovený roku 1823⁵, nám ukazuje opäť mlyn na Poľane a ďalšie dva mlyny už v lokalite Oblazy, avšak v mierne inej polohe než dnešné stavby. Napokon mapy vychádzajúce z tretieho vojenského mapovania, ktoré zachytávajú stav na konci 19. storočia, zobrazujú ešte stále aj mlyn na Poľane, ktorý zanikol pred 1. svetovou vojnou, a opäť dva mlyny na Oblazoch, tentoraz už v ich súčasnej polohe.⁶

Horný mlyn, nazývaný podľa posledných mlynárov aj Gejdošovský, je datovaný vročením na tráme v izbe: „S pomoci Božej budoval dom tento Ondrej Majdak mlinar roku 1896“. „Trojprstorový zrubový objekt (izba, pitvor spojený s mlynicou a čierna kuchyňa) na vysokej podmurovke je krytý šindľom, v prednom štíte s vysokou podlomenicou, na zadnom s valbou. Mlyn je vybavený pomerne jednoduchou technológiou, pochádzajúcou pravdepodobne z dvadsiatych rokov 20. storočia. Na pohon má jedno drevené koleso na hornú vodu, novšej konštrukcie s použitím oceľových svorníkov, ale zachováva jednoduchú, málo účinnú geometriu lopatiek. Vodné koleso je na spoločnom hriadeľi s kolesom palečným, ktoré má už liatinový obvod osádzaný drevenými zubmi.“⁷ Palečné koleso poháňalo čelným záberom pastorok transmisie, prechádzajúcej popod mleciu podlahu. Z transmisie sa ostatné mlynské stroje poháňali plochými remeňmi. V mlyne boli zachované dve kamenné mlynské zloženia. Môžeme usudzovať, že jedno slúžilo na špicovanie zrna pred mletím, kým na samotné mletie sa používalo druhé – múčne – zloženie. Za zvláštnosť pokladáme, že mlyn napriek modernizácii prevodov (použitie liatinových ozubených kolies, moderných ložísk a remeňových prevodov) nie je vybavený žiadnym druhom mechanizmu pre samočinné preosievanie meliva. Mletiar sa teda museli uspokojiť so šrotom a múku si prípadne osievali doma sami, na ručných sitách. V tejto súvislosti je až zarážajúce použitie korčekového výtahu, ktorý však neslúžil na nič viac, než vynesenie meliva spod kameňov o necelé dva metre vyššie, na úroveň pracovnej podlahy.⁸ Ďalšou zvláštnosťou je vyhotovenie stĺpov, nesúcich mleciu podlahu, z monolitických blokov kameňa, ktoré však preberajú formu aj rozmery drevených prvkov. Takéto riešenie je u nás ojedinelé a svedčí o mimoriadnom význame stavby. Nevyužitie otvory pre čapy navyše svedčia o staršom pôvode týchto kamenných prvkov, ktoré boli opätovne použité po zániku či zbúraní nejakého zo starších mlynov. „Okrem mlynských strojov bolo v mlyne inštalované aj dynamo, vyrábajúce elektrinu na svietenie a v doštenej prístavbe pred vchodom do mlyna šindliarka, teda špeciálne upravená kotúčová píla na rezanie a drážkovanie šindľov. V mlyne žila manželka posledného mlynára, pani Mária Gejdošová, až do roku 1977.“⁹ Prakticky až do tohto času

³ PETRÁŠ, M. Cit. 1, s. 91.

⁴ Historické mapy. [Cit. 2014-12-01.] Dostupné na: www.geoportal.sazp.sk.

⁵ Cit. 4.

⁶ PETRÁŠ, M. Cit. 1, s. 91.

⁷ PETRÁŠ, M. Cit. 1, s. 91-92.

⁸ PETRÁŠ, M. Cit. 1, s. 92.

⁹ HAVLÍK, I. Posledný den ve mlýne. In *Krásy Slovenska*, 1978, č. 4, s. 164-167.

bola časť technológie ešte funkčná a využívaná prinajmenšom na zabezpečenie elektrického prúdu pre osvetlenie a šrotovanie zrna.

Dolný mlyn postavila na začiatku 20. storočia rodina Brunčiakovcov, pôvodom z Chlebníc.¹⁰ V rodine sa spomína, že išlo o uloženie zárobku z práce príbuzných v zámoří. Na mlyne potom žil František Brunčiak (*1886 – †1962)¹¹ s manželkou Emíliou. Ich prvá dcéra sa narodila v roku 1911¹² už v mlyne na Oblazoch. Neskôr tu priviedli na svet ďalších sedem detí. Tento mlyn je väčší ako horný a pravdepodobne od začiatku bol spojený aj s pílou.¹³ Obytná časť s rozľahlou mlynicou má zrubovú konštrukciu a dispozične je obdobne členená ako horný mlyn. Píla sa nachádza v druhom krídle, situovanom kolmo na hlavný objekt, vytvárajúc charakteristický pôdorys v tvare „L“. Budovu pílnice, postavenú ako ľahkú rámovú konštrukciu z kresaných trámov obitú doskami, podopierajú piliere murované z kameňa. Celok, premyslene umiestený v stiesnenom priestore medzi skalným bralom a divokým korytom potoka, pôsobí priam dramatickým dojmom.

Súpis vodných diel uvádza ku koncu roka 1930 na Brunčiakovskom mlyne až tri vodné kolesá.¹⁴ Dve z nich boli podľa všetkého situované za sebou pozdĺž návodnej steny a ich palečné kolesá tak mohli hnať bočným záberom zvislé vretená dvoch kamenných mlecích zložení. Takéto usporiadanie by zodpovedalo zaužívaným riešeniam. Píla jednoduchej konštrukcie s dreveným rámom a jediným listom – valaška – mohla byť potom hnaná nezávisle tretím kolesom. Jeho umiestnenie a prívod vody si však dnes nevieme celkom dobre predstaviť. Ponúka sa aj otázka, nakoľko presný je súpis vykonaný vtedajšími úradmi finančnej správy. Čapy po spojení pôvodného dreveného rámu valašky s nosnou konštrukciou budovy dodnes nájdeme na stropných trámoch, pred neskôr inštalovaným strojom.

V tridsiatych rokoch prešiel mlyn rozsiahlou rekonštrukciou v súvislosti s inštaláciou modernejšej gátrovej pily. Stroj pochádza zo zaniknutej pily, nachádzajúcej sa na konci Suchej doliny,¹⁵ v lokalite Podmeštrová. Na takomto hydrotechnicky, dopravne aj obchodne výhodnom mieste dáva prevádzkovanie nepochybne nákladného stroja zmysel. Prečo táto píla začiatkom tridsiatych rokov 20. storočia zanikla a stroj bol pomerne lacno odpredaný do jednoduchého horského mlyna, kde rezal zväčša už len pre potreby miestnej komunity, ostáva zahalené tajomstvom. Odpoveď na túto otázku by však iste bola zaujímavým príspevkom k doplneniu predstavy o hospodárskych pomeroch v medzivojnovom období. Pílu na pôvodnom mieste dodnes pripomína betónová základová doska a náhon s unikátnym prívodom vody na koleso štôľňou vysekanou do skaly.

Gátrovú pílu vyrobila firma, ktorú vo Viedni založil Angličan Georg Topham v roku 1853 a niesla jeho meno. Vďaka dobovým katalógom firmy vieme stroj, zachovaný na Oblazoch, spoľahlivo datovať pred rok 1896, kedy už bol v ponuke vylepšený model, už s odstránenými najzávažnejšími prevádzkovými nedostatkami a zbytočnými výrobnými komplikáciami. Radí sa tak medzi najstaršie stroje tohto typu vôbec, akých sa celkovo zachovalo len málo a funkčné kusy sú istotne veľmi výnimočné.

„Pre pohon veľkej pily zrušili jedno z kolies a druhé bolo nahradené podstatne širším. Konštrukciou môže pripomínať koleso horného mlyna, no geometria lopatiek svedčí o uplatnení

¹⁰ PETRÁŠ, M. Cit. 1, s. 92.

¹¹ Úmrtný list Františka Brunčiaka. Súkromný archív rodiny Brunčiakovcov.

¹² Zo spomienok vnuka Františka Brunčiaka, Eugena, žijúceho v Podbieli.

¹³ PETRÁŠ, M. Cit. 1, s. 92.

¹⁴ *Seznam a mapa vodních děl Republiky československé: stav koncem roku 1930.* Sešit 23., Finanční ředitelství Lipt. Sv. Mikuláš. Praha : Nákladem ministerstva veřejných prací, 1934.

¹⁵ PETRÁŠ, M. Cit. 1, s. 92.

Obr. 1. Dolný (Brunčiakovský) mlyn s pilou, vtesnaný medzi skalné bralá a koryto potoka. Foto M. Petráš, február 2013

Pic. 1. Lower (Brunčiakovský) mill with sawmill, squeezed in between the cliff and the bed of the stream. Photo M. Petráš, February 2013

novších teoretických poznatkov pre dosiahnutie vyššej účinnosti. Koleso poháňa cez mohutný dvojstupňový ozubený prevod transmisiu, prechádzajúcu celou mlynicou aj podpílnicou, z ktorej sa poháňajú všetky stroje. Okrem píly bola aj na dolnom mlyne šindliarka a dynamo, po prestavbe ostalo zachované len jedno kamenné mlynské zloženie, ale na rozdiel od mlyna horného tu bola inštalovaná aj tradičná technológia automatického presievania meliva cez plátenný rukáv a na pohyblivých sitách.¹⁶ Začiatkom štyridsiatych rokov 20. storočia mali Brunčiakovci snahu prevádzku modernizovať a zakúpili modernejšie doplnkové zariadenie. Na špicovanie zrna pred mletím už nemal slúžiť kameň, ale valcová lúpačka remeselnej výroby. Prepravu meliva mala zaisťovať sústava korčiekových výťahov. Tento systém však nebol už nikdy dokončený – jeho súčiastky stále čakajú uskladnené v mlyne.¹⁷ Záujem o námezdné mletie klesal jednak odchodom ľudí z oblasti, odklonom od tradičného samozásobiteľského hospodárenia, ako aj narastajúcou dostupnosťou kvalitnejšej múky z obchodných mlynov. Ťažisko prevádzky tak bolo prenesené na pílu. Úradom však aj tá bola trňom v oku – najprv hrozila exekúcia za nedoplatky v sociálnej poisťovni, potom prišlo zamietnutie žiadosti na prídel stavebného materiálu na nevyhnutné opravy, až napokon v roku 1955 prišlo k zákazu

¹⁶ PETRÁŠ, M. Cit. 1, s. 92.

¹⁷ Potvrdil pán Zuzánek Kulina (narodený roku 1927), ktorého brat Benjamín inštaloval na Brunčiakovskom mlyne viaceré stroje. Rozhovor z leta 2011.

prevádzky a zaplombovaniu stroja.¹⁸ Rezalo sa aj naďalej, po nociach a s rizikom postihu, pričom údržbe zariadenia sa už nevenovala potrebná pozornosť. Poruchy sa opravovali len provizórne, až napokon stroj jednoducho nedokázal viac pracovať. Píly definitívne zastali niekedy začiatkom šesťdesiatych rokov, krátko po smrti Františka Brunčiaka. Mlyn zdedil syn Karol, udržiavať budovu nefunkčného mlyna uprostred lesa však už nemalo žiadny zmysel. Keď tento v roku 1979 tragicky zahynul, mlyn bol už ruinou.

Pustnutie a záchrana

„Koncom sedemdesiatych rokov 20. storočia stáli oba mlyny na hranici fyzickej existencie. Horný mlyn zavalil zosunutý svah až po spodné riadky šindľov, cez strechu tieklo, mlynica bola pred zrútením a tlak zosunutej zeme celý objekt odtlačil zo základov. Dolný mlyn však bol na tom ešte horšie – vodné koleso dávno rozbila níkym nekontrolovaná voda, nosné konštrukcie odhnili, píla visela nad potokom na podmytých základoch. Strecha mlynice sa napokon zrútila a dômyselné mlynské stroje pochovali trosky. Stav ďalej zhoršovalo občasná vyčistiť vandalov, a nemenej bezohľadné pôsobenie filmárskych štábov.“¹⁹

Osud vzácných pamiatok techniky sa zdal byť spečatený. Začiatkom osemdesiatych rokov sa na ich záchranu podujala skupina dobrovoľných ochranárov pod vedením PhDr. Petra Kresánka. Formálne sa táto skupina zorganizovala pod hlavičkou Slovenského zväzu ochrancov prírody a krajiny, najskôr ako Sekcia pre ochranu ľudovej architektúry, neskôr ako samostatná Základná organizácia č. 6 v Bratislave (ZO6 SZOPK).²⁰ Títo nadšenci, známi aj ako „dreveniari“, mali v tom čase už nemalé skúsenosti s rekonštrukciami ľudových stavieb vo viacerých lokalitách, z najznámejších spomeňme aspoň Vlkoľinec či Podšíp.

Charakteristické pre túto skupinu bolo hlboké očarenie ľudovou kultúrou – jej hodnotami a previazanosťou s prírodou, ktoré sa pri opravách stavieb prejavilo dôsledným používaním pôvodných postupov a tradičných nástrojov, ako aj snahou o ich pôvodnosť v najväčšej možnej miere.

V septembri 1980 začali práce na záchrane horného mlyna. Boli odstránené následky zosuvu, vymurované nové základy, vymenená nemalá časť brvien zrubu, postavený nový krov a napokon strecha pokrytá novou šindľovou krytinou. O rok neskôr sa začala aj záchrana dolného mlyna. Tu bola mlynica, predstavujúca väčšiu časť objektu, postavená úplne nanovo, od kamenných základov po hrebeň strechy. V obytnej časti bolo potrebné vymeniť množstvo trámov, píla bola aspoň na nejaký čas staticky zaistená, a celý mlyn dostal novú šindľovú krytinu. Postupne boli obnovované okná, omietky, podlahy, pece a množstvo ďalších detailov v interiéroch aj exteriéroch. Samostatnou kapitolou bola potom stavba mohutných zrubových hatí, ktorá si vyžadovala manipuláciu s mimoriadne dlhými brvnami a presun obrovského množstva materiálu v koryte potoka – všetko bez použitia techniky. Začiatkom deväťdesiatych rokov vyvrcholila prvá etapa obnovy technológie na hornom mlyne spustením nového vodného kolesa.

Všetky uvedené práce boli vykonané s maximálnym dôrazom na obnovenie pôvodného vzhľadu, vyvarovanie sa zaneseniu cudzorodých prvkov či materiálov, vychádzajúc s logiky vlastnej pôvodným užívateľom. Vďaka neskoršiemu obnoveniu trvalého bývania, dennej prevádzke strojného zariadenia a oživeniu hospodárenia, aj novo postavené časti dnes nadobudli presvedčivo autentický charakter, a nezasvätení len zriedka odhalia ich podstatne novší pôvod.

¹⁸ PETRÁŠ, M. Cit. 1, s. 92.

¹⁹ PETRÁŠ, M. Cit. 1, s. 93.

²⁰ PETRÁŠ, M. Cit. 1, s. 93.

Obr. 2. Vodné koleso v chode. Foto M. Petráš, 2005
Pic. 2. Water wheel in action. Photograph M. Petráš, 2005

Práce na hornom mlyne začali viaznuť v polovici deväťdesiatych rokov, keď sa nepodarilo nájsť obojstranne akceptovateľnú formu spolupráce so štátnou organizáciou, ktorá mlyn ako majetok štátu spravovala. Dnes je technické zariadenie opäť zničené a nefunkčné.

Medzi tým sa však podarilo ZO6 SZOPK-u odkúpiť dolný mlyn od dediča po pôvodných vlastníkoch, čím sa organizácia stala plne zodpovedná za jeho ďalší osud.

Obnovené mlyny lákali postupne čoraz viac návštevníkov z turisticky frekventovaných regiónov Liptova a Oravy, na čo bolo tiež potrebné reagovať. Postupne sa zaviedol systém služieb. Dobrovoľníci sa v letnej sezóne po týždňoch striedajú a zabezpečujú sprístupnenie mlynov návštevníkom, starajú sa o základnú údržbu a jednoduchšími prácami prispievajú k ich ďalšej obnove. V roku 1995 bol dolný mlyn po dlhšej dobe obývaný aj počas zimy. Odvtedy sú Oblazy opäť obývané takmer nepretržite.

Obnova technológie dolného mlyna

Koncom deväťdesiatych rokov 20. storočia sme ťažisko projektu postupne prevzali ako ďalšia generácia dobrovoľníkov.²¹ Stavby už vtedy boli zachránené od najhoršieho, staticky dočasne zaistené, strechy netiekli a dolný mlyn bol ako-tak obývateľný. Trosky strojov však ležali bez života v priestoroch, ktorými sa pre množstvo prekážok, či chýbajúce podlahy a schodiská nedalo ani poriadne prejsť. Hoci po pôvodnom kolese ostal len prehnutý hriadeľ a priestory mlynice pri zbežnom pohľade pripomínali šrotovisko, všetky podstatné prvky pohonu, rovnako ako aj stroj píly boli zachované na pôvodných miestach, nezasiahnuté akýmikoľvek úpravami. Myšlienka obnovy aspoň časti zariadenia sa nezdala byť úplne

²¹ PETRÁŠ, M. Cit. 1, s. 93.

neréálna. Stanovili sme si za cieľ uviesť strojné vybavenie do takého stavu, aby sme mlyn mohli návštevníkom prezentovať v chode a aby pôvodné stroje skutočne pracovali. Nebol nám však známy porovnateľný projekt, ktorý by bol u nás predtým úspešne realizovaný. Nemali sme teda možnosť prizvať skúsených odborníkov, ktorí by nám už vedeli poradiť. Práve naopak, viacerí oslovení brali túto myšlienku značne skepticky. Reálne použiteľné poznatky mali najmä podobu identifikácie príčin nefunkčnosti iných rekonštrukcií. Museli sme sa teda spoľahnúť najmä na naše doterajšie skúsenosti s tradičnou tesárskou prácou a vedomosti dnešných technických odborov. Nemožno však zabúdať, že niektoré tesárske práce mimo stavby mlyna nemajú obdobu, nie sú k nim zachované technicky relevantné informácie, a pôvodné riešenia môžu byť dnešnému ponímaniu techniky úplne cudzie a nepochopiteľné. Je potrebné mať na zreteli realizačné možnosti, zaužívané riešenia aj samotné myslenie dobových tesárov. Ako sme už dávnejšie uviedli, dnešný bežný remeselník, pri všetkej úcte, nemôže mať predpoklady na to, aby túto prácu v súčasnosti zastal bez úzkej spolupráce s odborníkmi so širšími presahmi v oblasti techniky, histórie či múzejníctva.

Dôležité je tiež odhodlanie obnoviť zariadenie tak, aby mohlo skutočne pracovať a slúžiť pôvodnému účelu. Jedenásť rokov prevádzky nás utvrdilo v tom, že takýto druh zariadenia buď dokáže pracovať naozaj, alebo nebude v prevádzke vôbec. Toto sa vo všeobecnosti dosiahne dôsledným pridržaním sa pôvodných riešení, aj postupov zhotovenia. Akékoľvek kompromisy, zjednodušenia a uľahčenia, s poukazom na len občasné demonštračné využitie, môžu mať ťažko odhadnuteľný dosah na funkčnosť a spoľahlivosť zariadenia. Navyše by sme sa tak pripravili o príležitosť oživovať a udržiavať zručnosti a aj znalosti potrebné pre pôvodné riešenie. Rovnako by sa znehodnotila výpovedná hodnota skúseností s využívaním takto „modernizovaného“ zariadenia pre poznanie a pochopenie historickej prevádzky a postupov.

Príkladom z našej skúsenosti môže byť obnova vodného kolesa na dolnom mlyne. Z kolesa sa nezachovala žiadna časť, len prehnutý hriadeľ. Rozmery kolesa boli teda navrhnuté na základe zachovaných priestorových pomerov a známych konštrukčných zásad. Vychádzali sme z výšky spodnej a hornej hladiny, šírky kolesovej jamy, výšky osi hriadeľa, jasne danej polohou ložiska a potrebných spádových pomerov pre zabezpečenie prítoku a odtoku vody. Analýza prietokových pomerov nášho toku a výkonov potrebných pre pohon stojov bola potom podkladom pre určenie hĺbky kolesa a výpočtov geometrie lopatiek, ktoré boli vykonané dnešnými inžinierskymi postupmi. Vence vodného kolesa boli v roku 2003 vyrobené v susednej obci. Vymeriavanie prebiehalo podľa spôsobu opisovanom v dobovej literatúre. Ten je aj dnes azda najvýhodnejší pre presné vymernie medzikružia vencov, zložených z viacerých častí – krivíc. Každá krivica je zhotovená s istou výrobnou nepresnosťou, ktorú nie je možné úplne eliminovať. Vzhľadom na pomerne malé rozmery krivíc a veľký priemer vencia z nich zloženého, môžu sa tieto nepresnosti znásobiť. Výsledkom bude deformovaný tvar, alebo nedoliehanie spojov krivíc, nepriaznivo ovplyvňujúce tuhosť. Na vypílenie jednotlivých prvkov boli vtedy ešte použité elektrické stroje, fyzická forma hotového kolesa však plne zodpovedá historickej podobe. V roku 2010 sme potom v rámci workshopov zhotovili totožný veniec priamo pri mlyne, výlučne dobovými typmi ručných nástrojov. Potvrdilo sa, že historický postup vymernia sa spoľahlivo vysporiada aj s nepresnosťami, zodpovedajúcimi ručnej výrobe krivíc. Ukázalo sa tiež, že pri správnych nástrojoch a postupoch sa výroba nijako zásadne nepredlži. Takto však množstvo návštevníkov malo možnosť vzhliadnuť výrobný proces v jeho najautentickejšej podobe, priamo na lúke pred mlynom, čo považujeme za zásadný prínos pre prezentáciu pamiatky.

Pre životnosť kolesa je potom kľúčové zamedziť striedavému vysychaniu a opätovnému namáčanu kolesa. Toto nevyhnutne vedie k vzniku pozdĺžnych prasklín širokých fošní, z ktorých sú zhotovené krivice, následkom čoho koleso stráca tuhosť, deformuje sa, až sa stane neschopné prevádzky. Vodné koleso na našom mlyne je preto v prevádzke denne, bez ohľadu na návštevnosť. Už prvá zima nás priviedla k poznaniu, že pre obmedzenie namrznutia kolesa bude potrebné priestor okolo kolesa dočasne uzavrieť. Z dosák sme vytvorili rozoberateľné steny, ktoré bránia prístupu vonkajšieho vzduchu. Teplota tečúcej vody tak vo vnútri udrží plusové teploty aj pri hlbokých mrazoch. Až neskôr nám posledný z Brunčiakovcov, narodený ešte na Oblazoch, pán Eugen Brunčiak potvrdil, že to robievali tak isto. Slovo „ráštubňa“ ktorým tento priestor (z nemeckého rad stuebe) označovali, sa tak stalo opäť živým a potrebným.

Azda ešte špecifickejším prvkom než vodné koleso je jeho hriadeľ, zvlášť v prípade, ak je vyhotovený z dreva. Do koncov mohutného dreveného brvna je potrebné mimoriadne presne osadiť liatinové lopatkové čapy, z ktorých vyčnievajú krátke osky, umožňujúce otáčanie hriadeľa v ložiskách. Uloženie lopatkových čapov, zaklinovaných v dlabe, prenáša celú váhu sústavy hriadeľa, vodného a palečného kolesa. Hmotnosť tejto sústavy predstavuje rádovo tony, pričom smer zaťaženia sa otáčaním kolesa neustále strieda. Práve hriadeľ preto často býva zdrojom problémov, či už pre nevydarenú realizáciu pôvodného riešenia, alebo pre rozličné nešťastné pokusy o iné riešenie. Na rozdiel od kolesa, o konkrétnom spôsobe vymerania a realizácie osadenia lopatkových čapov sa nám nepodarilo vyhľadať technicky využiteľné informácie. Museli sme si preto vymyslieť vlastný postup, ako aj spôsob priebežného overenia správnosti. Aj po rokoch ďalšej obnovy a nepretržitej prevádzky osadenie lopatkových čapov hriadeľa ostáva bodom, pri ktorom boli obavy najväčšie. Kontrola pevného osadenia lopatkových čapov, pre včasné odhalenie prejavov blížiacej sa poruchy, patrí ku každodenným úlohám, ktoré musí obsluha zodpovedne zvládať.

Ďalším špecifickým prvkom sú potom samotné ložiská hriadeľa. Kovové osky sa krútia v drevených vložkách. Výber vhodného dreva, spôsob zhotovenia vložky, jej úvodné ošetrenie a režim prevádzky, to je súbor úloh, ktorých riešenie priebežne zlepšujeme a výsledky vyhodnocujeme. Vložka ložiska však vždy bude prvkom, ktorý vyžaduje trvalú pozornosť pri každodennej prevádzke a nedá sa zabrániť priebežnému opotrebovaniu. Výmeny vložiek sú teda tiež prirodzenou súčasťou prevádzky mlyna.

Na týchto príkladoch sme chceli zdôrazniť špecifickú povahu historických technických zariadení na vodný pohon. Každé technické riešenie má zo svojej podstaty isté vlastnosti a nároky na údržbu či prevádzku. Pri historických zariadeniach je nevyhnutné tieto vlastnosti akceptovať a osvojiť si dobové postupy, ba do istej miery aj myslenie. Len tak môžeme hovoriť o prevádzke historického zariadenia a nie len akejsi makety, predstavujúcej niečo, čo nikdy neexistovalo. Podobné úskalía však ukrývajú aj ďalšie prvky systému, či už drevené ozubenia v prevodoch, ramená prevodových kolies, uloženia ložísk a, samozrejme, takmer každý prvok mlecieho stroja. Akokoľvek jednoducho môžu vyzerat', funkčnosť a spoľahlivosť často závisí na detailoch, daných skôr skúsenosťami a citom, než kótami vo výkresoch a popismi v technických správach.

Obnova pily

Po obnove prírodných náhonov, vodného kolesa, ozubených prevodov a opravách ložísk sme mohli opäť rozkrútiť transmisiu a uviesť do prevádzky aj pôvodný stroj gátrovej pily z deväťdesiatych rokov 19. storočia. Stroj bol takmer kompletný, okrem drobností na ňom chýbala kľuka posunu a spojovacia tyč stabilizátorov. Gáter je však koncepcne už

novodobým strojom, náhrady časti prvkov teda ani dnes nemusia byť komplikované. Pri pokusom spustení v roku 2004, kedy zároveň bola vymenená nosná konštrukcia budovy, sa ale ukázalo, že stroj úmyselne poškodil pravdepodobne sám posledný majiteľ. Mazacie kanály hlavných ojničných ložísk boli zaslepené zalomenými a roztlčenými skrutkami. Rovnako klíny, vytvárajúce tlak na panvy ložísk, boli silno zatlčené a ich poistné skrutky opäť zalomené a roztlčené. Odstrániť toto opatrenie bolo už zložitejšie, bola to však úloha, na ktorú má dnešná strojárka výroba postupy. Ponastavovať stroj a napnúť listy vedľa pilári, ktorí dodnes spoľahlivo pracujú na podobných strojoch. V roku 2005 bol gáter uvedený opäť do plnej prevádzky. Prvú sezónu sme narezali niečo cez 15 m³ guľatiny, pričom sme si skutočne prežili všetky starosti pily na vodný pohon, vrátane nekonečného čakania na dážd' a následné nočné zmeny, keď konečne bolo dost' vody na to, aby stroj utiahla. Vzhľadom na neporovnateľne vyššiu produktivitu dnešných technológií, hodnota vyprodukovaného materiálu zďaleka nedosahuje ani len cenu pracovného času obsluhy. Napriek tomu má pre nás prevádzka nielen pamiatkový, ale aj praktický zmysel. Na vlastnom stroji si pomerne jednoducho vieme pripraviť aj rezivo takých parametrov, aké by sme na bežnej pile hľadali len ťažko. Stroj teda skutočne príležitostne pracuje. Prevádzka stroja s potrebou plného výkonu vodného kola sa nedá porovnať s prevádzkou „naprázdno“, je tak zároveň aj najlepšou previerkou spoľahlivosti celej sústavy. Z dôvodov bezpečnosti prevádzky nie je možné ukážky reálnej práce stroja vykonávať na pravidelnej báze za prítomnosti verejnosti. Stačí len informácia, že stroj je skutočne využívaný, a mení sa vnímanie celého projektu návštevníkmi. Moment prevádzky tak nie je kdesi ďaleko v minulosti, o ktorej majú návštevníci často len neurčitú predstavu. Je reálny, a ľudia podieľajúci sa na prevádzke sa stávajú autentickými nositeľmi historickej skúsenosti, avšak s výhodou širokej interpretácie súvislostí a významu pre súčasnosť.

Ostatné stroje

Nakoľko na Oblazoch nie je elektrická sieť, krátko po obnove prevádzky vodného kola nás prirodzená potreba priviedla k využitiu jeho energie na uľahčenie ďalšej obnovy, ale aj zabezpečenie každodenných potrieb života v mlyne. Ako prvý bol inštalovaný malý alternátor, ktorý dodáva elektrinu na osvetlenie mlyna. Do interiérov sa tak vrátilo nielen svetlo žiaroviek, ale s nimi aj historická podoba povrchového rozvodu elektriny opletanou stáčanou dvojlinkou na porcelánových izolátoroch, dobové vypínače a elektrické lampy. V súčasnosti sa pracuje na reštaurovaní dynama, ktoré bolo v mlyne pôvodne. Mohutný generátor AEG z tridsiatych rokov 20. storočia, ako aj mramorová rozvodná doska s meracími prístrojmi a kľukou odporového regulátora, by sa tak čoskoro mali stať ďalšou z ozdôb tohto mlyna. Postupne pribudla brúska, kotúčová píla na palivové drevo, stojanová vítačka, hobľovačka, a dočasne aj taká kuriozita, ako je miešačka na betón. Tieto stroje boli postavené a sú priznané ako nové, no konštrukčne sa pridriavajú historických predlôh, ak také vôbec existovali. Na činnosť, samozrejme, využívajú historický spôsob pohonu plochým remeňom z transmie mlyna. Niektoré z nich používame úplne bežne. Ovládanie vodného kola pre dosiahnutie potrebného výkonu a otáčok pre rozličné stoje je pritom každodennou rutinou.

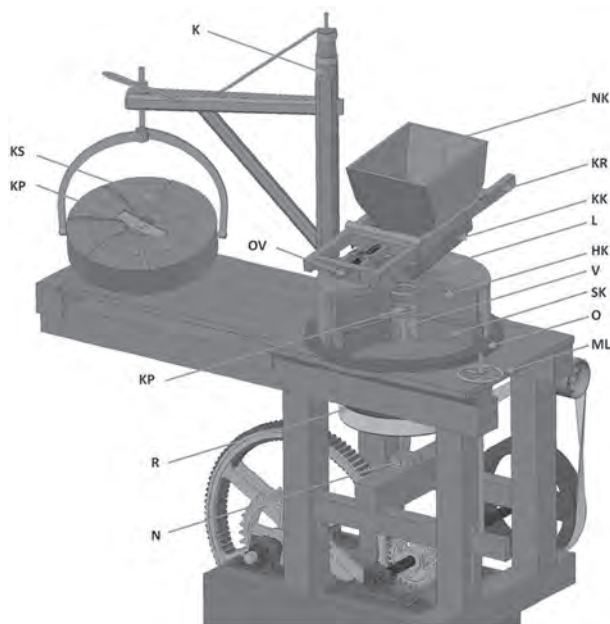
Mlecia technológia

Niekoľkoročné skúsenosti s prevádzkou celej sústavy pohonu a samotnej pily nám umožnili pustiť sa aj do obnovy mlynice, a to s vážnym úmyslom opäť rozkrútiť mlynské kamene a mlieť dobrú múku.

Obr. 3. Počítačová vizualizácia mechanizmu mlecieho stroja.

Foto M. Petráš, 2014

Pic. 3. Computer visualisation of the mechanism of the milling machine. Photo M. Petráš, 2014

KS – sústava drážok;
KP – kyprica, unášač;
K – kran, žerjav;
OV – ovládanie vpadu;
R – remeňový prevod;
N – miskové ložisko;
NK – násypný kôš;
KR – krosienka;
KK – „korýtko“;
L – lub, drevený kryt;
HK – horný kameň;
V – železné vreteno;
SK – spodný kameň;
O – drevená obruba;
ML – mechanizmus ľahčenia.

Brunčiakovci pri prestavbe mlynice v roku 1938 (podľa datovania na prednom múčnom tráme) znova postavili v tom čase už prekonaný kamenný mlyn. Jeho základom je dvojica prírodných kameňov: spodný kameň (SK) – „ležiak“, prostredníctvom drevených obrúb (O) a klinov pevne ukotvený do drevenej mlecjej podlahy; horný kameň (HK) – „behúň“, ktorý sa tesne nad ním otáča na zvislom železnom vretene (V). Vreteno poháňané remeňovým prevodom (R) z transmisie je na spodnom konci uložené v jednoduchom miskovom ložisku, nazývanom „náraz“ (N). Mechanizmus ľahčenia (ML) umožňuje náraz zdvihnúť vyššie či spustiť nižšie, čím sa nastavuje medzera medzi mlecími kameňmi. Vreteno prechádza stredom ležiaka, kde jeho vedenie zabezpečuje drevené ložisko – „kuželica“. Nad mlecíu plochu spodného kameňa vyčnieva ihlanová stopka, na ktorú sa nasadzuje „kyprica“ (KP) – akýsi unášač, pevne osadený v strede behúňa. Kyprica je kľúčovou súčiastkou mlyna, pretože zabezpečuje nielen prenos zvislej tiaže behúňa, ale aj prenos krútiaceho momentu. Zároveň umožňuje jednoduché oddelenie behúňa od vretena. Na pevnosti a presnosti spojenia vreteno – kyprica – behúň je úplne závislá spoľahlivosť chodu zloženia. Aj preto je ako jeden z častých atribútov mlynárskeho cechu, spolu s ozubeným kolesom, uholníkom a kružidlom, zobrazovaná na cechových erboch. Dvojica mlynských kameňov je uzavretá pod dreveným krytom, ktorý sa nazýva „lub“ (L). Lub zabraňuje rozprašovaniu meliva do okolia a tiež zabezpečuje odvod meliva jediným na to určeným otvorom v podlahe.

Prívod meliva medzi kamene zabezpečuje samočinné násypné zariadenie. Jednoduchá drevená konštrukcia, nazývaná „krosienka“ (KR), nesie nad mlecím zložením násypný kôš (NK) – „kopčah“. Dno kopčahu uzatvára „korýtko“ (KK), ktoré je pod ním voľne zavesené.

Korýtka sa počas chodu kameňa otriasa, čím dochádza k plynulému pohybu meliva z kopčahu do korýtka ústiaceho nad stredovým otvorom behúňa. Otriasanie korýtka zabezpečuje drevený kolík – „rajholec“, ku ktorému je korýtka priťahované remienkom na drevenej pružinke. Rajholec sa opiera o oceľovú obrúčku, osadenú v stredovom otvore behúňa – „pupkatú zdierku“. Pupkatá zdierka je opatrená tromi až štyrmi jednosmernými zubmi s plynulým nábehom, ktoré pri otáčaní behúňa rajholec neustále odhadzujú. Požadované množstvo meliva na vpáde je potom možné dosiahnuť úpravou sklonu korýtka. Na to slúži mechanizmus ovládania vpádu (OV). Po drevenom závite sa pohybuje „jazdec“, od ktorého vedú remienky predných závesov korýtka. Jazdec je ako jediná súčiastka mlecieho stroja zdobený jednoduchou úpravou hrán a rytou solárnou ružicou. Melivo privádzané stredovým otvorom v behúni je vtáňované medzi kamene vďaka premyslenému tvarovaniu mlecích plôch a pôsobeniu sústavy drážok, ktoré sú v mlecích plochách vysekané (KS). Počas niekoľkých otáčok behúňa melivo putuje k obvodu, pričom opisuje cykloidnú dráhu. Medzi kameňmi teda prejde pri jedinom mlecí chode dráhu aj niekoľko metrov a je podrobené sledu zložitých procesov. Ich účelom je dosiahnuť oddelenie otrúb a ich zachovanie v čo najväčších kusoch, ako aj čo najšetrnejšie zomlieť jadro zrna, bez vzniku zbytočne veľkého množstva prachu.

Jednotlivé produkty a medziprodukty zo zomletého meliva priebežne oddeľovalo archaické samočinné zariadenie na plátenom rukáve a pohyblivých sítach. Plátenný rukáv – „pytel“, uzavretý v pytl'ovej truhle vytriedil najjemnejšiu múčnu frakciu. Ostatné melivo z rukáva vypadávalo na pohyblivé sito – „žajbro“ pred pytl'ovou truhlou, kde sa oddelili hrubšie frakcie od nedostatočne zomletého meliva s otrubami, ktoré pokračovalo na ďalšie zomletie – ďalší mlecí chod. Takto sa napríklad pšenica vymieľala 6- až 7-krát. Pohyb rukáva a sít bol odvodený od „vačky“ umiestnenej na vretene, ktorá uvádzala do pohybu sústavu odrážok, valčekov a bidiel. Pôvodný vysievací mechanizmus bol úplne zničený, jeho vedecká rekonštrukcia je naša najbližšia veľká výzva.

Na manipuláciu s horným kameňom, teda jeho vyňatie zo stroja a otočenie, nevyhnutné pre vykonanie zarovnanie kameňov, slúži žeriav – „kran“ (K). Na vodorovnom ramene otočnej drevenej konštrukcie visia na závitovej tyči oceľové ramená, ktorých čapy zapadnú do otvorov na boku behúňa. Vďaka závitú je potom možné behúň bez námahy nadvihnúť a zavesený na krane preniesť mimo mlecieho stroja. Následne je tiež možné samotný behúň na čapoch ramien otočiť hore mlecou plochou a napokon položiť na podlahu na jeho ďalšie opracovanie.

Obnova mlecieho stroja

Mlynica je stavebne obnovená od základov. Zo samotného mlecieho stroja bolo pred začiatkom obnovy v roku 2010 zachované už len silne poškodené torzo. Nosné konštrukcie mlecej podlahy boli obnovené podľa jej zachovaných častí, z ručne kresaných trámov. Už pri stavbe podpornej konštrukcie bolo však potrebné mať na zreteli požiadavku vysokej presnosti a potrebu prenášať aj silné dynamické účinky vyvolané chodom stroja. Pre elimináciu jej dodatočného dosadnutia bola konštrukcia ponechaná pod zodpovedajúcim zaťažením takmer celý rok. Mlecí stroj bol postupne obnovený dôsledne podľa zachovaných fragmentov. Množstvo prvkov bolo ťažko poškodených biotickými škodcami a bolo nevyhnutné nahradiť ich kópiami. Podarilo sa však zachovať pôvodné pohľadovo významné časti zariadenia, ako boli lub a násypný mechanizmus s násypným košom. Nové časti boli vyrobené tradičnými postupmi priamo na mieste, mnohé navyše z reziva napíleného už našim gátrom.

Obr. 4. Čerstvé melivo vychádzajúce z mlecieho stroja. Foto M. Šveda, 2013
Pic. 4. Fresh grist coming out of the milling machine. Photo M. Šveda, 2013

Pre správnu funkciu stroja je potrebné aby horný kameň, s priemerom 1 meter a hmotnosťou niekoľko sto kilogramov, dosiahol až 160 otáčok za minútu, pri zachovaní rovnomernej medzery nad spodným kameňom, a to niekoľko desiatín milimetra. Kameň je pritom z prirodzene nerovnorodého materiálu, otáča sa na ručne vykutom vretene vedenom dreveným ložiskom, ktorého rektifikácia sa vykonáva sústavou drevených klinov. Základná koncepcia stroja siaha do staroveku a od stredoveku sa zásadnejším spôsobom nezmenila. Od takéhoto zariadenia nemožno očakávať určitú predvídateľnosť, akú považujeme za základný atribút strojov dneška. Poskladať zariadenie tak, aby boli všetky súčiastky na svojich miestach je teda jedna vec, no už len rozkrútenie kameňa vyžaduje cit a trepezlivosť, ba priam pokoru. Samotné mletie je potom úplne iným remeslom, či skôr umením.

Mlecie kamene sme po prvý raz rozkrútili v máji 2013. Už ich prvé obrátky odhalili podobný problém, ako pri predchádzajúcich častiach – pôvodné kamene boli do posledku prevádzkované bez údržby, až boli zomleté do nepoužiteľného stavu. Nasledujúci mesiac sme znova a znova prekresávali plochy kameňov, aby sme sa postupne, s obmedzením nebezpečenstva nevratnej chyby, dopracovali k rovnomernému chodu a konštantnej hrúbke medzery medzi kameňmi. Až potom malo zmysel pristúpiť k zomletiu prvých pokusných dávok zrna. Radili sme sa s viacerými odborníkmi na dnešnú mlynársku technológiu a navštívili sme niekoľko mlynov v prevádzke, aby sme čo najlepšie pochopili podstatu mlecieho procesu. Obzvlášť prínosná je spolupráca s popredným českým odborníkom v oblasti historických mlynov, PhDr. Radimom Urbánkom, PhD. Tento pamiatkár a muzejník

dokonca absolvoval kurz „stárkov“ – mlynárskych majstrov. Jeho vedomosti a skúsenosti nám nesmierne uľahčili prvé pokusy. Na získanie použiteľného produktu sme však ešte museli urobiť veľa ďalších pokusov s rozličnými spôsobmi kresania drážok, aj nastavenia parametrov, ako sú otáčky, množstvo meliva na vpáde a vzdialenosť medzi kameňmi pri jednotlivých chodoch.

V tejto fáze však už návštevníci môžu mlyn vidieť skutočne v chode, sledovať mlecí proces s opakovaním mlecích chodov a vysievanim medzipoduktov, ktoré si navyše môžu ohmatať alebo aj ochutnať. Mlynica je pokrytá múčnym prachom a vonia čerstvo zomletým zrnom. Návštevníci po takomto stretnutí s historickým spôsobom výroby múky sami prejavujú živý záujem o ďalšie súvislosti a debaty potom často vedú až k širokým úvahám o dnešku. Takto sa začína naplňať jedna z našich najodvážnejších ambícií – prezentáciou tejto technickej pamiatky podnietiť debatu nielen o minulosti, ale aj o súčasnosti, a najmä budúcnosti našej spoločnosti.

Ďalšie plány

V najbližšej dobe sa chceme sústrediť na dobudovanie vysievacej technológie a ďalší rozvoj prezentácie. Návštevníkom by sme radi poskytli možnosť v pravidelných termínoch zúčastniť sa pri mletí, alebo aj zapojiť sa do niektorých činností, ako je čistenie zrna pred mletím či ručné vysievanie na sitách. Do mlynice tiež plánujeme umiestniť ručný žarnov, aby si každý mohol vyskúšať, v čom spočíva prínos technológie vodného mlyna. Informačný panel približuje význam obilnín pre rozvoj našej civilizácie, vývoj technológie mletia a jej dopad na spoločnosť od neolitu po súčasnosť. Počítačová vizualizácia osvetľuje konštrukciu a funkciu nášho mlyna. Podstatu postupného rozmielňania zrna viacerými prechodmi budeme ilustrovať vzorkami všetkých produktov a medzipoduktov v zodpovedajúcich množstvách v sklenených nádobách. Takéto plány vyžadujú nielen zvládnutie vysokých nárokov na technickú stránku prezentácie. Azda ešte väčšou výzvou je zabezpečiť potrebné personálne zázemie, s dostatočnými vedomosťami, skúsenosťami a zručnosťami. Až budúcnosť ukáže, či to bude dlhodobou možnosťou dosiahnuť súčasným dobrovoľníckym spôsobom, alebo bude riešením nejaká forma profesionalizácie.

Záver

Záchrana mlynov na Oblazoch začala pred viac ako tridsiatimi rokmi. Dnes máme za sebou jedenásť rokov úspešnej prevádzky technológie na Brunčiakovskom mlyne. Vodné koleso poháňa pôvodnú gátrovú pílu aj mlecí stroj, v chode je i viacero ďalších strojov. Denným využívaním zariadenia sme oživilí a rozvíjame postupy a zručnosti, ktoré by inak ostali zabudnuté. Vieme pomenovať kľúčové kroky pri obnove prevádzky obdobného zariadenia, určiť hlavné úskalia, nároky na realizáciu a aj spoľahlivé zabezpečenie bežnej prevádzky. Boli by sme nesmierne radi, keby naše vedomosti, skúsenosti a prípadne aj zručnosti mohli poslúžiť pri uvádzaní do prevádzky ďalších zariadení, či už v múzeách v prírode, alebo inde. Obnova a prevádzka historického zariadenia na vodný pohon má svoje špecifiká, ktoré je potrebné poznať a akceptovať, no predstavuje nesmierny kvalitatívny posun pri prezentácii a interpretácii kultúrneho dedičstva širokej verejnosti.

THE RENOVATION, OPERATION AND PRESENTATION OF WATER MILLS IN OBLAZY

Martin Petráš

S u m m a r y

The Oblazy basin lies in the National Nature Reserve and is home to unique buildings of folk technical construction: wooden water mills and a sawmill. The mills served the needs of the inhabitants of three Liptov villages, Huty, Veľké and Malé Borové, where the streams do not have a sufficient rate of flow for most of the year to drive a mill. For this reason, the mills had to be built further down the valley, where more stable underground tributaries were available, and the necessary gradient could be created. Until today, two mills have been preserved in the state in which they were at the end of the nineteenth century: the upper mill called Gejdošovský after its last owners, and just down the current the lower mill or the Brunčiakovský mill with a sawmill.

Both mills were driven by wooden water wheels on the upper millstream and equipped for milling on stone structures. In the lower mill, there was also a simple saw with a single leaf. In the 1920s and 1930s, the millers gradually modernised the equipment, introducing a more adaptable driving system for the machines using transmission belts; a massive frame saw (*gáter*) was brought to the lower mill. After the Second World War, both mills were neglected for a long time, until they were abandoned in the 1970s, almost ceasing to exist. In 1980, a group of volunteers led by Dr. Peter Kresánek started to rescue them, and at the end of the 1990s a new generation began to gradually take over the main tasks. They focused on renovating the machinery in the lower mill with the aim of restoring the technology to its original state in order to be able to present the mill in working order to visitors. Until then, such a project had not had many successful precursors; the real experience was more about identifying the reasons why other attempts had failed, and trying to find solutions for many specific technical problems on which no relevant information was available. After the renovation of the supply drives, the water wheel, the cogged gears and the repeated turning of the transmission, the original machinery of the frame saw from the 1890s was put into operation. This machine, one of the oldest preserved, has been in actual use since 2005, mainly for preparing lumber for further renovations.

The milling machine has been restored based on fragments preserved to date, using original elements where their condition allowed it. The turning of the milling wheel thus opened up a new era of the renovation process, as well as a whole range of completely new problems. The origin of the historical milling machine is significantly different from today's conception of a "machine". The equipment has key properties which cannot be analytically described; knowledge of all the period information which had been recorded may have avoided some of the problems, but others remained and can only be overcome by obtaining practical experience and by gaining a sort of feeling for running the machine and its operation. It is only after months of patient research into different modifications of the milling process that the operators are today able to produce from the grist at each stage usable flour which meets the required conditions.

The mill is accessible to the public year-round; visitors can see the water wheel and gear system in movement, which drives at least the generator which provides lighting for the mill. The useful work done by other machines is part of daily life in Oblazy; it can be seen when the need for it naturally occurs. This does not apply to the operation of the frame saw, where visitor access is limited due to the serious safety risks. Modern information panels are part of the visit of the site. The main aim is to present visitors with the story of the mills in Oblazy in a wider social and technical context: from their foundation and meaning, through their expansion, decline and quasi-disappearance, to their rescue and gradual restoration. Other panels explain the basic principles of how our machine works, as well as the impact of their introduction on how society functions.

KROVY NA HISTORICKÝCH OBJEKTOCH ORAVY A KYSÚC

*Eubor Suchý, Krajský pamiatkový úrad Prešov;
e-mail: lubor.suchy@pamiatky.gov.sk*

*Karol Ďurian, Krajský pamiatkový úrad Žilina, pracovisko Martin;
e-mail: karol.durian@pamiatky.gov.sk*

*Peter Krušinský, Katedra pozemného staviteľstva a urbanizmu, Stavebná fakulta,
Žilinská univerzita; e-mail: krusop@fstav.uniza.sk*

Abstract: *In Slovakia historical roof frames were not systematically analysed until today, having been a neglected area of research into historical buildings. This ignorance is a direct result of the limited knowledge of their age, evolution, typology and mode of construction that contains many excellent features of carpentry and knowledge of technique. All the information obtained by architectural, technical and historical research can provide important insights into the evolution of buildings over time and the evolution of construction systems in general. Also presented is an overview of the results of the documentation on historic roofs, including a monitoring of their condition in the Orava and Kysuce regions.*

Keywords: *Slovakia, Orava, Kysuce, documentation, roof frame.*

Príspevok je pokračovaním článku o dokumentácii historických krovných konštrukcií na území regiónu Turiec, ktorý bol publikovaný v predchádzajúcom ročníku tohto zborníka.¹ Ďalšími územiaми v oblasti systematického prieskumu historických krovov Slovenska, ktorými nadväzujeme na oblasť Turca, sú regióny Orava a Kysuce. Ako žiadosť Žilinskej univerzity o grant na prieskum v Turci, tak isto aj žiadosť o podporu základného prieskumu a dokumentácie krovových konštrukcií na územiach Oravy a Kysúc bola finančne podporená Ministerstvom kultúry SR v roku 2009 v rámci programu Obnovme si svoj dom. Dendrochronologický výskum vybraných krovov realizoval Ing. Tomáš Kyncl z Brna.

Primárnym cieľom projektu bolo ucelene preskúmať a zdokumentovať krovky historických objektov príslušných regiónov, získané materiály poskytnúť širokej odbornej verejnosti, a najmä zamestnancom pamiatkových úradov formou publikácie,² ktorej súčasťou je CD s podrobnou a prehľadne spracovanou fotodokumentáciou. Získané materiály snád sekundárne pomôžu zvýšiť záujem verejnosti o danú problematiku – krovky ako súčasť pamiatkových objektov.

¹ SUCHÝ, Eubor – ĎURIAN, Karol – KRUŠINSKÝ, Peter. Dokumentácia historických krovných konštrukcií na území regiónu Turiec. In *Zborník SNM v Martine : Etnografia 54*, roč. CVII, 2013, s. 123-135.

² SUCHÝ, Eubor – KRUŠINSKÝ, Peter – GRŮŇOVÁ, Zuzana – ĎURIAN, Karol – ZACHAROVÁ, Daniela – KORENKOVÁ, Renáta. *Historické krovky v regiónoch Oravy a Kysúc*. Žilinská univerzita v Žiline – Stavebná fakulta – Katedra pozemného staviteľstva, vydal M. Gibala KNM, 2010. ISBN 978-80-970171-1-8, 224 strán.

Obr. 1. Mapa Slovenska s vyznačením regiónov Oravy a Kysúc. In Suchý, Lubor – Krušínský, Peter – Grúňová, Zuzana – Durian, Karol – Zacharová, Danka – Korenková, Renáta. Historické krovy v regiónoch Oravy a Kysúc. Kysucké Nové Mesto : Žilinská univerzita v Žiline, Stavebná fakulta – Katedra pozemného staviteľstva, 2010, s. 5
 Pic. 1. Map of Slovakia with the Orava and Kysuce regions marked

Kniha je výsledkom stavebno-historického výskumu vývoja krovových konštrukcií v regiónoch Oravy a Kysúc, prevažne na sakrálnych, ale aj profánnych stavbách. Výber objektov pre výskum bol realizovaný v spolupráci s pracovníkmi Pamiatkového úradu SR a podľa predpokladu možnosti zachovania pôvodnej alebo historickej krovovej konštrukcie. Ďalším faktorom bola možnosť vstupov do krovov jednotlivých objektov, vzhľadom na majetkovoprávne vzťahy a ochotu sprístupniť ich. Celkovo bolo v regióne Orava preskúmaných 100 objektov – krovových konštrukcií, z toho 89 bolo spracovaných do publikácie. V regióne Kysuce bolo preskúmaných 20 objektov – krovových konštrukcií, z toho 17 bolo spracovaných do publikácie. Nespracované krovy pochádzali z obdobia po roku 1948. Rozdielnosť v počte preskúmaných objektov v jednotlivých regiónoch súvisí s ich odlišnosťami, vyplývajúcimi v prvom rade zo spôsobu osídlenia a urbanizácie, geografického členenia a ekonomickej sily.

Postup prác bol rozdelený do dvoch etáp. V prvej etape išlo o predbežný terénny prieskum oboch regiónov, na základe ktorého bolo stanovené, ktoré krovové konštrukcie sa budú podrobnejšie skúmať a dokumentovať. V druhej etape bol realizovaný terénny výskum vybraných krovov (objektov) – 89 v regióne Orava a 17 v regióne Kysuce, vrátane spracovania ich dokumentácie.

Výskum pozostával zo zamerania krovovej konštrukcie väčšiny krovov, spracovania výkresovej dokumentácie pozostávajúcej z pôdorysu, pozdĺžneho a priečného rezu, podrobnej analýzy konštrukcie vrátane použitých spojov a tesárskych značiek a taktiež typologického a časového zaradenia. V prípadoch, keď sa krovová konštrukcia nedala datovať na základe písomných archívnych materiálov, alebo ak nebola k dispozícii dátacia formou nápisu priamo v krove, realizované bolo datovanie konštrukcie pomocou dendrochronológie. Výber krovov na datovanie bol na základe analýzy výsledkov predbežného prieskumu (prvotného zberu). Niektoré krovy, pochádzajúce z prvej polovice 20. storočia, zamerané neboli, sú však súčasťou fotodokumentácie. Súčasťou publikácie je kapitola, týkajúca sa biotického poškodenia krovových konštrukcií, vrátane zhrnutia ich aktuálneho stavebno-technického stavu v skúmaných oblastiach. Stav krovov bol zhodnotený iba zmyslovými metódami, za účelom oboznámenia majiteľov s ich stavom, prípadne ďalším vhodným postupom pre ich sanáciu. Podrobná fotodokumentácia, vrátane spracovanej výkresovej dokumentácie vo formáte *.pdf a textovej časti, nachádza sa na CD ako príloha publikácie.

Situovanie a stručná história Oravy

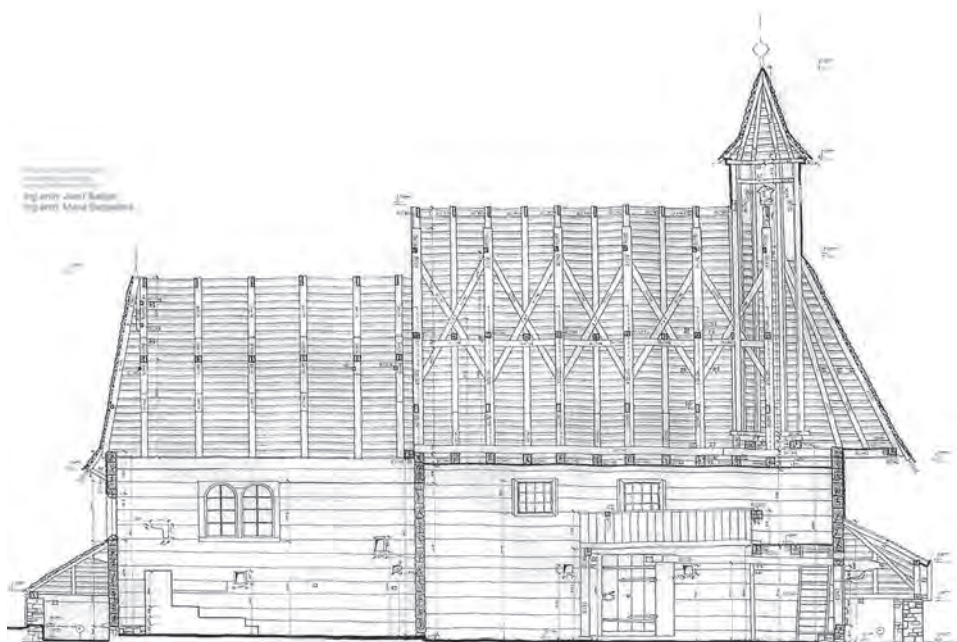
Región Orava sa nachádza v severnej hornatej časti Slovenska. Na severe ho tvoria Oravské Beskydy, na západe Oravská Magura a Oravská vrchovina, ohraničený na juhu je Malou Fatrou a Chočskými vrchmi, na západe Skorušinskými vrchmi a Západnými Tatrami. Historický región Oravy zahrňoval okrem dnešných okresov Námestovo, Tvrdošín a Dolný Kubín aj obce, ktoré sú v súčasnosti na území Poľskej republiky. Cez územie Oravy viedlo už v staroveku, najmä v ranom stredoveku, niekoľko významných obchodných ciest (Via magna), spájajúcich Podunajsko a Nitriansko s Malopolskom. Región Orava – s výnimkou niekoľkých osád – nebol do polovice 13. storočia systematickejšie osídlený. Po tatárskych vpádoch dochádza k rozsiahlejšej kolonizačnej vlne práve v pohraničných oblastiach vtedajšieho Uhorska, s následným rozvojom najmä dolnej Oravy (okres Dolný Kubín), spojeným s výstavbou kráľovského komitátneho hradu na mieste pôvodného dreveného hrádka a colných staníc v styku s poľskými hranicami (mestá Tvrdošín a Trstená). Oravský hrad a následné komposesorátne panstvo

Obr. 2a, b. Tvrdošín (Orava), drevený r. k. Kostol Všetkých Svätých – neskorostredoveký drevený kostol. Neskorostredoveký krov nad loďou kostola (1453 – 1454 d). Foto autori článku, 2009

Pic. 2a, b. Tvrdošín (Orava), wooden Roman Catholic Church of All Saints – late medieval roof frame above the nave of the church (1453 – 1454 d). Photo by the authors of the article, 2009

Obr. 2c. Tvrdošín (Orava), drevený r. k. Kostol Všetkých Svätých – pozdĺžny rez (1453 – 1454 d).

Foto J. Babiak, 2009

Pic. 2c. Tvrdošín (Orava), wooden Roman Catholic Church of All Saints – longitudinal cross-section (1453 – 1454 d).

Photo J. Babiak, 2009

determinovalo viac ako poltisícročie vývoj Oravy ako regiónu. Okrem hradného panstva bol v období stredoveku určujúcim pre vývoj celej oblasti rozvoj dolnej Oravy aj s mestom Veľká Ves (dnes Veličná), ako neskorším sídlom župy a jedným z jej mála mestských stredísk. Hornú časť regiónu determinovali mestá Tvrdošín a Trstená ako colné stanice s právami trhu, neskoršie transformované na malé zemepanské mestečká. Orava sa k samostatným, územne oddeleným celkom v rámci vtedajšieho Uhorska, zaradila v druhej polovici 14. storočia. V 15. storočí patrila Orava k najmenej zaľudneným oblastiam Uhorska. V období 16. a 17. storočia bola Orava a najmä jej odľahlé časti kolonizované na valašskom práve. V 17. storočí, rovnako ako celé územie Slovenska, aj región Orava výrazne postihli protihabsburské povstania. V roku 1683 zviedlo litovské vojsko, vracajúce sa z bitky pri Viedni pod vedením hajtmána K. Sapiehu, bitku s Thökölyho povstaleckými vojskami pod Oravským hradom. Následne vypálili 27 oravských obcí. K výraznejšiemu rozvoju, spolu s dosídlením a zaľudnením celej Oravy dochádza až v 18. storočí a 19. storočí.³

Stavebný rozmach regiónu Orava s dodnes zachovanými objektmi možno datovať už od prvej polovice 14. storočia, a to najmä kostol vo Veličnej a hornom Oravskom hrade. Z obdobia neskorej gotiky sa na Orave intaktne zachoval len drevený r. k. kostol

³ HUBA, Peter. *Orava v časoch minulých i prítomných*. Dolný Kubín : Vydavateľstvo Janka Hubová, 2000, s. 56-59.

v Tvrdošíne, zaradený do zoznamu UNESCO a murovaný r. k. kostol vo Vyšnom Kubíne. V období renesancie, so vzostupom evanjelickej cirkvi, podporovanej priamo majiteľmi vtedajšieho Oravského panstva Františkom a jeho nasledovníkom uhorským palatínom Jurajom Thurzom, dochádza k výstavbe viacerých sakrálnych objektov spolu s reprezentačnou prestavbou hradu. Z daného obdobia sa intaktne zachovala rozsiahla prestavba súčasného r. k. kostola vo Veličnej, drevený r. k. kostol zo Zábřeže (premiestnený do Múzea oravskej dediny v Zuberco – Brestovej) a taktiež v Orawke (dnes Poľsko), z nových stavieb kostoly v Lokci, Hornej Lehote a Nižnej. Renesančnými stavbami sú tiež reprezentačné kaštieľe v Mokradi a Hornej Lehote. Po šopronskom sneme (1681) bolo možné v rámci župy postaviť len dva evanjelické artikularné chrámy. Ide o unikátne stavby, ktoré sa v porovnaní s inými regiónmi Slovenska zachovali v intaktnej podobe – drevené kostoly v obciach Leštiny (zaradený do zoznamu UNESCO) a Istebné. Rekatolizačné úsilie konca 17. a najmä 18. storočia bolo v rámci Oravy zavŕšené výstavbou, alebo rozsiahlou prestavbou mnohých kostolov. Najzachovalejšími z nich sú r. k. kostoly v Čimhovej, sv. Trojice v Tvrdošíne, Rabčiciach, Krušetnici, Bobrove a čiastočne aj v Trstenej. Medzi najzaujímavejšie stavebné pamiatky z tohto obdobia patrí čiastočne drevený a čiastočne murovaný kostol, nachádzajúci sa v obci Orawka, vybudovaný v polovici 17. storočia na základe veľkej iniciatívy kňaza Jána Sczechowicza. Kostol sa svojou bohatou interiérovou výzdobou stal vzorom mnohých rekatolizačných renesančných a barokových prestavieb sakrálnych objektov. V období hospodárskeho rozmachu plátenníctva a manufaktúrnej výroby, hlavne odľahlých oblastí Čiernej a Bielej Oravy, dochádza k rozsiahlemu stavebnému rozvoju a rozširovaniu obcí spojenému s výstavbami honosnejších barokových sakrálnych stavieb a nahrádzaniu starších drevených kostolíkov.⁴ Od polovice 18. storočia až do polovice 19. storočia bolo na uvedenom území postavených 20 nových kostolov. Po vydaní Tolerančného patentu (1781) dochádza opätovne na dolnej Orave k výstavbe evanjelických a. v. kostolov v obciach Žaškov, Jasenová, Dolný Kubín a Veličná. V období druhej polovice 19. storočia a začiatkom 20. storočia sú realizované rozsiahle historizujúce prestavby existujúcich kostolov (rímskokatolícky a evanjelický a. v. kostol v Dolnom Kubíne), ale aj výstavby úplne nových kostolov, a to najmä v prvej polovici 20. storočia podľa návrhov vtedajších renomovaných architektov M. M. Harminca (Zuberec, Babín, Novot'), E. Ormaya (Vitanová, Zábiedovo), F. Oszkára (Oravská Lesná).⁵

Historické a moderné krovy (15. – 1. polovica 20. storočia)

Výskum historických krovov Oravy pozostával z dokumentovania, zamerania a základného stavebného a architektonicko-historického výskumu zachovaných krovových konštrukcií. Výber bol zameraný predovšetkým na staršie objekty – či už podľa písomných prameňov, alebo vzhľadom na ich zaujímavý architektonicko-historický vývoj.

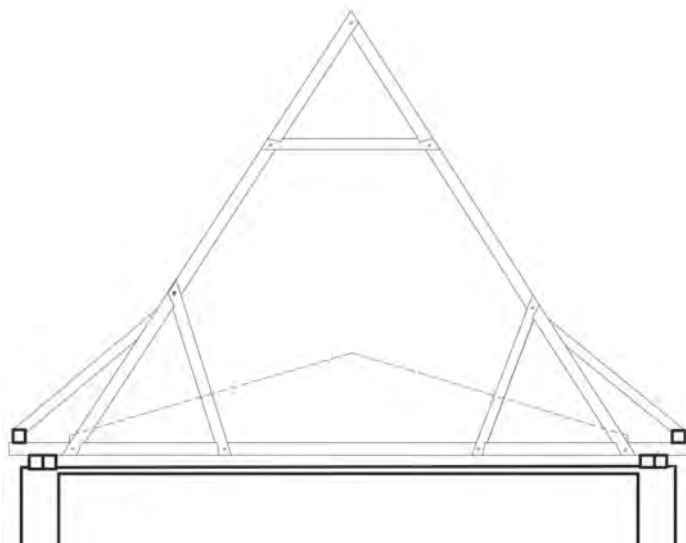
V skúmaných sakrálnych aj profánnych objektoch v okresoch Dolný Kubín, Tvrdošín a Námestovo sú zachované krovy rôznych konštrukčných systémov. Najstarší krov nad loďou kostola je neskoro stredoveký (1453 – 1454 d) a je zachovaný v nedávno obnovenom drevenom r. k. Kostole Všetkých Svätých v Tvrdošíne. Konštrukcia je kroková

⁴ GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ, Alžbeta. *Dejiny a súpis výtvarných pamiatok Oravy*. Martin : Muzeálna slovenská spoločnosť, 1944, s. 36 (heslo Habovka), 37 (heslo Hruštín), 41 (heslo Krušetnica).

⁵ KOLEKTÍV AUTOROV. *Súpis pamiatok I., II., III.* Vydavateľstvo Obzor, 1966 – 1968, s. 429 (II. diel – heslo Oravská Lesná, III. diel – heslo Zábiedovo, I. diel – Babín).

Obr. 3a, b. Múzeum oravskej dediny Zuberec-Brestová (Orava), drevený r. k. Kostol sv. Alžbety Uhorskej. Krov nad loďou a priečna väzba (1644 – 1645 d). Foto autori článku, 2009
Pic. 3a, b. Museum of the Orava village Zuberec-Brestová (Orava), wooden Roman Catholic Church of St Elizabeth of Hungary – roof frame above the nave, cross rafters (1644 – 1645 d). Photo by the authors of the article, 2009

Obr. 4a. Orawka (PL), drevený r. k. Kostol sv. Martina – exteriér (1651 – 1656). Foto autori článku, 2009
Pic. 4a. Orawka (PL), wooden Roman Catholic Church of St Martin– exterior (1651 – 1656).
Photo by the authors of the article, 2009

hambáľková s päťnými vzperami, pozdĺžne viazaná hrebeňovou rámovou stolicou. Druhý najstarší zachovaný krov jednoduchej hambáľkovej konštrukcie s päťnými vzperami, avšak bez pozdĺžneho viazania, je tiež na drevenom r. k. Kostole sv. Alžbety Uhorskej, pôvodne situovanom v obci Zábrež (1644 – 1645 d), dnes v Múzeu oravskej dediny v Zuberco – Brestovej. Do tretice nasleduje drevený r. k. Kostol sv. Martina v Orawke, s pôvodným krovom, vztýčeným v rokoch 1651 – 1656 (obdobie výstavby kostola), so strmou hambáľkovou konštrukciou s päťnými vzperami, pôvodne pozdĺžne viazaný hrebeňovou stolicou, ktorá bola v minulosti odstránená. Uvedené príklady najstarších krovov poukazujú na skutočnosť, že sa v minulosti v regióne nachádzali takmer výhradne drevené kostoly. Druhú vlnu výstavby, okrem murovaných stavieb, tvorili aj artikulárne drevené kostoly, z ktorých je dochovaný artikulárny chrám v Leštínách, s krovom datovaným do rokov 1724 – 1725 d, prostej krokbovej konštrukcie s dvoma úrovňami hambáľkov.

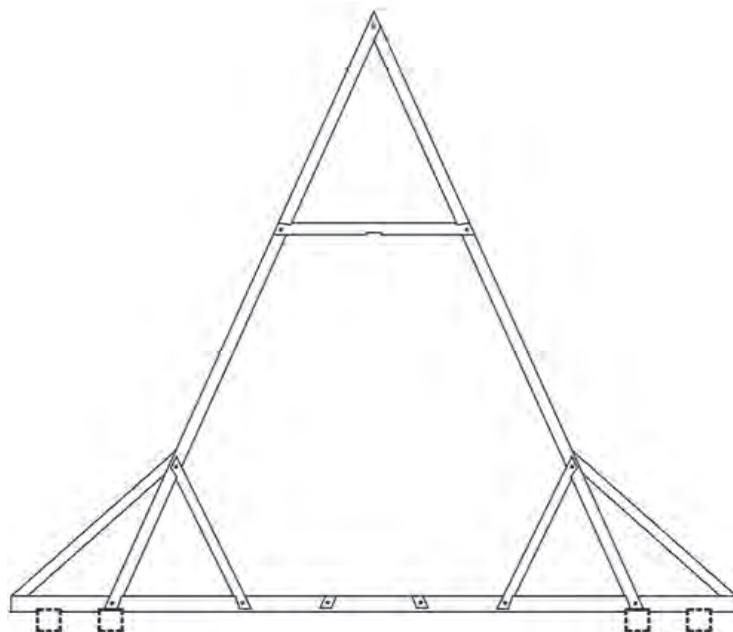
Na objektoch zo starších období (gotika, raný novovek), vzhľadom na dejinné súvislosti a prírodné katastrofy, pôvodné krovové konštrukcie sa nedochovali (r. k. Kostol sv. Michala vo Veličnej, objekty na Oravskom hrade a i.). V renesancii sa začala výraznejšia stavebná činnosť a hlavným stavebným materiálom bol kameň. Najvýznamnejšími stavbami v tomto období sú kostoly v Lokci s nedochovaným pôvodným krovom a v Hornej

Obr. 4b, c. Orawka (PL), drevený r. k. Kostol sv. Martina – krov. Rez priečnej väzby krovu (1651 – 1656).

Foto autori článku, 2009

Pic. 4b, c. Orawka (PL), wooden Roman Catholic Church of St Martin – roof frame. Cross-section of the roof cross rafters (1651 – 1656). Photo by the authors of the article, 2009

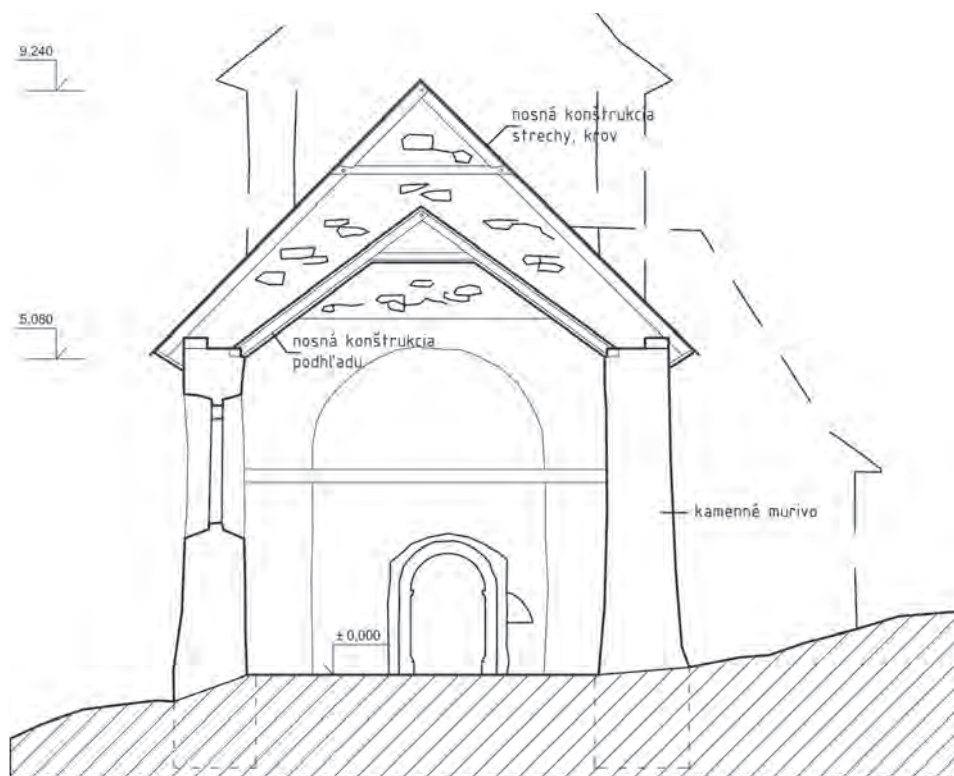

Obr. 5a, b. Horná Lehota (Orava), r. k. Kostol sv. Trojice – exteriér. Pohľad do krovu (1684 – 1685 d). Foto autori článku, 2009

Pic. 5a, b. Horná Lehota (Orava), Roman Catholic Church of the Holy Trinity – exterior. View of the roof frame (1684 – 1685 d). Photo by the authors of the article, 2009

Obr. 5c. Horná Lehota (Orava), r. k. Kostol sv. Trojice – priečný rez krovom (1684 – 1685 d). Foto autori článku, 2009
 Pic. 5c. Horná Lehota (Orava), Roman Catholic Church of the Holy Trinity – cross-section of the roof frame (1684 – 1685 d). Photo by the authors of the article, 2009

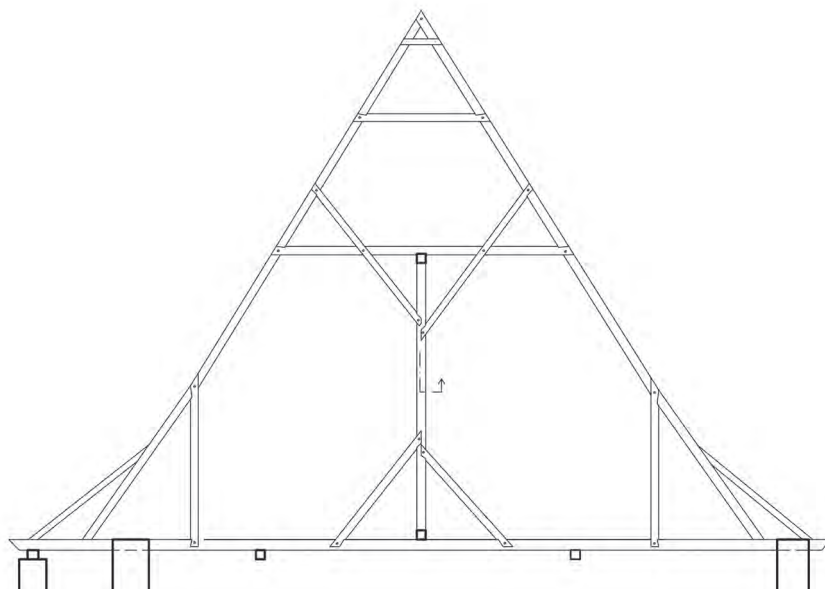
Lehote s pôvodným krovom (1684 – 1685 d) jednoduchej krokbovej konštrukcie tvaru písmena A, bez väzných trámov, s jednou úrovňou hambáľku. Tento krov a vlastne celý objekt je pozoruhodný aj ďalšou primárnou konštrukciou, ktorá je situovaná nižšie a nesie doskový maľovaný strop.

V prvej polovici 18. storočia bolo postavených viacero sakrálnych objektov súvisiacich s rekatolizáciou Oravy (najmä hornej). V prípade svetských stavieb išlo o objekty nižšej miestnej šľachty a správne budovy Oravského komposesorátu. Zo sakrálnych stavieb reprezentuje toto obdobie krov na r. k. Kostole sv. Michala vo Veličnej (1736 – 1737 d), s krokbovou hambáľkovou konštrukciou s vysokými, takmer kolmými päťmi vzperami a centrálnym pozdĺžnym viazaním, so sekundárne použitými staršími prvkami z predchádzajúceho krovu. Zo svetských stavieb to je kaštieľ v Mokradi so zachovaným „torzom“ staršieho, pôvodne hambáľkového krovu z prvej polovice 18. storočia (1726 – 1727 d), z ktorého sa zachovali pod dnešnou krakovskou valbovou strechou postranné stojaté stoly, väzné trámy a aj obidva skružové krovy nárožných vežičiek kaštieľa s cibulovými strechami. Na základe dochovaných konštrukcií môžeme konštatovať, že predchádzajúci krov mal tradičnú hambáľkovú konštrukciu.

Obr. 6a, b. Veličná (Orava), r. k. Kostol sv. Michala – pohľad do krovu. Rezy plnou a medziľahlou priečnou väzbou (1736 – 1737 d). Foto autori článku, 2009

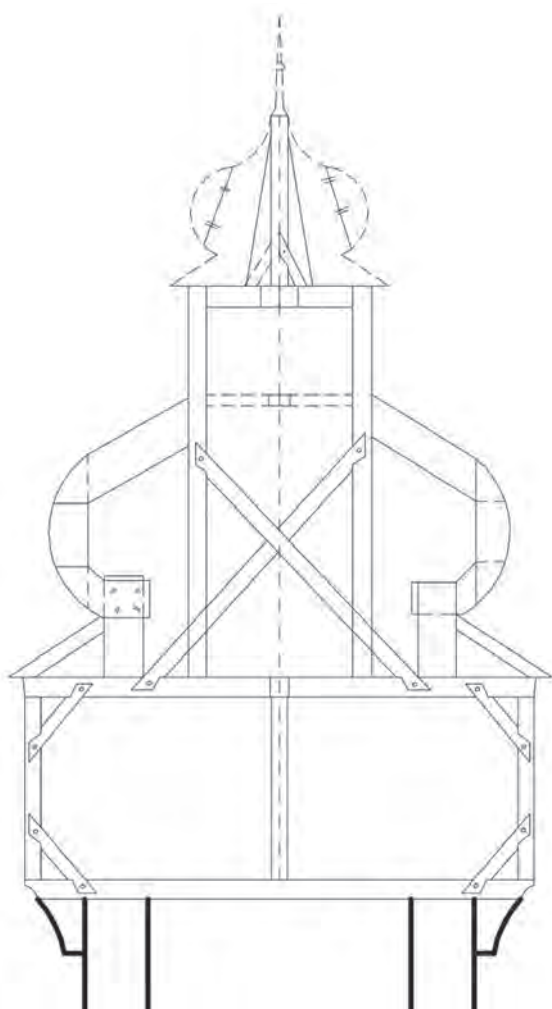
Pic. 6a, b. Veličná (Orava), Roman Catholic Church of St Michael – view of the roof frame. Cross-sections of the full and intermediate cross rafters (1736 – 1737 d). Photo by the authors of the article, 2009

Obr. 7. Dolný Kubín – časť Mokrad' (Orava), kaštieľ – rez krovom JZ vežičky (1725 – 1726 d). Foto autori článku, 2009

Pic. 7. Dolný Kubín – Mokrad' area (Orava), manor-house – cross-section of the roof frame of the south-western tower (1725 – 1726 d).

Photo by the authors of the article, 2009

V druhej polovici 18. storočia sa používali v regióne krokrové hambáľkové konštrukcie s jednoduchými vešadlami (časté sú zdvojené stĺpiky vo funkcii vešiaka) a laterálnymi stojatými stolicami.⁶ Príklad takejto konštrukcie sa nachádza v r. k. Kostole Najsvätejšej Trojice v Lokci (1783 – 1784 d). Pre svetské stavby je charakteristická manzardová krovová hambáľková konštrukcia na objekte bývalej prefektúry v Oravskom Podzámku (1794 – 1795 d). Ďalším reprezentantom je krov na objekte kúrie v Trstenej (1796 – 1797 d).

V prvej polovici 19. storočia sú na sakrálnych objektoch časté hambáľkové krovy s vyspelými formami ležatých stolic a centrálnym vešiakom (často zdvojeným), ktoré

⁶ ŠKABRADA, Jiří. *Konstrukce historických staveb*. Praha : ARGO, 2003. S. 228-229 (heslo: Klasicistní stavby).

Obr. 8. Oravské Veselé (Orava), r. k. Kostol sv. Alžbety – hambáľkový krov s ležadymie stolicami (1803 – 1804 d).
Foto autori článku, 2009

Pic. 8. Oravské Veselé (Orava), Roman Catholic Church of St Elizabeth – collar beam roof (1803 – 1804 d).
Photo by the authors of the article, 2009

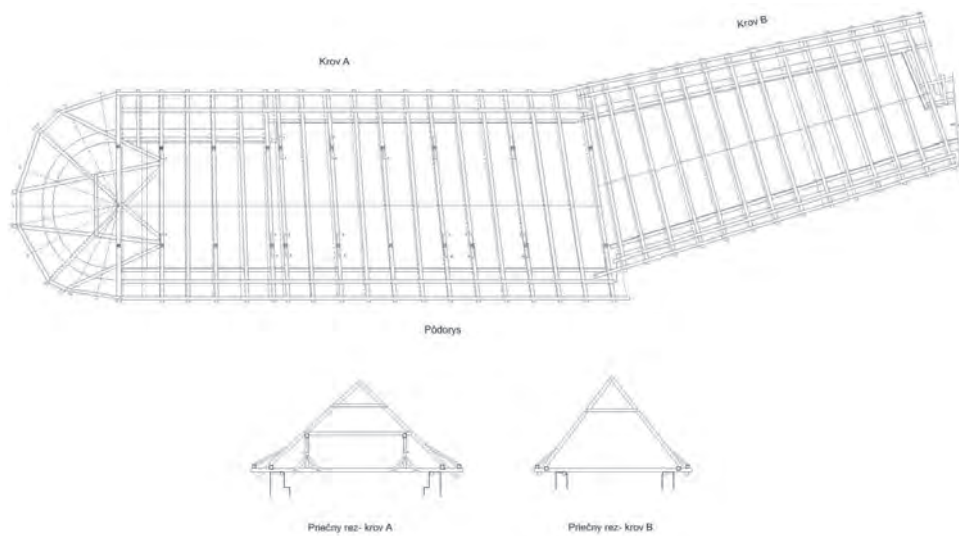
reprezentuje krov na r. k. kostole v Oravskom Veselom (1800 d, 1803 – 1804 d). Profáňne objekty zastupuje krov na kaštieli vo Veličnej – gazdinská škola (1828 – 1829 d), typologicky

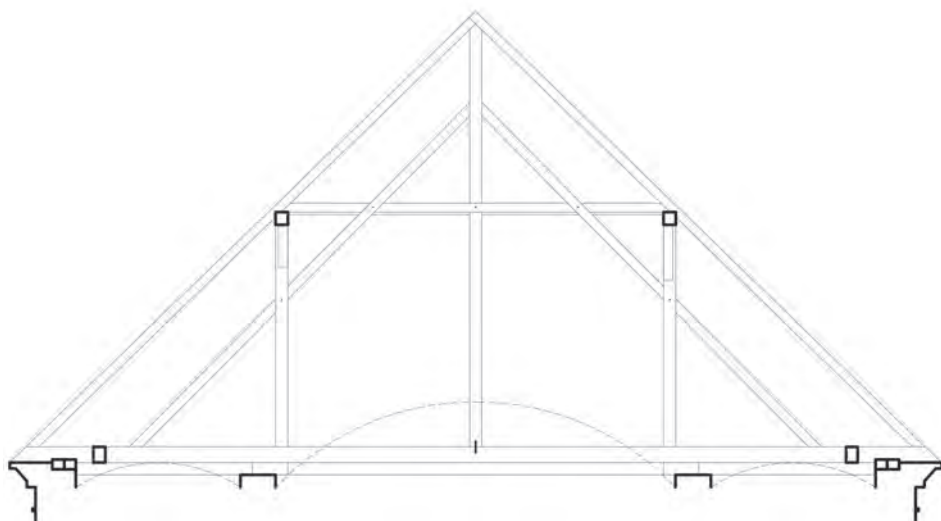
radený medzi krokrovú hambáľkovú koňštrukciu s postráňnymi stojatými stolicami, zdvojeným vešiakom v plných väzbách a navzájom sa križujúcimi podkrokovými vzperami. Samostatne sa treba zmienit' o krovoch na objektoch Oravského hradu, ktoré sú z rokov 1800 – 1810, kedy boli postupne vztyčené ako dočasné zastrešenie hradných objektov po rozsiahlom požari v roku 1800. Až na pár výnimiek sú krovy na týchto objektoch jednoduchej krokrovej koňštrukcie s hambáľkami, prípadne doplnené postráňnymi stojatými stolicami, ako je to napr. na citadele.

Druhá polovica 19. storočia je charakteristická používaním hambáľkových, prechodových, ale už aj moderných krovov s použitím centráľnych, lateráľnych stojatých stolic, vešadiel a tradičných tesárskych spojov, ale tiež novších klincovaných. Zo sakráľnych objektov je možné uviesť ev. a. v. kostol vo Veličnej (1861 – 1862 d). Pri profáňnych stavbách je prechodovou koňštrukciou krov na objekte bývalej mýtnice v Oravskom Podzámku z konca 60. rokov 19. storočia (1868 – 1869 d), s uplatnením tradičných prvkov (krokvy – hambáľky, doplnené väznicami, tesárske spoje, spôsob opracovania, dekoratívna úprava hrán). Svojou schémou sa už približuje novým, tzv. inžinierskym koňštrukciám.

Obr. 9a, b. Oravský hrad (Orava), citadela – exteriér. Pôdorys krovu (1809 – 1810 d). Foto autori článku, 2009
 Pic. 9a, b. Oravský hrad (Orava), citadel – exterior. Plan of the roof frame (1809 – 1810 d). Photo by the authors of the article, 2009

Obr. 10. Veličná (Orava), ev. a. v. kostol – plná priečna väzba (1861 – 1862 d). Foto autori článku, 2009
 Pic. 10. Veličná (Orava), Protestant church – full cross rafter (1861 – 1862 d). Photo by the authors of the article, 2009

Na prelome 19. a 20. storočia už prevládajú moderné krovy, používajúce stále častejšie pilené prvky. Využívané sú nové spôsoby spájania prvkov priemyselne vyrábaným kovovým materiálom (klince, svorníky, kramle). Príkladom je krov na r. k. Kostole sv. Jakuba v Bobrove (1894 – 1895 d), ktorý je väznicový, vešadlový, s vloženými klieštinami pod stredovými väznicami, kde sú na fixovanie spojov použité ťahané klince, svorníky s maticami a pod. Raritou z tohto obdobia je jediný krov vlašskej sústavy na r. k. Kostole sv. Kataríny Alexandrijskej v Dolnom Kubíne, skonštruovaný v období obnovy objektu v rokoch 1880 – 1887 talianskymi majstrami.⁷

V prvej polovici 20. storočia sú projektované a realizované takmer výhradne moderné väznicové klieštinové krovy. Postupne sa stále viac uplatňujú pilené prvky s priemyselne vyrábanymi spojovacími prvkami. Ubúda kresaných trámov. Ako príklad je na sakrálnych objektoch krov na r. k. Kostole sv. Imricha v Chlebniciach z roku 1930, ktorý má modernú väznicovú konštrukciu vešadlovú s klieštinami, pozdĺžne viazanú odkvapovou, hrebeňovou a stredovými väznicami, so stĺpkami (aj visutými) a pásikmi zavetrenia. Reprerentantom na profánnych objektoch je krov na župnom dome vo Veličnej rovnako z roku 1930 – väznicový s postrannými stolicami.

⁷Cit. 2, s. 23.

Výsledky prieskumu krovov na skúmaných objektoch v regióne Orava (časové zaradenie):

ORAVA – historické krovové konštrukcie (hambáľkové krovy)

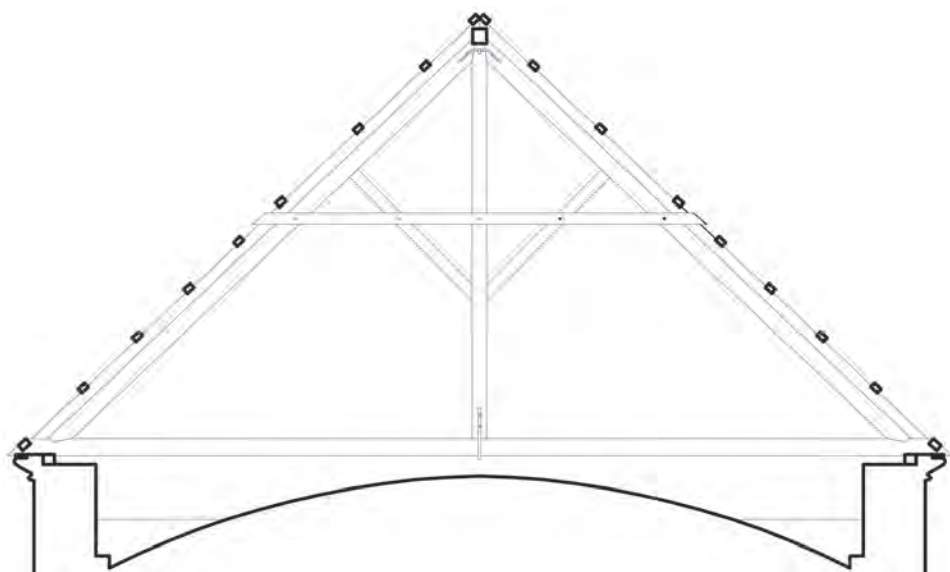
	OBEC	KROV	DEJINY STAVBY
1.	Tvrdošín – r. k. kostol drevený	1453 – 1454 d	1434
2.	Zábrež – r. k. kostol (MOD Zuberec-Brestová)	1644 – 1645 d	1644 – 1645
3.	Oravka (PL) – r. k. kostol	1651 – 1656	1651 – 1656
4.	Horná Lehota – r. k. kostol	1684 – 1685 d	koniec 16. storočia
5.	Leštiny – ev. a. v. artikul. kostol	1724 – 1725 d, 1725 d	1681, 1725
6.	Dolný Kubín – Mokrad' (kaštieľ)	1726 – 1727 d	začiatok 17. storočia
7.	Veličná – r. k. kostol	1736 – 1737 d	1351
8.	Čimhová – r. k. kostol	1773 –74 d, 1791 – 92 d	1775 – 1794
9.	Pribiš – r. k. kostol	1780	1780
10.	Lokca – r. k. kostol	1783 – 1784 d	1665
11.	Oravský Podzámok – st. prefektúra	1783 – 1784	1783 – 1784
12.	Oravský Podzámok – pošta	1793 – 1794 d	1793 – 1794
13.	Oravský Podzámok – prefektúra	1794 – 1795 d	1797
14.	Trstená – kúria	1796 – 1797 d	1799
15.	Istebné – fara	začiatok 19. storočia	začiatok 19. storočia
16.	Istebné – kaštieľ	začiatok 19. storočia	polovica 18. storočia
17.	Oravský hrad – fara	1800 d	16. – 17. storočie
18.	Oravský hrad – 1. brána	1800 d	16. – 17. storočie
19.	Oravský hrad – 2. brána	1800 d	16. – 17. storočie
20.	Oravský hrad – 3. brána, adm. trakt	1800 d	16. – 17. storočie
21.	Oravský hrad – kaplnka	1800 d	16. – 17. storočie
22.	Oravský hrad – Thurzov palác	1800 d	16. – 17. storočie
23.	Oravský hrad – adm. trakt	1809 – 1810 d	16. – 17. storočie
24.	Malatiná – r. k. kostol	1805	1804 – 1809
25.	Pucov – r. k. kostol	1805	1805
26.	Dlhá nad Oravou – r. k. kostol	1809 – 10 d, 1913 – 14 d	1811
27.	Oravský hrad – citadela	1809 – 1810 d	13. storočie
28.	Krušetnica – r. k. kostol	1811 – 1823	1811 – 1823
29.	Liesek – r. k. kostol	1811 – 1818	1818
30.	Oravské Veselé – r. k. kostol	1801 d, 1803 – 1804 d	1815 – 1820

31.	Zemianska Dedina – r. k. kostol	1. štvrtina 19. storočia	1. štvrtina 19. storočia
32.	Habovka – r. k. kostol	1821 – 1829	1821 – 1829
33.	Veličná – kaštieľ	1828 – 1829 d	1746, 1828
34.	Hruštín – Vaňovka – kaplnka	1833, 1970, 1991	1833, 1970, 1991
35.	Oravský Podzámok – r. k. kostol	1829 – 1830 d	1834, 1913
36.	Jasenová – ev. a. v. kostol	1835 – 1836	1835 – 1836
37.	Vyšný Kubín – r. k. kostol	1835 – 1836 d	koniec 15. storočia
38.	Bobrov – plátennícky dom	1843 – 1844 d	1843 – 1845
39.	Kňažia – r. k. kostol	1843, 1940	1778
40.	Žaškov – r. k. kostol	1846 – 1847 d	1625
41.	Slanica – r. k. kostol (expozícia)	1853 – 1854 d	1776 – 1769, 1843
42.	Veličná – ev. a. v. kostol	1861 – 1862 d	1785, 1863 – 1864
43.	Oravská Jasenica – r. k. kostol	1870 d	1870
44.	Brezovica – r. k. kostol	1883 – 1884	1883 – 1884
45.	Žaškov – ev. a. v. kostol	1890	1792, 1890
46.	Veličná – ev. a. v. škola	1891 – 1892 d	1891 – 1892
47.	Veličná – ev. a. v. fara – stará	1893 – 1894 d	1893 – 1894
48.	Podbiel – r. k. kostol	1911 d	1780 – 1781, 1911

ORAVA – moderné krovové konštrukcie (väznicové, klieštinnové a iné)

	OBEC	KROV	DEJINY STAVBY
1.	Oravský Podzámok – mýtnica	1868 – 1869 d	1878
2.	Dolný Kubín – r. k. kostol	1880 – 1887	1880 – 1887
3.	Dolný Kubín – ev. a. v. kostol	1893 – 1894	1893 – 1894
4.	Zákamenné – r. k. kostol	1893	1893
5.	Bobrov – r. k. kostol	1894 – 1895	1745 – 1753
6.	Oravský Biely Potok – r. k. kostol	1900	1797 – 1800
7.	Oravský hrad – arch. bašta	1906	16. – 17. storočie
8.	Tvrdošín – r. k. kostol	1900	začiatok 17. storočia
9.	Breza – r. k. kostol	1908	1906 – 1908
10.	Hladovka – r. k. kostol	1910, 1931	1800 – 1808
11.	Kraľovany – ev. a. v. kostol	1913	1913
12.	Oravská Lesná – r. k. kostol	1914	1914

13.	Mútne – r. k. kostol	1920 – 1921 d	1875 – 1878
14.	Hruštín – r. k. kostol	1922	1820
15.	Krivá – r. k. kostol	1926	1926
16.	Oravská Polhora – r. k. kostol	1926 – 1928	1926 – 1928
17.	Pámica – ev. a. v. kostol	1927	1927
18.	Vyšný Kubín – kaštieľ	1928	1790
19.	Zázrivá – r. k. kostol	1928 – 1933	1928 – 1933
20.	Zuberec – r. k. kostol	1929 – 1932	1929 – 1932
21.	Chlebnice – r. k. kostol	1930	1930
22.	Veličná – župný dom	1930	1650
23.	Zábiedovo – r. k. kostol	1930 – 1931	1930 – 1931
24.	Vavrečka – r. k. kostol	1932	1932
25.	Vitanová – r. k. kostol	1932	1932
26.	Babín – r. k. kostol	1933	1933
27.	Novoť – r. k. kostol	1942 – 1948	1942 – 1948
28.	Podwilk (PL) – r. k. kostol	1945?	1758 – 1767
29.	Trstená – r. k. kostol	1945 – 1948	polovica 16. storočia
30.	Trstená – r. k. kostol kláštorň	1945	1776 – 1780
31.	Zubrohlava – r. k. kostol	1945	1615, 1761
32.	Bziny – r. k. kostol	1957	1766
33.	Oravský hrad – Korvínov palác	1960	15. storočie
34.	Oravský hrad – Dubovcov palác	1960	15. storočie
35.	Tvrdošín – Medvedzie – MM	80. roky 20. storočia	1. polovica 19. storočia
36.	Istebné – ev. a. v. artikul. kostol	1987	1681, 1731
37.	Nižná – r. k. kostol	1992	1600?
38.	Vasiľov – r. k. kostol	1993 – 1998	1933
39.	Suchá Hora – r. k. kostol	1994	1935 – 1936
40.	Klin – r. k. kostol	1997 – 2001	začiatok 19. storočia
41.	Tvrdošín – Medvedzie, galéria	2000	1. polovica 19. storočia

Obr. 11. Dolný Kubín (Orava), r. k. Kostol sv. Kataríny Alexandrijskej – vlašská sústava, plná priečna väzba (1880 – 1887). Foto autori článku, 2009

Pic. 11. Dolný Kubín (Orava), Roman Catholic Church of St Catherine of Alexandria – Wallachian system, full cross rafters (1880 – 1887). Photo by the authors of the article, 2009

Obr. 12. Zákopčie (Kysuce), r. k. Kostol sv. Jána Krstiteľa – plná priečna väzba (1790 – 1791 d). Foto autori článku, 2009

Pic. 12. Zákopčie (Kysuce), Roman Catholic Church of St John the Baptist – full cross rafters (1790 – 1791 d). Photo by the authors of the article, 2009

Obr. 13. Oščadnica (Kysuce), r. k. Kostol Nanebovzatia Panny Márie (1805 – 1806 d). Foto autori článku, 2009

Pic. 13. Oščadnica (Kysuce), Roman Catholic Church of the Assumption of the Virgin Mary (1805 – 1806 d). Photo by the authors of the article, 2009

Situovanie a stručná história Kysúc

Región Kysuce sa nachádza na severozápade Slovenska, na slovensko-moravsko-poľskom pomedzí. Z geografického pohľadu ide o hornatý región, rozkladajúci sa v pohoriach Moravsko-sliezskych Beskýd, Kysuckých Beskýd, Javorníkoch a Kysuckej vrchovine. Historicky Kysuce patrili do Trenčianskej župy a rozdelené do majetku panstiev Budatín, Strečno a Bytča.

Trvalé osídlenie tohto územia – na slovanskom zvykovom práve – na základe písomných prameňov sa dá datovať približne od 13. storočia a s určitosťou od 14. storočia. Najstaršie známe sídlisko je Jačatín, z písomných prameňov známe z roku 1254. Podľa všetkého išlo už o staršie slovanské sídlisko, pravdepodobne s mýtnou stanicou na obchodnej ceste do dnešného Poľska. Ďalším miestom s osídlením je Radoľa, kde sa v lokalite Koscelisko našli základy sakrálnej stavby. Na prelome 13. a 14. storočia prichádzajú do Žiliny nemeckí kolonisti z Tešina, ktorí zakladali obce na tešínskom práve. Aj napriek tomu slovenskí usadlíci tvorili silne väčšinové obyvateľstvo. Ďalšími dedinami, známymi už v 14. storočí, boli Krásno nad Kysucou, Dolný Vadičov, Rudina. Postupne v ďalších storočiach pribúdali iné dediny, najmä na dolných Kysuciach, ktoré boli súčasťou budatínskeho panstva. Horné

Kysuce boli od polovice 16. storočia osídľované a doosídľované valašskou kolonizáciou. Najstaršou dedinou založenou na valašskom práve bola Klubina a po nej Čadca, koncom 16. storočia pribudli ďalšie dediny, ako napr. Ochodnica, Bystrica, Oščadnica, Zborov a pod. Nasledujúcou etapou bolo osídľovanie na kopaničiarskom práve už na začiatku 17. storočia. Najstaršou osadou, ktorá vznikla na kopaničiarskom práve, bola Turzovka, potom nasledovali Olešná, Vysoká nad Kysucou atď.

Prevládajúcim stavebným materiálom v regióne, vzhľadom na jeho chudobu, bolo dlhodobé drevo, a preto v mnohých obciach boli kostoly z dreva, murované sa začali stavať až v druhej polovici 18. storočia, v súvislosti s rozvojom drotárstva v regióne, s výnimkou Kostola Sv. Jakuba v Kysuckom Novom Meste a kaštieľa v Radoli, na ktorých sa ale primárne krovy nedochovali.

Historické a moderné krovy v regióne Kysuce (18. storočie – 1. polovica 20. storočia)

Výskum historických krovov regiónu Kysuce, podobne ako na Orave, pozostával z dokumentovania, zamerania a základného stavebného a architektonicko-historického výskumu zachovaných krovových konštrukcií. Postupne boli krovy zdokumentované, vrátane zamerania ich konštrukcií.

Najstaršími dochovanými konštrukciami v oblasti Kysúc, na kostoloch z druhej polovice 18. storočia, sú hambáľkové krovy s ležatými stolicami a centrálnym vešiakom, ktoré ukázkovo reprezentuje krov na r. k. Kostole sv. Jána Krstiteľa v Zákopčí (1790 – 1791 d). Ide o krokrovú hambáľkovú konštrukciu s dvoma úrovňami hambáľkov, pozdĺžne viazanú postrannými ležatými stolicami. Podobný typ krovov sa na Kysuciach používal ešte aj v prvej dekáde 19. storočia a dodnes je zachovaný napr. na r. k. Kostole Nanebovzatia Panny Márie v Oščadnici (1805 – 1806 d).

V prvej polovici 19. storočia je v regióne typické uplatnenie hambáľkových krovov s laterálnymi stojatými stolicami a vešadlami, s použitím tradičných tesárskych spojov. Konštrukcie sú výhradne kresané. Charakteristická krovová konštrukcia je na r. k. Kostole sv. Mikuláša biskupa v Hornom Vadičove z rokov 1802 – 1806. Krov je vešadlový (stredový stĺpik a šikmé vzpery) s hambáľkami v dvoch úrovniach, pozdĺžne stuženie zabezpečujú laterálne stojace stolice.

V druhej polovici 19. storočia sa ešte stále používali krokrové hambáľkové konštrukcie, pozdĺžne viazané stojatými stolicami. Príkladom je r. k. kostol v Krásne nad Kysucou (1859 – 1860 d) s hambáľkovou konštrukciou, ale už moderným riešením osedlania krokiev v medziľahlých a niektorých plných väzbách na pomúrnicu, čo je typické až pre krovy na prelome 19. a 20. storočia. Ďalším typom, používaným na prelome storočí, sú aj jednoduché hambáľkové krovy tvaru písmena A, bez väzných trávov a pozdĺžneho viazania stolicami na r. k. kostoloch v Rudinskej z roku 1880 a Povine z roku 1904.

Príkladom modernej inžinierskej väznicovej konštrukcie, bežne používanej v 20. storočí, najmä po II. svetovej vojne, je krov na r. k. Kostole sv. Jána Nepomuckého v Nesluši, ktorý je nad loďou klieštínový, väznicový, s vešadlom.⁸

⁸ SUCHÝ, Ľubor – KRUŠINSKÝ, Peter – BABJAKOVÁ, Zuzana – ĎURIAN, Karol. *Historické krovy sakrálnych stavieb Turca*. Žilinská univerzita v Žiline – Stavebná fakulta – Katedra pozemného staviteľstva, 2008, s. 28-29 (analogia heslo: Kláštor pod Znievom – Premonštrátsky kláštor a Kostol Blahoslavennej Panny Márie).

Obr. 14a, b. Krásno nad Kysucou (Kysuce), r. k. Kostol sv. Ondreja – pohľad do krovu nad loďou (1859 – 1860 d). Foto autori článku, 2009
Pic. 14a, b. Krásno nad Kysucou (Kysuce), Roman Catholic Church of St Andrew – view of the roof frame above the nave (1859 – 1860 d). Photo by the authors of the article, 2009

Výsledky prieskumu krovov na skúmaných sakrálnych stavbách v regióne Kysuce (časové zaradenie):

KYSUCE – historické krovové konštrukcie (hambáľkové krovy)

	OBEC	KROV	DEJINY STAVBY
1.	Turzovka – r. k. kostol	1758 – 1759 d	1759
2.	Vysoká nad Kysucou – r. k. kostol	1766 – 1767 d	1752 – 1768
3.	Zákopčie – r. k. kostol	1790 – 1791 d	1791 – 1801
4.	Skalité – r. k. kostol	1791 – 1792 d	1787 – 1794
5.	Kys. N. Mesto – r. k. kostol PM	1797 – 1798 d	1738 – 1746, 1811 – 1812
6.	Horný Vadičov – r. k. kostol	1802 – 1806	1802 – 1806
7.	Makov – r. k. kostol	1800 – 1801 d	1803
8.	Oščadnica – r. k. kostol	1805 – 1806 d	1794 – 1804, 1941
9.	Krásno nad Kysucou – r. k. kostol	1859 – 1860 d	1861 – 1867
10.	Rudinská – r. k. kostol	1880	1880
11.	Povina – r. k. kostol	1904	1904

KYSUCE – moderné krovové konštrukcie (väznicové, klieštinové a iné)

	OBEC	KROV	DEJINY STAVBY
1.	Čierne – r. k. kostol	1888	1888
2.	Kys. N. Mesto – r. k. Kostol Sv. Jakuba	1905 – 1906 d	1284, 1906
3.	Klokočov – r. k. kostol	1912 – 1927	1912 – 1928
4.	Nesluša – r. k. kostol	1957 – 1958	1814 – 1816
5.	Stará Bystrica – r. k. kostol	1997 – 2003	1889 – 1893
6.	Ochodnica – r. k. kostol	2000	1872

Záver

Výsledkom prieskumu a dokumentovania historických krovov predmetných regiónov Orava a Kysuce, spolu s dendrochronologickým výskumom realizovaným Ing. Tomášom Kynclom, ako aj zisťovania biotického poškodenia krovových konštrukcií, vrátane zhrnutia ich aktuálneho stavebno-technického stavu v skúmaných oblastiach, je citovaná monografia Historické krovky v regiónoch Oravy a Kysúc. Monografia prezentuje jednotlivé kostoly spolu so základným prieskumom krovov s príslušnou grafickou, fotografickou a textovou prílohou. Výsledky výskumu sú postupne zverejňované na adrese <http://timber.uniza.sk>, vrátane aktuálne ukončených výskumov krovových konštrukcií a uvedenej publikácie, voľne dostupnej v *.pdf formáte.

Použitá literatúra:

VINAŘ, Jan a kol. *Historické krovy – typologie, průzkum, opravy*. Praha : Grada, 2010. ISBN 978-80-247-3038-7.

GERNER, Manfred. *Tesařské spoje*. Praha : Grada, 2003.

GANOWICZ, Ryszard. *Historyczne więzby dachowe polskich kościołów*. Poznań : WAR, 2000.

SUCHÝ, Lubor – KRUŠINSKÝ, Peter – GRUŇOVÁ, Zuzana – ĎURIAN, Karol – ZACHAROVÁ, Danka – KORENKOVÁ, Renáta. *Historické krovy v regiónoch Oravy a Kysúc*. Kysucké Nové Mesto : Žilinská univerzita v Žiline – Stavebná fakulta – Katedra pozemného staviteľstva, 2010. ISBN 978-80-970171-1-8.

ROOF FRAMES IN HISTORICAL BUILDINGS IN THE ORAVA AND KYSUCE REGIONS

Lubor Suchý – Karol Ďurian – Peter Krušínský

S u m m a r y

Further areas which followed on from the documentation of the Turiec region in the field of the systematic survey of historical roof frames in Slovakia were the Orava and Kysuce regions. A total of 100 buildings/ roof frames were examined in the Orava region, 89 of which were included in a publication. In the Kysuce region, 20 buildings/ roof frames were examined, 17 of which were included in a publication. The research was divided into two stages. The first stage was a preliminary field survey of both regions, which determined which roof frames would be studied and documented in more detail. During the second stage, a field survey of selected roof frames (buildings) was carried out, including the preparation of documentation on the latter. The result of the research and documentation of the Orava and Kysuce regions in question, together with dendrochronological research carried out by Ing. Tomáš Kyncl, as well as the results of the biotic damage to the roof frames, including a summary of their current construction-technical condition in the researched areas, make up a monograph entitled “Historical roof frames in the Orava and Kysuce Regions”. The publication presents individual churches with a basic survey of their roof frames with an accompanying graphical, photographic and textual annex. The results are being gradually published at <http://timber.uniza.sk>, including the currently completed research on roof frames and the above-mentioned publication, freely available in PDF format.

THE “CULA”, A LESSER-KNOWN TYPE OF FORTIFIED HOUSE SOUTH OF THE ROMANIAN CARPATHIAN MOUNTAINS

*Adrian Scheianu, Muzeul Civilizației Populare Tradiționale ASTRA, Sibiu;
e-mail: adi4real@yahoo.com*

Abstrakt: „Cula“ je typ stavby, ktorý sa vyskytoval takmer na celom Balkánskom polostrove, taktiež severne od Dunaja v Rumunsku, obzvlášť vo vidieckych spoločenstvách historickej provincie Olténsko. „Cula“ je vo svojej základnej charakteristike stavbou, ktorá pozostáva z najmenej dvoch základných častí – z veľkého často opevneného prízemnia, a prístupového schodiska na druhé poschodie. „Cula“ objekty boli príznačné pre nižšiu šľachtu, nie však pre vrstvy roľníckeho obyvateľstva. Pochádzajú z 18. storočia, čo je spojené s potrebou opevnenia malých bojarov pred povstaleckými tureckými vojvodcami, ktorí vládli v oblasti južného Dunaja. Tieto objekty majú uzavreté priestory, veľmi dobré zabezpečenie, niekedy s opevnením a možným úkrytom aj výhľadom.

KLúčové slová: nižšia šľachta, opevnený dom, veža, Olténsko, Balkán.

Origins and development

In the period which corresponds largely with the reign of the Phanariot rulers, a period in which the dependency of the Romanian Principalities in relation to the Ottoman Empire reached its peak and their autonomy was less and less respected, in the regions south of the Carpathian Mountains, especially in Oltenia, a special kind of noble house – the “cula” – became common. The term which has its origin in the Turkish word “kule” meaning a tower refers to a type of prismatic building with an almost square or rectangular plan with one or several floors.¹ Although there is, at least, one important Romanian linguist who credits the Latin origin of the term, the Turkish origin is a fact nearly all specialists agree upon. Buildings of this type with the same name and with various functions can also be found in the Balkans. This does not mean that the building is of Turkish origin or belongs to the region south of the Danube; the Romanian “culas” differentiate themselves substantially in many points from the dwellings with the same name in the Balkans. This type of tower dwelling, familiar in the world south of the Danube, can be also a survival on a more modest scale of the Byzantine noble house.² In Mistra, in Greece, one can still see also today ruins of this type of dwelling from the Byzantine period. In medieval architecture towers were one of the most important features along with fortified elements, either as part of an ensemble or in isolation, with a dual aim of protection and look-out, and they were even inhabited sometimes.

¹ CREȚEANU, R. – CREȚEANU, S. *Culele din România*. București : Editura Meridiane, 1969, p. 6.

² NICOLESCU, C. *Case, conace și palate vechi românești*. București : Editura Meridiane, 1979, p. 39.

It is assumed that there were no “culas” earlier than the 17th century when the first substantial manors that prefigured the origins of the “culas” were built. Although we have information about the appearance of the “culas” only in the 18th century, when it seems the model became generalized, previously there had been noble fortified homes whose features foreshadowed the appearance of the “culas”. Also one cannot ignore the appearance of peasant houses in the region where “culas” proliferated, houses with an almost square form, a high ground floor and an upper floor, a cellar at ground level and a belfry; this house model has been continuously constructed until modern times. As models for the construction of “culas” we find also the keeps of medieval castles and the bell towers of monasteries. Over time, the term “cula” came to mean only permanent dwellings. Some researchers suppose the architecture of the “culas” would have appeared at the beginning of the 17th century when more and more noblemen tried to protect their fortunes with their own forces following the war epic of the national hero, Mihai Viteazu. If we are to believe the oral tradition, the oldest “cula” which has survived until today is the “cula” Greceanu from the locality of Măldărești, in the county of Vâlcea. Anyway its appearance today dates from the 18th century when the “cula” was added to the existing defense tower from the previous century; only then did it become a fortified home.

After the unsuccessful siege of Vienna (1683), the Ottoman Empire entered a period of regression internally as well as externally. The internal crisis became ever more obvious towards the end of the 18th century when in the region between the Balkan Mountains and the Danube entire bands of deserters, rebels or other irregular troops called “cârjali” pillaged the whole region at will and the Ottoman authorities were unable to put an end to the anarchy.³ Moreover Constantinople would be defied directly by various chieftains of these “cârjali”, the most famous of them being Osman Pazvanoglu, who from his headquarters in Vidin on the Danube would raid and plunder Romanian territory.⁴ Since that time we have had the phrase “as in the time of Pazvante”, which evokes a time full of trouble and danger.

This period of instability is the main reason which led to the appearance and proliferation of houses of the “cula” type. As a consequence the purpose of these constructions was to offer protection in case of need to the owner and his family as well as to his possessions.

Oltenia is a historical and geographical region of Romania in western Wallachia, situated between the Danube, the Southern Carpathians and the Olt river. It is not an accident that this type of building is specific to the northern part of Oltenia. The geography offers relative safety, also here there were strong self-governing traditions as well as the highest number of free peasants and a nobility who still kept something of the medieval war traditions. Also we cannot ignore the fact that the region of Oltenia was the main target of the aggressive groups of robbers that came from the south of the Danube.

The “cula”, in the simplest sense, is a building which has at least two essential elements: a massive ground floor (especially with traverses) and access to the upper floor through an interior staircase, the upper floors being used for habitation. This type of fortified home, developed more in a vertical direction, common in the 18th century with two or three floors linked through an interior staircase, is built on a square or rectangular

³ JELAVICH, B. *Istoria Balcanilor*. Iași: Editura Institutul European, 2000, p. 109. ISBN 973-611-153-9.

⁴ GOROLYMATOS, A. *The Balkan Wars, Conquest, Revolution, and Retribution from the Ottoman Empire to the Twentieth Century and Beyond*. Staplehurst, Kent, England: Spellmount Ltd., pp. 144-145. ISBN 1-86227-2530.

plan, and the ground floor with storage rooms is generally without windows.⁵ They are specific to the minor nobility, and there are no known cases in which high officials built “culas”; they leased their estates and settled in cities (Bucharest or Craiova) and from the first decades of the 19th century began long journeys to Western Europe. In fact, in the event of disturbances or invasions the main tactic of the high officials was to take refuge over the mountains in Transylvania. The rest of the locals tried to survive the attacks by their own means, for instance the poor took their families and cattle and ran into the woods. In the cities no “culas” were erected; they were characteristic of the village. The lesser nobility of Oltenia was not prosperous enough to afford hiring people to guard their domain. This is another reason why the fortified houses were needed. Beside the home function the “cula” is a building which protects the master not only from an external attack but also from possible revolts of his own vassals on his estate, as not only the Turks represented a threat to the local boyars, but sometimes the rebellious peasants who had a very difficult life throughout the century. And this is one reason why around most “culas” the land was free of trees and bushes which would have allowed the unseen approach of attackers of any kind. These buildings were not designed to withstand an army or prolonged sieges but only small groups of attackers.

The “culas” were built on an already existing village site, usually on a hill or a natural elevation especially in order to be able to survey the surrounding region. In any case in the period under discussion rural localities in the Romanian Principalities, as can be ascertained from the confessions of numerous travellers, were isolated, far from access roads owing to various disturbances. Austrian officials during the time in which Oltenia was under Habsburg rule (1718 – 1739) were surprised by the remote position of the villages in relation to the roads as well as their position near mountains and forests.⁶ If in the Balkans “culas” can be found together in the same locality, in Romania they are isolated and set apart from near the settlement.

Purposes, functions and construction details

The “culas” were erected especially of solid materials such as stone or bricks. The need for defence led to massive masonry. Usually the ground floor had much thicker walls in comparison with the upper floors, a system of re-enforcing with buttresses being adopted. On the upper floors there are open spaces for surveillance, rest, guard or spending the leisure time which have various names: “cerdac, foișor, prispă”, (gallery, balcony, veranda, turret) divided by partial masonry with poles and columns.⁷ These were always oriented towards the area where the attack could have come from. The ceilings were usually made of massive oak beams, and the floorboards of the dwelling rooms were made of thick boards, also made of oak. On the ground floor the “culas” had flooring made of stone slabs or brick.

It is almost certain that wooden “culas” were also built by the richer peasants and not only by them, given the extent and density of forest areas in the region we are talking

⁵ IONESCU, G. *Arhitectura pe teritoriul României, de-a lungul veacurilor*. București: Editura Academiei, 1982, p. 149.

⁶ PAPACOSTEA, Ș. *Oltenia sub stăpânirea austriacă 1718 – 1739*. București : Editura Enciclopedică, 1998, pp. 33-34. ISBN 973-45-0237-9.

⁷ GODEA, I. *Culele din România, tezaur de arhitectură european*. Timișoara : Editura de Vest, 2006, p. 87. ISBN (10) 973-36-0425-9, (13) 978-973-36-0425-9.

Pic. 1. Greceanu “cula” from Mălărești (Vâlcea county), erected at the end of the 18th century on the site of an older building. Photo M. Gherghel, 2008
Obr. 1. „Cula“ rodu Greceanu z Mălărești (kraj Vâlcea), objekt vybudovaný koncom 18. storočia na mieste staršieho objektu. Foto M. Gherghel, 2008

about, where wood is the most available and cheapest material.⁸ Here a real civilization of wood was developed. Nevertheless due to the fact that these wooden buildings could not be used for defence given the material of which they were made (easily flammable), they were built later when the Ottoman danger was no longer present (but its memory lingered on) so that we cannot include them among the “culas” proper.

Defensive buildings par excellence, they had as few openings as possible in the walls, and when those openings were necessary they had in any case to be as small as possible. Usually a “cula” had only one entrance (which could be secured from the inside very well), usually on the main façade.⁹ Almost all “culas” had above or near the main entrance conic apertures through which one could fire a gun on anyone trying to break in. These small windows, the long apertures or the gaps could be also used if necessary for shooting. For this reason they were larger on the inside and smaller on the outside, usually on all sides. The upper windows for illumination and ventilation,

⁸ PĂNOIU, A. *Arhitectura și sistematizarea rurală în județul Gorj (sec. XVIII – XIX)*. București : MNIR, 1983, p. 191.

⁹ IONESCU, G. *Arhitectura românească. Tipologii. Creații. Creatori*. București : Editura Tehnică, 1986, p. 153.

Pic. 2. Duca “cula” from Mălărești (Vâlcea county), beginning of the 19th century, a classic type of cula. Photo A. Scheianu, 2008

Obr. 2. „Cula“ rodu Duca z Mălărești (kraj Vâlcea) zo začiatku 19. storočia, klasický typ tejto stavby. Foto A. Scheianu, 2008

the lower ones for ventilation and defence were designed with stay rods placed crosswise at the moment of the building of the walls.

Although the classical type of “cula” which we are referring to was that of a permanent dwelling, there were also “culas” which had other functions such as that of refuge, temporary dwelling, “culas” as watch-towers, signalling and alarm “culas”. Many of the danger signalling and watch-tower “culas” were erected near mansions or noble houses.¹⁰

The interior was generally adapted to be a house where the master could defend himself if needed but where he also had to have the necessary comfort for a family much richer than a peasant one. On the ground floor there was the store with everything necessary for a large or small family. If south of the Danube the first floor of the home served as a shelter for animals – especially for Serbs and Bulgarians – the Romanians did not bring the animals under the roof of the house; this happened only in exceptional circumstances. If there was a cellar, especially where the orchards or the vineyards of the master were bigger, there one could find the wine and brandy barrels, the grapes and the fruit, many “culas” being built in regions with fruit trees

¹⁰ GODEA, I. Ref. 7, p. 22.

Pic. 3. Cornoiu “cula” from Curtișoara (Gorj county), built in the first half of the 18th century.

Photo A. Scheianu, 2009

Obr. 3. „Cula“ rodu Cornoiu z Curtișoara (kraj Gorj), objekt postavený v prvej polovici 18. storočia.

Foto A. Scheianu, 2009

and vineyards. Northern Oltenia is a well-known wine-growing region, and the orchards and vineyards are an important source of income. The cellar also served for the storage of various foods, and for weapons and ammunition etc. Here also the well and the source of drinking water were located.¹¹ The cellars were dug in the subsoil or in the semi-basement. The plan of the ground floor allowed for a single room or a maximum of two rooms. The “cula” was a one-family home; beside the family of the master there lived one or two servants who usually occupied the ground floor. The place of the other servants was in the annexes around the central building. You went from the ground floor to the upper floor via an interior staircase. It appears that in former times there were also mobile wooden stairs which could be taken up to the upper floors by means of pulleys if necessary. The thalamus (bedroom of the head of the family) was on the upper floor and was not very large, sometimes even smaller than the kitchen on the first floor but with elegant furniture, velvet curtains, lamps or torches and ornamental beams, coffered ceilings, beds, tables, icons, and dishes on the walls, walls covered in carpets, especially carpets with regional features. Still in the

¹¹ GODEA, I. Ref. 7, p. 113.

Phanariot period the interior of many noble houses, not only “culas”, kept something of the rustic simplicity; extravagances were relatively rare to see.¹²

A special feature of the “culas” consists of small rooms or hidden spaces, hard to find, where the nobleman kept his money, weapons, jewellery, documents and many other valuable goods which could be easily gathered up in the event of an attack. These little spaces were called “tainițe” (hidden spaces). Then there were also various bays behind which there were minuscule “tainitas”. Sometimes they were behind the icons, where the torches were fixed, under the floor or under the access stairs on the upper floor. Another feature of the Romanian “culas” is the fact that there is no level which has just one room, as is found among the Balkan peoples.¹³

In the rooms of the nobleman most frequently a blind stove was erected in which the fire was maintained from a nearby room. This fact meant a maximum of comfort for the nobleman who did not have to carry the wood to the upper floor and to maintain the fire. This was done by the servants who had their own room. Body hygiene was very important. One of the rooms had a permanent long tub in which the family took their weekly bath with water warmed in copper cauldrons. A special feature in some “culas” was the presence of the sanitary annexes in a separate building, a narrow tower linked to the main building through a corridor. This constant preoccupation with some requirements of body hygiene was more an Oriental influence.

As a synthesis of the features of the external and internal decoration we may distinguish the following general characteristics:

- sober aspect but not characterized by impoverishment;
- volumetric simplicity but also variety in composition, in the composition of the volumes;
- ingenuity in the distribution of spaces, functions and decoration of the rooms;
- rarity of coloured elements.

Features that underline the particularities of the culas from Oltenia

An essential function of the “cula” is also its nature as a permanent home.¹⁴ If a “cula” was abandoned that meant something really serious had happened there. This was the case of “culas” which did not served as dwellings for a time but as weapons and ammunition stores for the soldiers of Tudor Vladimirescu, the hero and martyr of the 1821 revolution, for the purpose of the revolt to follow, the uprising that put an end to the reign of the Greek lords from Fanar, a neighbourhood of Constantinople, known as the Phanariot era.

Although the “culas” are single buildings with a fortified appearance, their aesthetics were not neglected: one notices first of all the presence on the upper floor of a belfry, a gallery, and a balcony. In this way the possible monotony of the façade was avoided. There are also numerous decorative elements which contribute to reducing the stern appearance. The sculpted railings, loggia and the arcades are specific features of the Brâncovenesc style. The outer walls of many “culas” are divided into bays set into the thickness of the walls. In other examples we find details of painted plastering, embossed lines of plastering which outlined each floor. Sometimes the rooms are arched or slightly

¹² DJUVARA, N. *Între Orient și Occident, Țările române la începutul epocii moderne*. București : Humanitas, 2002, p. 106. ISBN 973-50-0240-x.

¹³ IONESCU, G. *Istoria arhitecturii, în Istoria României*. Vol. III, București : Editura Academiei, 1969, p. 229.

¹⁴ ATANESCU, I. – GRAMA, V. *Culele din Oltenia*. Craiova : Editura Scrisul Românesc, 1974, p. 32.

Pic. 4. Tudor Vladimirescu's "cula" from Cerneți (Mehedinți county) erected in 1802. Photo A. Scheianu, 2011
Obr. 4. „Cula“ rodu Tudora Vladimirescu z Cerneți (kraj Mehedinți), objekt postavený roku 1802.
Foto A. Scheianu, 2011

arched. Some “culas” displayed on the top floor brick vaults that could better protect the building in the event of attackers torching the roof. However, vaults were quite rare and more common on the basement floors. Another difference between the Romanians “culas” and the ones from the south of the Danube is the fact that the walls usually are not plastered; in Romania only the cellars were not plastered, but the rooms and the external walls always were.¹⁵ Only one example of a “cula” that does not have plaster has survived to our day. The roof for the constructions with a square base is prismatic-pyramidal, with four slopes and a high and pointed peak; the ones with a rectangular plan have a crest on the length. Rafters are mostly rare, but this makes the roof curved and gives it a pleasing appearance. In a number of later “culas” neoclassical decorative features are evident: engaged columns, deep panels, embossed belts, ornamental plastering.

The feature which differentiates the “culas” in Oltenia from similar buildings in the Balkans is the belfry, an open space situated on the top floor in contrast to all the other defensive spaces, thus completing the specific rigidity of the enclosed spaces and giving the “cula” its most obvious national character. The building tradition of the belfry is so old and well developed that the problem of proportion is beautifully solved and gives the impression of a certain monumentality but at the same time of a dynamic play of

¹⁵ GODEA, I. Ref. 7, p. 64.

volume.¹⁶ Thus there is also an obvious difference with other Romanian “culas” outside Oltenia, their sobriety deriving from the absence of the belfry as a proper tower. The belfry could have multiple purposes: defence, surveillance, relaxation, receiving guests. This preoccupation with aesthetics was inspired by Brâncoveanu architecture, the loggia characteristic of this style being a model for the belfry of the “culas”, usually surrounded by poles which can have sculpted railings and arcades. The Brâncovenesc style, also named the Wallachian or Romanian renaissance, developed under the reign of Constantin Brâncoveanu in Wallachia, a well known patron and protector of the arts, in the late 17th and early 18th century. During Brâncoveanu’s rule the artistic tastes of the aristocracy developed.

Legacy

Erected with the main aim of ensuring protection for the owner and his family, the “cula” was the equivalent of other buildings with a similar goal in other Romanian regions. We are referring to the fortified monasteries in Moldova and the peasant citadels of Transylvania where the entire village could be sheltered if necessary. The “cula” was an expression of prosperity, an object of pride, an expression of the power of the person who owned it, similar to the medieval castle in Western Europe. By erecting a “cula” the owner was stating that he belonged to a superior class of that society. Those who strove to make their way in life and had the ambition of entering the nobility did the same thing, as was also the case for Tudor Vladimirescu who erected a “cula” in Cerneți (in the county of Mehedinți). Also many of his chieftains would erect such homes. Such was the case of the captain Cuțui, whose “cula” can still be admired today.¹⁷ Other heroes of those times would find shelter in this protected space. We are talking about hajduks, outlaws and fighters against social and national injustice.¹⁸ The best known was Iancu Jianu, a kind of Romanian Robin Hood present in the Romanian folklore and mythology, who is remembered in folk stories and ballads. Many of the stories about him took place inside “culas”.

When calmer times came, which began with the rule of local noblemen, building “culas” became unnecessary and this type of building was practically abandoned. Many “culas” were integrated into mansions or adapted to more modern modes of comfort and they thus underwent changes to their original appearance through widening the windows, the embrasures and ramparts being turned into windows and passageways, external staircases being attached to the main building for aesthetic purposes etc. It should be noted that in the regions where the “culas” are most common, the grander peasant houses have the same name. The specific features of the “culas” together with those of other examples of local architecture would serve as a source of inspiration for the new Romanian architectural style which would appear at the end of the 19th century. An important impulse for the continuation of the influence of the “culas” in Romanian architecture was provided by the Anniversary Exhibition of 1906, organized on the occasion of the four decades of reign of King Carol I, which gave this architectural trend the status of national style of architecture. Also in the period between the world wars several buildings would be erected in a style which had as its inspiration the “cula” (for example the palace of Queen Maria in Balci). Also during this period some “culas” would become home to various personalities due to its special architecture and the natural beauty of the landscape: I. Gh. Duca in Măldărești

¹⁶ PETRESCU, P. *Arhitectura țărănească în lemn din România*. București : Editura Meridiane, 1974, p. 44.

¹⁷ DAVIDESCU, M. *Monumente istorice din Oltenia*. București: Editura Meridiane, 1964, p. 40.

¹⁸ MAZILU, Dan Horia. *Lege și fărădelege în lumea românească vechi*. Iași: Editura Polirom, 2006, pp. 306-318. ISBN 973-46-0150-4, 978-973-46-0150-9.

Pic. 5. Traditional wooden house from Bălănești (Gorj county), reconstructed in the ASTRA Museum of Folk Civilization, dating back to the middle of the 19th century, illustrating the “cula” – like house, widespread in the rural architecture of northern Oltenia. Photo A. Scheianu, 2011

Obr. 5. Rekonštruovaný tradičný drevený dom z Bălănești (kraj Gorj) v ASTRA múzeu tradičnej ľudovej kultúry, z polovice 19. storočia. Poukazuje na rozšírenie a vplyv typu stavieb „cula“ na tradičnú architektúru roľníckych obydľí severného Olténska. Foto A. Scheianu, 2011

(county of Vâlcea), Gheorghe Tătărescu in Curtișoara (county of Gorj), both prime ministers of Romania.

The “culas” are one of the many examples in which the specific character of a nation is blended with the sources and resources of neighbouring peoples. They are testimony to our differences but also to those aspects that truly unite us throughout the long history we have shared on either side of the Danube, the great river which splits the continent in half, bringing upon us all in turn its fortunes and misfortunes. The few such buildings representative of this type of architecture that are still standing today and are properly restored are now well showcased and used by their public or private owners. They deserve to be displayed as outstanding samples of South-East European architecture. Unfortunately, other “culas” have been abandoned and are now in a bad condition; some of them are likely to collapse. These solitary buildings that have survived centuries of isolation in their home rural areas, have witnessed the passage of time and their historical, social, architectural and identity value have survived the centuries.

„CULA“ MENEJ ZNÁMY TYP OPEVNENÉHO DOMU Z JUŽNEJ OBLASTI RUMUNSKÝCH KARPÁT

Adrian Scheianu

S ú h r n

„Cula“ je typ stavby, ktorý je rozšírený takmer na celom Balkánskom polostrove. Vyskytovali sa aj severne od Dunaja, v Rumunsku, presnejšie v historickej provincii Olténsko. „Cule“ je turecký názov pre vežu. V rumunskej architektúre je „cula“ opevnená dvoj- alebo trojposchodová budova kompaktného a jednoduchého tvaru a veľkosti, s obdĺžnikovým alebo štvorcovým pôdorysom, ktorá sa používala na obranu, pozorovanie, signalizáciu nebezpečenstva a bývanie. Medzi „culami“ a podobnými stavbami, nachádzajúcimi sa smerom na juh od rieky Dunaj, nájdeme niekoľko rozdielov s národnými špecifikami.

Prvé „culy“ boli postavené na konci 17. a začiatku 18. storočia, pretože menší bojari, ktorí bývali vo vidieckych oblastiach, potrebovali ochranu pred pašami, ktorí dôrazne vládli v provinciách nachádzajúcich sa na južnej strane Dunaja. Dominancia Osmanov sa stala nepohodlnou a autorita vlády rumunských krajín bola vcelku krehká. Vo všeobecnosti boli vybudované počas 40-ročnej vlády fanariotských princov, gréckych vládcov z časti Istanbulu, nazývanej Fanar, ktorí boli vládcovia Valašska, vymenovaní sultánom. Úloha a vzhlad objektu bol však založený na vzhlade rezidencií, ktoré bojari vybudovali ešte pred fanariotskou érou. „Cula“ – v tom najjednoduchšom význame – je stavba pozostávajúca z minimálne dvoch základných prvkov – rozsiahleho prízemja (najčastejšie opevneného) a prístupu na druhé poschodie použitím interiérového schodiska. Od horného poschodia až k základom sú všetky otvory malé, v pivnici často nie sú vôbec žiadne. Tieto objekty boli charakteristické pre nižšiu šľachtu, nie pre vrstvy roľníckeho vidieckeho obyvateľstva. Stavby majú uzatvorené priestory, veľmi dobre zabezpečené, hrdo vybudované a opevnené, niekedy aj obohnané zákopmi. Ponúkajú úkryt a zároveň aj výhľad, sú zároveň jednoduché aj noblesné, dominantné aj mohutné, vzbudzujú strach aj rešpekt. „Cula“ je symbolom rodiny presne tak, ako v stredoveku hrad. Oblasť výstavby týchto objektov je obmedzená na územie južne od Karpát, ktoré bolo nepretržite plienené vyhnanými osmanskými vojakmi, ktorí organizovali nečakané nájazdy severne od Dunaja a plienili všetko, čo im prišlo do cesty. Sú postavené na strategicky dôležitých miestach, vysoko na kopcoch a návršiach, väčšinou mimo vidieckych osád, za účelom kontroly ciest, polí a dedín pred nebezpečenstvom. V oblasti Olténska sú to vľúdne vyzerajúce stavby s verandou a väčšinou dvomi podlažiami.

Majiteľ, ktorý bol väčšinou aj vlastníkom pozemkov, býval v „cule“ sám so svojou rodinou. Služobníctvo bývalo spravidla vo vedľajších objektoch, nachádzajúcich sa okolo hlavnej stavby. Na rozdiel od ostatných balkánskych národov, rumunská „cula“ je verziou s množstvom originálnych charakteristických znakov. Získala miestnu podobu a v kombinácii so starým tradičným rumunským domom vznikla tá najzaujímavejšia syntéza. Okrem obytnej funkcie boli „culy“ určené na ochranu vlastníka nielen pred cudzím nebezpečenstvom, ale aj proti možným vzburám z vlastných radov. Práve z tohto dôvodu bolo okolie objektu odlesnené a odstránené všetko rastlinstvo, aby bolo možné vidieť všetkých približujúcich sa útočníkov.

NOVÉ POZNATKY O HABÁNOCH A ICH TVORBE NA STREDNOM SLOVENSKU V 18. STOROČÍ

*Irena Pišútová, Bratislava;
e-mail: irena.pisutova@centrum.sk*

Abstract: *The paper deals with the jug-making craft of the Haban community in western Slovakia, their gradual adaptation and the settlement of their offspring in Banská Bystrica and analyses in detail specific collections, jugs and plates from the collections of several museums.*

Keywords: *Haban community, jug-making craft, jug, plate.*

Úvod

Domnievame sa, že nielen naša odborná, ale aj laická verejnosť je už aspoň sčasti oboznámená s tradíciou výroby keramiky a konkrétne tej, ktorá nesie názov fajansa.¹ Svoje meno má odvodené od talianskeho mesta Faenza, kde možno hľadať časť jej historických koreňov. Druhý, u nás menej používaný termín majolika, sa viaže najmä na talianske renesančné výrobky s historickou súvislosťou s ostrovom Malorka.

Habáni boli vynikajúcimi džbankármi, ale myslíme si, že termín „fajansa“ im bol v každodennom používaní cudzí. Znalec habánskej a ľudovej keramiky Heřman Landsfeld nahradil toto slovo domácim výrazom „džbankárstvo“ (džbankár – po latinsky Amphorarius, po nemecky Krugmacher, atď.). Podstatné meno „džbán“ našiel v jednej z matrik západného Slovenska už na konci 17. storočia.²

Na našom území sa tvorba fajansy začala rozvíjať v druhej polovici 16. storočia a súvisela s príchodom habánov, ktorí k nám priniesli vedomosti o jej výrobe. Keďže títo „majstri storakých remesiel“ prichádzali k nám z nemeckých jazykových oblastí, udomácnilo sa pre nich spomenuté meno habáni, čo malo údajne vychádzať z nemeckého výrazu „Haus haben“ (teda vlastniť dom). Podľa inej domnienky slovo pochádza z hebrejského „ha-banim“ – synovia; tak označovali seba samotných, t. j. Božie deti, Boží synovia. Neskôr prijali meno jedného zo svojich vodcov, Jakuba Huttera, a tak dnes sú po celom svete známi ako „Hutterití“.³ Po prvý raz termín „habán“ našiel keramikár H. Landsfeld v kronike obce Suchá nad Parnou, kde bol zapísaný v roku 1695.⁴

¹ Fajansa je druh keramiky, dva razy vypaľovanej, po prvý raz pri teplote nad 800 °C, druhý raz do 1000 – 1100 °C, alebo tretí raz vypaľovanej pri muflových farbách, s ciničito-olovnatou bielou (modrou i žltou) glazúrou a ručne maľovaným dekorom v štyroch základných vysokožiarových farbách.

² LANDSFELD, Heřman. *Ľudové hrnčičtví a džbánkárství*. Praha : Orbis, 1950.

³ [Cit. 2014-11-16.] Dostupné na: http://cs.wikipedia.org/wiki/Jakob_Hutter.

⁴ LANDSFELD, H. Cit. 2.

Obr. 1a, b. Džbán s modrým fondom, vo venci banický znak, doplnený polmesiacom a hviezdami, pod ním miska na tavenie zlata, delené datovanie „1729“, v. 32 cm. Národní muzeum Praha, evid. č. 59071
 Pic. 1a, b. A jug with a blue background, a mining symbol in a garland with a half-moon and stars, underneath it a bowl for melting gold, date “1729”, height 32 cm. Prague National Museum, cat. no. 59071

Habáni boli pôvodne príslušníkmi radikálnej náboženskej sekty anabaptistov (novokrstencov), ktorá sa sformovala po vzniku reformácie vo Švajčiarsku a Nemecku roku 1524 odštiepením od reformátora Zwingliho. Roku 1525 museli odísť zo Švajčiarska, z Nemecka i Rakúska. A tak sa už roku 1526 usadili na južnej Morave a ich počet stále narastal. Viedenský dvor sa ich usiloval z Moravy vyhnať, takže sa roku 1545 začali sťahovať na západné Slovensko. Ich pôsobenie u nás umožňovala šľachta, najmä z hospodárskych príčin, za ochranu však museli zemepánom odovzdávať časť svojich výrobkov.

Ich učenie bolo prísne: neuznávali cirkevné obrady, okrem kázne a modlitby krstili iba dospelých členov spoločenstva. Žili oddelene od ostatného obyvateľstva, v osobitých dvoroch; mali vlastnú samosprávu, na čele so služobníkom slova, ktorého volili z členov sekty. Žili duchovne, no pri práci mysleli aj realisticky, napríklad na strechy svojich veľkých domov kládli nehorľavú krytinu zo slamy, ktorú namáčali v hline. Na prízemí mali dielne, sklady, školu, kuchyňu, na poschodí v podkroví malé izbičky pre jednotlivé rodiny. V jednom veľkom dome mohlo bývať až do tristo osôb. Slovom, žili v svojskom spoločenstve ľudí s rovnakým vyznaním a nárokmi.

Obr. 2. Džbán s modrým fondom, vo venci banický znak, s menom „Hanzo Mezi Brocki“, delené datovanie „1728“, v. 30 cm. SM, Banská Bystrica, evid. č. 802

Pic. 2. Jug with a blue background, a mining symbol in a garland, with the name “Hanzo Mezi Brocki”, date “1728”, height 30 cm, SM, Banská Bystrica, cat. no. 802

Usadzovali sa v jednotlivých západoslovenských obciach aj pre výhody, ktoré im nové sídliská v zemepanských mestečkách ponúkali. Tieto výhody spočívali v možnostiach zúčastňovať sa na trhoch a jarmokoch, kde mohli svoje výrobky pravidelne predávať. Výhodou bola aj skutočnosť, že spomenuté obce boli v ich blízkosti, a tak si mohli aj navzájom pomáhať.

Do konca 16. storočia sa habáni na západnom Slovensku usadili v dvanástich obciach: v Sobotišti roku 1546, Brodskom, Holiči, Kátove, Košolnej, Dolných Orešanoch roku 1547, Borskom Jure, Moravskom Sv. Jáne, Gbeloch, Kopčanoch roku 1551, Popudínach a vo Veľkých Levároch roku 1558. Ďalšie skupiny habánov z Moravy sa potom usádzali u nás už v osídlených obciach, alebo si založili nové „dvory“ po bitke na Bielej Hore po roku 1620: Farkašín (Vlčkovce), Čachtice, Trenčín roku 1621, Senica, Chtelnica roku 1623, Dechtice, Dobrá Voda roku 1626, Častá roku 1624, Soblahov, Dubnica a Trenčianska Teplá roku 1622. V tom období žilo na západnom Slovensku už okolo tisíc habánov. Priniesli

Obr. 3. Džbán s modrým fondom, vo venci banický znak, pod ním nádobka na tavenie zlata, s menej čitateľným menom, delené datovanie „1733“, s majuskulami „I“ a „G“, v. 29 cm. SM, Banská Bystrica, evid. č. 801

Pic. 3. Jug with a blue background, a mining symbol in a garland, underneath it a vessel for melting gold with a less legible name, date “1733”, with the capitals “I” and “G”, height 29 cm. SM, Banská Bystrica, cat. no. 801

Obr. 4. Džbán s bielym fondom, s banickým znakom, nad ním korunka s krížikom, delený nápis „JOHAN ZWOLENSKI“ a datovanie „1798“, dekor modrej farebnosti, doplnený mangánom. Na dne majuskuly „A“ „K“. Pravdepodobne Veľké Leváre, v. 29 cm. SM, Banská Bystrica, evid. č. 4032

Pic. 4. Jug with a white background, with a mining symbol, above it a crown with a cross, inscription “JOHAN ZWOLENSKI” and date “1798”, blue décor with added manganese. Inside the capitals “A” “K”. Probably from Veľké Leváre, height 29 cm. SM, Banská Bystrica, cat. no. 4032

k nám dokonalejšie formy hrnčiarskej, ale najmä džbankárskej výroby.⁵ Ich technické vymoženosti a remeselnú zručnosť si postupne osvojovalo aj domáce obyvateľstvo.

V druhej polovici 16. storočia a najmä po tureckom nájazde roku 1685 boli mnohé vidiecke domy, i tie veľké habánske, vypálené. Pre habánov nastala v tom čase zlá finančná situácia, z ktorej nachádzali východisko v individuálnom hospodárení. Spoločné gazdovanie

⁵ Ďalšie remeslá habánov: sedlári, klobučníci, krajčír, čižmári, blanári, kováči, tesári, zámočníci, stolári, šindliari, pančuchári, hodinári, remenári, píliari, lekárnici, knihári, murári, debnári, kolári, kamenári, kominári, atď., boli koscami i rybármi. LANDSFELD, H. Cit. 2, s. 41-48.

Obr. 5. Džbán s bielym fondom, vo venci banický znak, nad ním banický kahanec, delené datovanie „1756“, štvorfarebný dekor, v. 29 cm. SM, Banská Bystrica, evid. č. 779

Pic. 5. Jug with a white background, a mining symbol in a garland, above it a miner's lamp, date "1756", four-coloured décor, height 29 cm. SM, Banská Bystrica, cat. no. 779

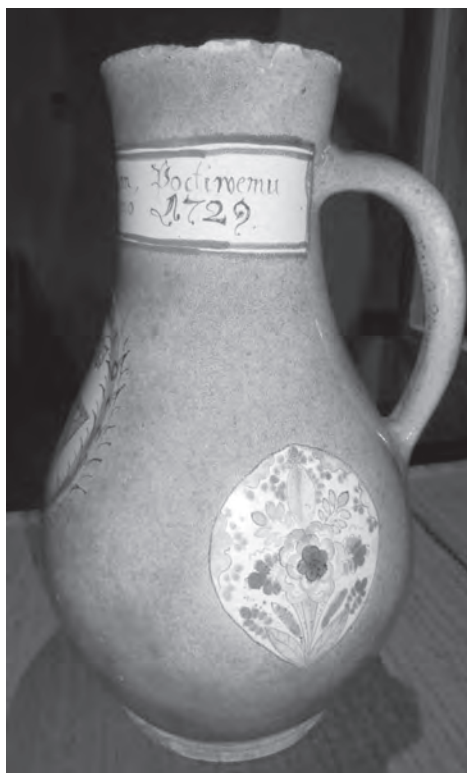
Obr. 6. Džbán s bielym fondom a štvorfarebným dekorom, identický s obr. 5, rozdiel je iba vo veľkosti venci, ktorý pokrýva takmer celý korpus džbánu. Delené datovanie „1756“, v. 29 cm. SM, Banská Bystrica, evid. č. 398

Pic. 6. Jug with a white background and a four-coloured décor, identical to picture 5; the only difference is in the size of the garland which covers almost the entire surface of the jug. Date "1756", height 29 cm. SM, Banská Bystrica, cat. no. 398

sa postupne rozpadávalo, až ho napokon zrušili vo všetkých habánskych dvoroch. Narušili sa tým aj ich vieroučné zásady, a tak nastal aj rozklad pôvodných ideí ich náboženstva. Do rodinných zväzkov sa vydajom i ženbou dostávali ženy i muži nehabánskeho pôvodu, ktorí často opúšťali svoje pôvodné lokality, hľadali si príležitosti pre svoje nové domovy, a v nich aj svoju remeselnícku prácu. Sťahovanie do iných obcí znásobovalo aj ich kultúrnu a jazykovú asimiláciu. Ich klasické spolužitie v habánskych dvoroch a majetkové spoločenstvo trvali 140 rokov (1545 – 1685, 1686).⁶

V období vlády Márie Terézie (1740 – 1780) zastihla pôvodných habánov aj silná vlna rekatolizácie, ktorú táto múdra, zbožná dáma výdatne podporovala. Na nové „prekrst'ovania“ sa do katolíckej cirkvi zasa vplývali a posilňovali ich sobáše pôvodných habánov

⁶ ENCYKLOPÉDIA SLOVENSKA. Zv. I., A – D. Bratislava : Veda SAV, 1977, s. 49. ES. Zv. V., R – Š. Bratislava : SAV, 1981, s. 207-208.

Obr. 7a, b. Džbán so striekaným belasým fondom, vo venci džbankársky cechový znak, v dvoch medailónoch na korpuse florálne zdobenie a švabachové nápisy umiestnené na viacerých miestach (na hrdle, na bokoch korpusu, na uchu): „Tento Žban jest Darowan Pochiwemu Cechu Bystrickemu... Anno „1729“... Od Karola Nauresa Mistra Skalického“, v. 32 cm. SM, Banská Bystrica, evid. č. 2857

Pic. 7a, b. Jug with a sprayed light blue background, a jug-maker's guild symbol in a garland, floral ornamentation in two medallions on the body and inscriptions in Gothic script in several places (on the neck, on the sides of the body, on the handle): "Tento Žban jest Darowan Pochiwemu Cechu Bystrickemu... Anno "1729"... Od Karola Nauresa Mistra Skalického", height 32 cm. SM, Banská Bystrica, cat. no. 2857

s katolíckymi dcérami slovenského, domáceho pôvodu. Mária Terézia z vďaky za poslušnosť darovala rekatolizovaným habánom z Moravského Sv. Jána kaplnku (obnovili ju roku 1994).

Popri džbankároch, ktorí zhotovovali v 16. i 17. storočí výrobky vysokej kvality a hodnoty, v duchu vtedajších súdobých slohových požiadaviek a dekorov, zamerané prevažne na vyššie vrstvy spoločnosti, pracovali na vidieku i v mestách na celom území Slovenska i jednoduchí hrnčiari a kachliari; na niektorých miestach aj s koncentrovaným výskytom (napr. v Gemeri alebo na západnom Slovensku). Ich výrobný sortiment bol určený najmä pre potreby vidieka a menej solventných mešťanov.

V 18. storočí dejiny remeselnej výroby na našom území dosahovali svoj vrchol v zmysle kvantity vo všetkých druhoch produkcie. Do istej miery sa zvyšovala aj jej kvalita v mestách a sčasti i na vidieku. Ľud sa oslobodzoval od morových infekcií, i od nájazdov násilníkov. V súvislosti s vládou Márie Terézie a neskôr aj jej syna sa zmierňoval aj feudálny útlak.

Obr. 8. Taniér s modrým fondom, po celej ploche štvorfarebný florálny dekor, na okraji delené datovanie „1731“, priemer 29 cm. SM, Banská Bystrica, evid. č. 349

Pic. 8. Plate with a blue background, four-coloured floral décor on the whole surface, on the edge dated “1731“, diameter 29 cm. SM, Banská Bystrica, cat. no. 349

V mestách i zemepanských mestečkách boli obnovované trhy a jarmoky, na ktorých sa prezentovali s tovarom najrôznejší remeselníci, vrátane hrnčiarov a džbankárov.

V tom čase remeslo prevkitalo najmä v troch najväčších mestách krajiny. Najvýznamnejším strediskom remeselnej výroby bola Bratislava, druhé miesto patrilo Komárnu, tretie Banskej Bystrici – kde pracovalo roku 1770 okolo 450 rôznych remeselníkov. Väčšie rozdiely boli medzi mestom a dedinou.⁷

Prvá polovica 19. storočia ešte žičila rozvoju cechových remesiel, medzi ktoré patrilo aj džbankárstvo, v menšej miere aj hrnčiarstvo. Ku koncu 19. storočia čiastočne upadá aj džbankárska tvorba, čeliaca priveľkej konkurencii továrenských výrobkov. Na západnom Slovensku ostali pracovať iba dielne so silnými džbankárskymi osobnosťami a dobrým zázemím. Ďalšie zaujímavé putovanie bývalých habánov po Európe i po svete je už známe aj z domácej literatúry.⁸

Tento úvod je iba stručným záznamom o habánoch, ich príchode na Slovensko, trvaní ich neobyčajného spoločenstva a asimilácii s domácim obyvateľstvom. Ďalšie osudy habánov, keramiky a v nej fajansy, zahŕňa relatívne bohatá literatúra. Žiadna z nej však neuvádza stredné Slovensko a v rámci neho Banskú Bystricu ako jedno zo stredoslovenských miest, kde sa evidentne od konca 17., ale najmä od začiatku 18. storočia usádzali habáni. Je možné, že zásluhu na tom mali nielen rodinné vzťahy bývalých habánov na západnom Slovensku, ktorí sa po rozpade habánskeho spoločenstva priženili (alebo ženy „privydali“) do Banskej Bystrice, či dokázateľne existujúca komunikácia medzi skalickými a banskobystrickými džbankármi už v prvej štvrtine 18. storočia (zmienime sa o nej v ďalšom texte). Doposiaľ o týchto procesoch nemáme priveľa správ. Sú to hlavne tie, ktoré na našom území zanechali

⁷ ŠPIESZ, Anton. *Remeslo na Slovensku v období existencie cechov*. Bratislava : SAV, 1972, s. 197.

⁸ KALESNÝ, František. *Habáni na Slovensku*. Bratislava : Tatran, 1981.

Obr. 9. Džbán s bielym fondom, odrôtovaný, na bočnej ploche korpusu sa už neuplatňujú habánsky dokonalé formy kvetinových motívov. Džbán je kvalitne vytočený a po technickej stránke je jeho výzdoba (glazúra) dobre vypálená. Datovanie okolo 1730, v. 28 cm. SM, Banská Bystrica, evid. č. 2855

Pic. 9. Jug with a white background, decorated with wire; on the side of the body the perfect Haban forms of floral motifs are not present. The jug is well turned and on the technical side, its decoration (glaze) has been well fired. Dating from around 1730, height 28 cm. SM, Banská Bystrica, cat. no. 2855

v podobe svojich znamenitých výrobkov, najmä džbánov a tanierov, dokumentujúcich ich remeselnú a umeleckú zručnosť. Ako prvej budeme venovať pozornosť Banskej Bystrici.

Banská Bystrica púta náš záujem z viacerých dôvodov. Je to mesto so starobylou baníckou minulosťou i tradíciou, v ktorej figuruje meď, zlato i striebro a určitým spôsobom súvisí aj s našou habánskou a habánsko-slovenskou fajansou 18. storočia.

Názov tohto mesta odrážal jeho viaceré historické obdobia a ich jazykové varianty (Bystric, Neosolium, Besztercebánya a ďalšie). Staré osídlenie bolo situované na ceste „Via Magna“, vedúcej z Poľska do Uhorska. Toto osídlenie bolo východiskovým bodom pre ťažbu na ložiskách zlata, medi a železa. Uvedené kovy sa ťažili v blízkosti mesta už na začiatku nášho prvého tisícročia a v rôznych intervaloch pretrvali až do začiatku 20. storočia.

Jeden z prameňov uvádza, že sa história Banskej Bystrice začala ťažbou zlata a medi. Kráľ Belo IV. dal mestu roku 1255 privilégium kráľovského mesta. Život v meste vzrastal so zvyšujúcimi sa aktivitami baníctva a nemeckých prisťahovalcov – saských baníkov.⁹ Ťažba medených rúd medzi Starými Horami a Špaňou dolinou sa stala významnou už v druhej

⁹ [Cit. 2014-11-16.] Dostupné na: www.saske.sk/cas/archiv/2-2007/durkovska.html.

Obr. 10a, b. Džbánik so štíhlym korpusom a dokonale spracovaným habánskym dekorom v podobe veľkej vertikálnej kytky, v štvorfarebnom riešení. Výzdoba je rozložená na celom korpuse, od dna až po okraj hrdla.

Datovanie (pri koreni ucha) „1729“. SM, Banská Bystrica, evid. č. 779

Pic. 10a, b. Small jug with a narrow body and perfectly mastered Haban décor in the shape of a vertical bouquet in four colours. The ornamentation is spread out across the whole body, from the bottom to the edge of the neck.

Date (by the base of the handle) “1729”. SM, Banská Bystrica, cat. no. 779

polovici 13. storočia. Historické pramene dokazujú, že sa meď vyvážala v 14. storočí až do Benátok. V rokoch 1494 – 1546 boli huty a hámre v prenájme thurzovsko-fuggerovskej spoločnosti, ktorá banskobystrickú meď vyvážala do Číny, Afriky, Ameriky a na Stredný Východ.¹⁰

Pokiaľ ide o ďalšie kovy, je pre nás najzaujímavejšie zlato, ktoré sa ťažilo a potom spracovávalo v Banskej Bystrici na tvorbu šperkárskych a iných umeleckých predmetov najrôznejšieho druhu, na profánne i cirkevné použitie. Odborná literatúra uvádza, že zlato a striebro v ich čírych podobách je príliš mäkké. Aby sa skvalitnili ich technické prednosti „legovali sa“ (teda viazali) meďou. Takto spevňovali zlato a striebro aj zlatníci v Banskej Bystrici po celé obdobie stredoveku. Zabezpečoval im to aj stály dostatok medi z nálezov

¹⁰ [Cit. 2014-11-16.] Dostupné na: www.slovenskabanskacesta.sk/centra_bystrica1.htm.

Obr. 11. Džbánik, na modrom fonde s bielym a žltým „mykáčikovým“ dekorom, nedatovaný, okolo 1730, v. 25 cm. SM, Banská Bystrica, evid. č. 721
 Pic. 11. Small jug, with a blue background with a white and yellow “wavy” décor, undated, around 1730, height 25 cm. SM, Banská Bystrica, cat. no. 721

Obr. 12. Džbánik, na modrom fonde s bielym dekorom vertikálne maľovaných tulipánov a vetvičiek, datovanie 1722, v. 25 cm. SM, Banská Bystrica, evid. č. 2878
 Pic. 12. Small jug, with a blue background and a white décor of vertically painted tulips and branches, dated 1722, height 25 cm. SM, Banská Bystrica, cat. no. 2878

v okolí mesta. V Banskej Bystrici si založili zlatníci cech už v 14. storočí; najväčší bol v 16. a 17. storočí. Na konci 18. storočia zastihla zlatnícke remeslo i cechy kríza, a tak začali upadať aj po stránke umelecko-remeselnej.¹¹

„MODRÉ“ džbány a taniere z Banskej Bystrice

Banskobystrické historické baníctvo a v rámci neho i ťažba zlata sa svojím spôsobom prejavili aj na fajanse 18. storočia. Nasvedčujú tomu džbankárske výrobky sústredené vo viacerých múzeách, pričom v najväčšom množstve sa nachádzajú v Stredoslovenskom múzeu v Banskej Bystrici (ďalej SM). Našli sme ich v depozitári múzea a sčasti aj v jeho stálej expozícii. V zbierke múzea sa nachádza vyše 400 kusov fajansových výrobkov

¹¹ TORANOVÁ, Eva. *Zlatníctvo na Slovensku*. 2. vydanie. Bratislava : TATRAN, 1983, s. 11-12.

Obr. 13. Džbánik, na modrom fonde, kolmo na ucho namaľovaný veľkoplošný biely štvorlístok prizdobený dvomi žltými bodmi, datovanie 1740, v. 25 cm. SM, Banská Bystrica, evid. č. 455

Pic. 13. Small jug, with a blue background, perpendicular to the handle, painted white four-leaf clover decorated with two yellow spots, date 1740, height 25 cm. SM, Banská Bystrica, cat. no. 455

rozmanitej proveniencie, pričom sú to dekoratívne i úžitkové predmety, džbány a tanieri prevažne zo západoslovenských dielní, ktoré sa do múzea dostali najmä prostredníctvom viacerých zberateľov.¹² Naše nové poznatky však hovoria aj o habánskych fajansách, ktoré sa v 18. storočí vyrábali aj v Banskej Bystrici.

Návštevníka, ktorý prichádza zo študijných dôvodov do depozitáru SM, čakajú nepredvídateľné zážitky. Pre nás to bola hlavne dovtedy neznáma skupina pomerne veľkých, zrejme cechových džbánov s banickými emblémami, s tmavomodrým fondom a bielym dekorom, občas doplneným troškou zelenej alebo žltej farby. Dekor veľmi pripomína západoslovenskú produkciu z rovnakého obdobia, a predsa sa od nej čímsi odlišuje, ba v istých prípadoch aj dištancuje.¹³ Tieto džbány sa nepodobajú ostatným, sú valcovitého tvaru, na korpusoch,

¹² DRUGOVÁ, Zuzana. Keramika a majolika v zbierkach Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici. In BODOROVÁ, Oľga (ed.). *Remeselná výroba s akcentom na hrnčiarstvu, džbankárstvu, kachliarstvu a kameninovú produkciu*. Etnograf a múzeum. VII. ročník. Rimavská Sobota, 2004, s. 109-146.

¹³ Na pozvanie vtedajšej pani riaditeľky SM v Banskej Bystrici PhDr. Zuzany Drugovej roku 2003 sme prišli určovať niektoré výrobné lokality západoslovenskej fajansy a popri tom sme v depozitári objavili pre nás nové a nečakané keramické materiály.

Obr. 14. Džbán s bielym fondom (poškodený na hrdle). Na korpuse banický znak, v strede poloblúk s krížikom, pod znakom taviaca nádoba na zlato, delené datovanie „1796“ a nápis „JOHANNES ULRICH“. Na hrdle a v dolnej časti korpusu jemná modrá linka ukončená mašličkou, na dne značka „F“ „T“ – František Tauber, Veľké Leváre, v. 29 cm. SNM v Martine, evid. č. 742

Pic. 14. Jug with a white background (damaged neck). On the corpus a mining symbol, in the middle a semi-arc with a cross, under the symbol a melting container for gold, date “1796” and the inscription “JOHANNES ULRICH”. On the neck and on the lower part of the body, a fine blue line finished with a bow, on the inside the sign “F” “T” – František Tauber, Veľké Leváre, height 29 cm. SNM in Martin, cat. no. 742

kolmo na ucho, je maľba dekoratívne poňatého venca (kartuše) alebo polvenca, a v ňom s tradičným banickým znakom – prekríženým kladivkom a „železkom“.¹⁴

V tejto súvislosti chceme upozorniť na jeden z najstarších, rovnakých banických znakov, nachádzajúci sa v r. k. Kostole Nanebovzatia Panny Márie na hlavnom námestí v Banskej Bystrici, ktorý je vytesaný na konzole s postavou baníka z konca 15. storočia. Kostol dali vybudovať a vyzdobili ho nemeckí baníci, ktorí sa usadili v tomto období v Banskej Bystrici.¹⁵

Málo bežné, ale existujúce je vyjadrenie banického emblému bez venca, či inej výzdoby. K banickému znaku patrí takmer vždy aj banický kahanček, ktorý bol prepočetnou súčasťou banickej práce, a navyše, niekde pod znakom, primáľovaná nádobka na tavenie zlata (na jednom z džbánov je pod nádobkou aj lievik, ktorým tekuté zlato do nej vyteká). Kompozíciu dekoru takmer vždy dopĺňa delené datovanie, umiestňované nad banický emblém. Zvláštnosťou pri džbánoch nebýva ani meno objednávateľa.

Na bočných stranách korpusu týchto džbánov je dekor vyhotovený dokonale, pri iných zasa – s počudovaním – realizovaný pomerne ľadabolo, ako keby maliarom, okrem hlavného znaku, na dekore až natoľko nezáležalo. Tam používajú robustnejšie kontúry, nevenujú sa jemnosti stvolov kvetov, akú v rovnakom čase pestovali habáni na západnom

¹⁴ Za objasnenie názvu a funkcie jednej z pracovných pomôcok na banickom znaku vďačím pánu PhDr. Filipovi Glockovi, vedeckému pracovníkovi Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici.

¹⁵ KOVAČEVIČOVÁ, Soňa. *Človek – tvorca*. Bratislava : Veda, 1987, s. 60.

Obr. 15. Miska s modrým fondom, malá, celé dno maľované splývavými bielymi polotransparentnými listami, priemer 11 cm. SNM v Martine, evid. č. 5045

Pic. 15. Bowl with a blue background, small, the whole inside is painted with white semi-transparent leaves, diameter 11 cm. SNM in Martin, cat. no. 5045

Slovensku. Napriek uvedeným nedokonalostiam tieto artefakty a ich výzdoba vychádzajú z habánskej podstaty a realizujú ju po svojom. Nie nadarmo ich nazývame habánsko-slovenskými. Dôvodne sa domnievame, že išlo o džbánky, ktoré si cechové spoločenstvo v Banskej Bystrici objednávalo u miestnych džbankárov.

Okrem džbánov s baníckymi emblémami sme v zbierkach SM našli aj druhú skupinu džbánov, (ale aj tanierov) s tmavomodrým fondom, no nie s baníckym, ale výlučne florálnym zdobením, realizovaným najmä v bielej farebnosti. Celkové spracovanie týchto džbánov svedčí o tom, že autormi mohli byť tí istí džbankári, ako pri kusoch s baníckym emblémom, alebo ďalšia, iná džbankárska dielňa. Boli určené pre meštiansku spoločnosť mesta a výzdobe jej interiérov.

„Modré“ džbány z dielni v Banskej Bystrici sa však od západoslovenských čiastočne líšia kvalitou hliny, z ktorej sú zhotovené. Je možné, že hlinu kopali na rovnakých hliniskách, ako banskobystriční hrnčiari. Hlina sa javí ako svetlá a zrnitá, glazúra na nej vo viacerých prípadoch ničím nepripomína výrobky zo západného Slovenska, na niektorých exemplároch sa glazúra „zvráštľuje“ a na drobných miestach opadáva. Pri ďalších džbánoch je modrá glazúra hustá, ale nikdy nie je taká dokonalá, ako tomu bolo v paralelných habánskych spoločenstvách.¹⁶ Napriek tomu sú tieto výrobky pôvabné, originálne a evokujú pôvodnú, západoslovenskú tvorbu 18. storočia.

¹⁶ Džbankárska hlina obsahuje „opuku“ (prímes), na ktorej drží olovnatá poleva pevnejšie a nepoprská. Rozdiel medzi hrnčiarskou a džbankárskou hlinou spočíva v tom, že hrnčiarska hlina je ohňovzdorná, červenohnedá, hrubšia. Používa sa na výrobu hrnčiarskeho riadu, na výrobu kachlíc a kachličiek na stavbu pecí. Džbankárska hlina je oproti hrnčiarskej vápenatejšia a črep má po vypálení biely. Obsahuje málo ohňovzdorných látok, a preto sa výrobky z nej nemôžu používať na pečenie a varenie. KALESNÝ, F. Cit. 8, s. 203.

Obr. 16. Džbán modrý, poškodené hrdlo, na korpuse banický znak a kvapky imitujúce (?) zlato. Po celej zvyšnej ploche korpusu bohaté florálne, najmä biele zdobenie. Nedatovaný, okolo 1730, v. 22 cm. SNM v Martine, evid. č. 1231

Pic. 16. Blue jug, damaged neck, on the corpus a mining symbol and drops imitating (?) gold. On the rest of the surface of the body rich floral ornamentation, mainly white. Undated, around 1730, height 22 cm. SNM in Martin, cat. no. 1231

Podľa dna na cechových, ale aj ostatných „modrých“ džbánoch, používali džbankári v Banskej Bystrici svetlú, no nie úplne bielu hlinu. Pri džbánoch, ktorých glazúra už nedrží v intaktnej kvalite na korpuse, možno ich výrobcovia použili menej kvalitnú džbankársku hlinu, alebo dokonca hlinu hrnčiarsku. Nakoniec tomu prispôbovali aj hutnú bielu výzdobu, maľovanú hrubším štetcom.

Pri niektorých džbánoch sa javí, že je pozornosť koncentrovaná na banický znak (emblém), ale na ďalších plochách korpusu už ako keby maliari nevenovali ich vyzdobeniu dostatok pozornosti, času či záujmu. Uplatňujú sa na nich robustnejšie kontúry, maľované často aj hrubými štetcami. Napriek týmto nedokonalostiam tieto artefakty vychádzajú z habánskej podstaty a ukončujú ju po svojom.

S džbánmi súvisia v zbierke SM aj banskobystrické dekoratívne vyzdobené taniere s modrým fondom, s bielo-žltými kyticami na dne i na okrajoch, s deleným datovaním, zo začiatku 30. rokov 18. storočia. Považujeme ich takisto za habánsky prínos do fajánsu 18. storočia, vyhotovených na strednom Slovensku.

Za istý druh osobitosti môžeme považovať aj skutočnosť, že „modré“ džbány a taniere vyhotovené v Banskej Bystrici nemajú v maľbách ani v 18. storočí takmer žiaden z pôvodne zakázaných habánskych výrobných prvkov, zoomorfný ani antropomorfný.

Obr. 17. Tanier modrý, s bielym a žltým dekorom. Na dne tri biele listy so žltými doplnkami, tromi trojuholníkmi a štyrmi oválnymi mykáčikovými listami. Delené datovanie „1731“, priemer 30,5 cm.

SNM v Martine, evid. č. 4134

Pic. 17. Blue plate with white and yellow décor. On the inside three white leaves with yellow details, three triangles and four oval wavy leaves.

Date "1731", diameter 30,5 cm. SNM in Martin, cat. no. 4134

Zatiaľ čo džbány s baníckymi emblémami mali viac dekoratívnu než vyslovene úžitkovú funkciu, prezentovali zároveň príslušnosť k baníckemu cechu, a tým aj určitú výnimočnosť. Taniere zas mohli slúžiť pri stolovaní cechovému spoločenstvu, alebo ich funkčne, ako aj na dekoráciu používali v meštianskych domácnostiach.

Datovania „modrých“ džbánov a tanierov boli v podstate súčasťou ich dekoru a poctivosti v zachytávaní výrobkov z hľadiska času. Medzi prvé džbány z Banskej Bystrice patria kusy zo začiatku 18. storočia, posledný džbánik je datovaný rokom 1798. „Modré“ taniere sa začínajú objavovať už v roku 1701 a ich výroba končí v druhej polovici 18. storočia.

„Modrých“ fajáns muselo byť pochopiteľne oveľa viac, ako sa ich zachovalo v doterajších muzeálnych zbierkach. Postupom času sa už dávnejšie stávali súčasťou súkromných majetkov. Ich výskyt sa v podstate kryje so stredoslovenským regiónom, pričom prevahu má múzeum v Banskej Bystrici, a druhé v poradí je Slovenské národné múzeum v Martine.

Doteraz sme nenašli žiaden tanier s baníckou tematikou. Oprávňuje nás to veriť, že poslanie „modrých“ džbánov a „modrých“ tanierov nebolo rovnaké. Oba druhy týchto artefaktov sú v našich múzeách raritou. Džbány aj taniere sú dekorom a funkciami odlišné, spája ich však sýtomodrá farebnosť základu, používanie identických štetcov, farebná škála dekoru a určitá vernosť habánskym tradíciám.

V ďalšom texte upozorníme na najvýraznejšie artefakty zo zbierok niektorých múzeí.

Stredoslovenské múzeum v Banskej Bystrici

Toto múzeum má najväčší počet „modrých“ džbánov s baníckymi emblémami zo všetkých doteraz sledovaných inštitúcií. Na ich prezentáciu vyberáme jeden z najstarších, navyše aj výnimočný exemplár, na ktorom tmavomodrý fond doplnia biela a žltlooranžová farba. V strede venca je banícky znak s prekríženými baníckymi pomôckami – kladivom

Obr. 18. Tanier modrý, na okraji so skvele spracovaným, neobyčajným bielym dekorom, pripomínajúcim snehové vločky, doplnený štyrmi džbánikmi, rozloženými na ploche okraja. Na dne srdcový motív. Nedatovaný, okolo 1730, priemer 29 cm. SNM v Martine, evid. č. 1438

Pic. 18. Blue plate, with an excellently mastered, unusual white décor on the edge, reminiscent of snowflakes, with four little jugs spread out along the edges. A heart motif inside. Undated, around 1730, diameter 29 cm. SNM in Martin, cat. no. 1438

a „želižkom“, deleným datovaním „1728“ a menom „Hanzo Mezi Brodski“ (historické pramene tento rod situujú na Oravu). Po bokoch venca je na každej strane veľká, vertikálne namaľovaná kytica ukončená žltým kvetom. Na hrdle a v dolnej časti korpusu je biele „čipkovanie“ (SM, Banská Bystrica, evid. č. 219).

Osobitý je aj džbán s dekorom v bielej farebnosti, s rovnakou kompozíciou venca s banickým znakom, pod ktorým sa nachádza veľká nádoba na tavenie zlata, vedľa znaku monogramy „I“ a „G“, pod nimi delené datovanie „1733“. Na bokoch sú voľné motívy kvetov a pukov, v hornej i dolnej časti korpusu opäť „čipkovanie“ (SM, Banská Bystrica, evid. č. 801).

Ďalšie „modré“ džbány z tohto múzea sa prezentujú najmä v stálej expozícii, za čo vďačí ich dokonalý vzhľad a nevšedná forma. Sú bez banických znakov a džbankári, možno i viacerí, ich vyhotovili pre potechu ľudí, ktorí vedeli už v tom čase oceniť kvalitu týchto fajansových artefaktov. Domnievame sa, že ich mohli vyrobiť v niektorom z hrnčiarskych stredísk zruční džbankári, napr. v Lúbietovej alebo v Tajove.¹⁷ Majú štíhly, pretiahnutý tvar korpusu, mnohé z nich majú hlboký, často zašpicatený „pyštek“ (výlevku), ich biely dekor je výrazne a precízne namaľovaný, pričom sa miestami v detailoch objavuje aj na tanieroch.

„Modré“ tanieri v tomto múzeu sú zastúpené iba v malom množstve, no pútajú pozornosť svojimi pomerne netradičnými rozmermi a aj troj- alebo štvorfarebným dekorom. Podľa ich zrnitého povrchu a krehkosti (ľahko sú rozbitné) sa zdá, že ich zhotovovali z hrnčiarskej hliny.

Medzi pozoruhodné patrí tanier s modrým fondom, v strede i na okrajoch zdobený vynikajúco namaľovanou trojicou kytíc s motívmi tulipánov a výrazných listov,

¹⁷ DRUGOVÁ, Z. Cit. 12, s.114-124.

Obr. 19. Tanier biely, na okraji s modrým dekorom pozostávajúcím zo štylizovaných veľkoplošných prvkov. Delené datovanie „1731“, polomer 29 cm. SNM v Martine, evid. č. 4132

Pic. 19. White plate, with a bleu décor on the edge consisting of stylised large-format motifs. Date „1731“, radius 29 cm. SNM in Martin, cat. no. 4132

s deleným datovaním z roku „1731“ a v bielej farebnosti so žltými doplnkami. Domnievame sa, že habánska tradícia je i tu živým dokladom džbankárskej tvorby na strednom Slovensku.

Národné múzeum, Etnografické oddelenie v Prahe

Uvádzame ho hneď na druhom mieste preto, lebo sa v jeho zbierkach nachádzajú artefakty príbuzné s tými zo Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici, s rovnakými „rodnými listami“. V ich zbierke sa nachádzajú dva „modré“ džbány a jeden „modrý“ tanier. Jeden z džbánov je tvarom i výzdobou príbuzný artefaktu uvedenom pod evid. č. 219 (oba kusy vyzdobila tá istá ruka neznámeho, veľmi schopného džbankára z Banskej Bystrice). Tento džbán sa od predchádzajúceho odlišuje maľbou tureckého znaku – hviezd a polmesiaca vo venci. Môže to byť nielen dekor, ale aj výrazná spomienka na divokých tureckých bojovníkov, ktorí boli na našom území v 17. storočí.

Do Prahy sa tieto tri prezentované fajansy mohli dostať prostredníctvom zberateľov, alebo výpožičiek z múzeí v roku 1895, to znamená, že mohli byť súčasťou vtedajšej veľkej „Národopisnej výstavy československej“. Výstavu v Prahe usporiadali pri príležitosti blížiaceho sa Milénia a od jej skončenia až do dnešných dní ostali fajansy v Prahe.

Slovenské národné múzeum v Martine

Po Stredoslovenskom múzeu v Banskej Bystrici vlastní toto múzeum najväčší a svojou skladbou najucelenejší súbor exponátov, ktorý obsahuje desať „modrých“ tanierov, jeden kus v tvare menšej misky a dva džbány – „modrý“ a „biely“ (jedinému „bielemu“ džbánu s banickým znakom z tohto múzea sa ešte budeme venovať).

Obr. 20. Tanier biely, s klasickým habánskym štvorfarebným dekorom. Na dne kytica, na okraji dve podobné, s prvkami pretiahnutého tvaru, ktorý prezrádza určité nové poňatie maľby a jej menej obvyklých prvkov. V zelenom venci datovanie „1723“, v. 29 cm. SNM v Martine, evid. č. 4131

Pic. 20. White plate, with a classic Haban four-coloured décor. Inside a bouquet of flowers, two similar on the edge, with motifs of an elongated shape which demonstrates a new notion of painting and its more unusual motifs. Dated “1723” in a green garland, height 29 cm. SNM in Martin, cat. no. 4131

Vysoko si ceníme „modrý“ džbán, ktorý je síce mierne poškodený na hrdle, no má všetky znaky rovnomenných predmetov zo Stredoslovenského múzea. Džbán zdobí banický emblém v nezatvorenom venci, na bočných stranách korpusu s bielym florálnym dekorom, na hrdle s nekompletným datovaním (1717 ?).

Taniere majú rozmery takmer identické (priemer cca 29 cm), každý je pritom iný, s rozmanitou a neopakujúcou sa výzdobou. Predpokladáme, že na nich pracovali aj viacerí maliari keramiky, pri zachovaní rovnakých tvarových foriem a rozmerov. Na prvý pohľad púta na nich dokonalá maľba a veľmi zachovalý stav. Podľa svojho datovania patria do prvej polovice 18. storočia. Taniere vznikli pravdepodobne v Banskej Bystrici, ale mohlo to byť aj v okolí tohto mesta. Domnievame sa, že ich vyrobili v niektorom z významných hrnčiarских stredísk, medzi ktoré patrili dielne v Tajove a Lubietovej. V týchto dielňach totiž pracovali veľmi zruční hrnčiari, ktorí na tvorbu „modrých“ tanierov mohli využiť kvalitnú svetlú hlinu z miestnych hlinísk.

Podtatranské múzeum v Poprade

Toto múzeum vlastní dva taniere veľkých rozmerov, s modrým fondom. Jeden z nich je výnimočný svojím deleným datovaním, rokom „1702“ medzi veľkoplošným štvorlístkom, na okraji s dvomi kyticami, v každej z nich po tri tulipány a na dne s kyticou konvaliniek. Celá kompozícia je namaľovaná v bielo-žlto-zelenej farebnosti. Florálny dekor pripomína rovnaký maliarsky rukopis, aký je uplatnený na tanieri zo SNM v Martine. Spôsob tvarovania i výzdoby, hrúbka korpusu i tmavomodrá farebnosť podkladu má rovnaké postupy pri ich výrobe, aké nachádzame aj pri džbánoch, no s výnimkou banického znaku.

Podtatranské múzeum, založené Uhorským spolkom roku 1876 (prešlo viacerými peripetiami ohľadom svojho názvu), patrí k najstarším z našich muzeálnych

Obr. 21. Tanier modrý, s bielym dekorom, podobným ako pri tanieri na obr. 20, s takmer totožnými prvkami kompozície (štyri štylizované veľkoplošné prvky poloblúk s dekoratívnymi listami). Delené datovanie „1723“, s monogramom „I“ a „R“. Tento monogram sa vyskytuje aj na tanieri s evid. č. 4131, priemer 29 cm. SNM v Martine, evid. č. 4128

Pic. 21. Blue plate, with a white décor, similar to the plate in picture 20 with almost identical compositional motifs (four stylised large-format motifs of semi-arcs with decorative leaves). Date "1723", with the monogram "I" and "R". This monogram also appears on the plate with cat. no. 4131, diameter 29 cm. SNM in Martin, cat. no. 4128

inštitúcií. Je teda prirodzené, že sa tu nachádzajú aspoň dva taniere habánskej produkcie zo stredného Slovenska, ktoré sa tam zrejme koncom 19. storočia dostali vďaka zberateľom.

„Biele“ džbány s baníckymi emblémami

Popri „modrých“ výrobkoch s baníckymi emblémami poznáme aj ďalšie – „biele“, ktoré vyhotovili džbankári v rovnakom období ako tie „modré“, teda v priebehu 18. storočia. Bielymi sme ich nazvali kvôli farbe podkladovej glazúry, na ktorú potom maľovali dekor štyrmi (alebo menším počtom) vysokožiarovými farbami: modrou, žltou, zelenou a mangánovofialovou. Dá sa predpokladať, že niektoré z nich vyrobili na západnom Slovensku pre Banskú Bystricu. Pri ďalších je možný aj variant, ktorý pripúšťa eventualitu, že ich autormi mohli byť aj noví, na stredné Slovensko migrujúci habáni, ktorí sem prišli v snahe prezentovať tu svoje remeselné zručnosti. To znamená, že rodným mestom týchto bielych artefaktov mohla byť práve Banská Bystrica s jej džbankárskym cechom. Z tzv. bielych džbánov s baníckymi emblémami vyzdvihneme niektoré pre ich jasnú maliarsku i dokonalú technickú výpoveď.

Prvé dva z nich sú takmer identické, zdobené rovnakým maliarom, s baníckym znakom kládka a „železka“, a majú typický západoslovenský štvorfarebný dekor, s akcentom na zelenú farbu a rovnaké datovanie rokom „1756“, nad ním s baníckym kahančekom. Na jednom z džbánov je veniec menší (evid. č. 979), na druhom zaberá takmer polovicu výšky džbánu (evid. č. 398). Oba sú zo zbierok SM v Banskej Bystrici. Spôsob, akým sú oba džbány z hľadiska maľby dekoru maliarsky spracované, jasne ukazuje na západné Slovensko. Vyrobené boli zrejme špeciálne pre Banskú Bystricu (alebo okolie), opätovne pre jej cech, prípadne jej bohatých banských podnikateľov.

Obr. 22. Tanier modrý, bielo-zelený dekor, na dne rotujúci prvok zostavený z lístkov, vo venci datovanie „1778“, na okraji tri veľké bobule s dlhými, pretiahnutými listami. SNM v Martine, evid. č. 4140

Pic. 22. Blue plate, white-green décor, inside a revolving motif composed of leaves, dated "1778" in a garland, on the edge three large berries with long, elongated leaves. SNM in Martin, cat. no. 4140

Tretí z „bielych“ džbánov je poškodený (chýba mu časť hrdla), s korpusom vkusne odrôtovaným tenkým drôtičkom (SNM v Martine, evid. č. 738). Tento stav mu však neuberá na zaujímavosti, pravosti i nevšednej kráse. Kolmo na ucho je voľne, bez venca, namaľovaný banický emblém s kladivkom a „železkom“, nad ním korunka v strede s križikom, pod znakom dátum „1796“, veľká nádoba na tavenie zlata a pod ňou delené datovanie. Rozdeľujúci znak v strede tvorí pravdepodobne lievik, ktorým malo rozravené zlato stekať do ďalšej (nezobrazenej) nádoby. Celý dekor má úspornú modrú farebnosť, po obvode hrdla a v dolnej časti korpusu je „previazaný“ mašličkami. Horizontálne, medzi znakom, je meno majiteľa džbánu „JOHANES ULBRICH“; na dne je podpísaný autor džbánu „FT“ – František Tauber z Veľkých Levár.

Štvrtý džbán má na bielom fonde modrý, na korpuse kolmo na uško namaľovaný jednoduchý banický emblém, nad ním korunku s križikom v strede (tak ako evid. č. 738), pod tým delené mangánové datovanie „1798“. V horizontálnej rovine emblému (bez venca) je mangánom, tenkým štetcom namaľovaný nápis „IOHAN ZWOLENSKI“. Sýto modrý florálny dekor oživujú vtáčatá. Na kvalitne zreštaurovanom hrdle je výzdoba v podobe rokají ako dobového motívu rokoka. Meno, ktoré indikuje človeka bývajúceho, či pracujúceho v blízkosti Banskej Bystrice, podporuje náš názor, že bol tam aj vyrobený (SM, Banská Bystrica, evid. č. 4032). Je aj pravdepodobné, že si ho mohol majiteľ uvedeného mena objednať v západoslovenskej dielni.

Tento predpoklad sa objavuje aj pri pôvabnom bielom džbániku s modrým jemným dekorom na bielom fonde, kde sú popri baníckom embléme aj zoomorfné prvky v podobe vtáčikov. Tento džbánik je datovaný rokom „1792“, a teda je zjavné, že džbánikár tradíciu už tak nedodržiaval (SM, Banská Bystrica, evid. č. 4032).

Posledné dva džbány uzatvárajú svojím datovaním 18. storočie, teda obdobie, kedy už na strednom Slovensku ťažba zlata nemala stúpajúcu, ale skôr klesajúcu úroveň, a takmer

Obr. 23. Taniér modrý, spracovaný v habánskom duchu, biely dekor so žltými doplnkami, v polvenci na jeho okraji veľký tulipán so žltým stredom a tromi kyticami kvetov, delené datovanie „1735“, priemer 29 cm.

SNM v Martine, evid. č. 4135

Pic. 23. Blue plate, made in the Haban spirit, white décor with yellow details, in a half-garland on its edge a large tulip with a yellow centre and three bouquets of flowers, date “1735”, diameter 29 cm. SNM in Martin, cat. no. 4135

zanedbateľné množstvo produkcie. Kvôli tejto skutočnosti nebolo potrebné ďalej vyhotovovať džbány s baníckou tematikou pre solventných majiteľov banského podnikania a ani pre cechové spoločenstvo. Posledný z uvedených džbánov z konca 18. storočia ostáva akousi krásnou spomienkou džbankárov i majiteľov banských podnikov na dávno pominuté časy.

Pri spracovaní príspevku sme vychádzali najmä zo zbierok Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici, ktoré nám poskytlo najviac materiálu k tejto téme, habánskej fajanse 18. storočia na strednom Slovensku. Opomenúť nemôžeme však ani ďalšie fajansové výrobky sústredené v tejto inštitúcii, pretože všetky majú nielen estetickú, ale aj výpovednú hodnotu. Predstavíme z nich aspoň štíhly, pravý habánsky džbánik datovaný do roku „1729“, s dekorom traktovaným vo veľkej vertikálnej kytici. Tá svižne a veľmi profesionálne, takmer po celej ploche korpusu, až po horný okraj hrdla, prezentuje kvety, úponky, puky i listy v štyroch žiarivých farbách „veľkého ohňa“ (SM, Banská Bystrica, evid. č. 799). Jeho spracovanie i rok vzniku hovoria o výnimočnej práci dokonalého habánskeho majstra. Potešilo by nás zistenie, keby sme mohli tento artefakt pripísať niektorému džbankárovi z Banskej Bystrice. Zatiaľ nemáme na toto jeho zaradenie dosť konkrétnych dôkazov. Napriek tomu sa nevieme ubrániť pocitu, že by predsa niektorý zo stredoslovenských habánov, usadených v prvej tretine 19. storočia v Banskej Bystrici, mohol práve na tomto džbánu dokumentovať svoju zručnosť a džbankársku estetiku, čo sa mu dokonale podarilo.

Ostatné džbány a taniere zo SM vyrobili poväčšine západoslovenskí majstri. Reprezentujú rôzne cechové remeslá, ktoré boli známe vo väčších i menších mestách celého Slovenska. Radi by sme zistili, či niektoré z cechových džbánov z 18. storočia robili na západnom Slovensku ako objednávku pre Banskú Bystricu. Jeden z džbánikov predsa len potvrdzuje túto našu domnienku: džbán s cechovým tkáčskym znakom z roku 1786 zo západného Slovenska má identický exemplár, s rovnakým datovaním, v cechovej zbierke SM v Banskej Bystrici.

Obr. 24. Tanier modrý, s rovnakým autorstvom ako pri tanieri na obr. 23. Na dne i na okraji biele a žlté kvety, delené datovanie „1701“ (ide o najstarší datovaný tanier zo začiatku 18. storočia), priemer 32 cm. SNM v Martine, evid. č. 46524

Pic. 24. Blue plate, by the same artist as the plate in pic. 23. Inside and on the edge white and yellow flowers, date "1701" (this is the oldest dated plate from the beginning of the 18th century), diameter 32 cm. SNM in Martin, cat. no. 46524

Niekoľko faktov k záveru textu

Na potvrdenie skutočne reálnej vzájomnej spolupráce džbankárov zo západného Slovenska a Banskej Bystrice uvádzame „príbeh“ o jednom mimoriadnom, originálnom, veľkom fajansovom džbáne zo Stredoslovenského múzea (evid. č. 2857). Džbán má atypickú, striekanú belasú glazúru, na nej namaľovaný krásny džbankársky cechový znak, kvetinový viacfarebný dekor, a na rôznych miestach švabachom napísané odkazy v tomto znení: „Tento Žban gest darowan Poctiwemu Cechu Bystrickemu... Anno 1729“. Pod uchom je nápis: „Od Karola Nauresa Mistra Skalickeho“. Ľudsky príjemný tón o darovanom predmete potvrdzuje existenciu pozitívnych vzájomných pracovných vzťahov medzi západoslovenskými a stredoslovenskými džbankármi. Napokon o zmienenej spolupráci Skaličanov a Banskobystričanov svedčí aj spomenutý džbankársky znak, ako symbol vzájomných výmenných remeselných komodít.

Historik Anton Špiesz prináša svoje poznatky o habánoch a ich remeslách ešte aj v prvej polovici 19. storočia. V súpise remesiel z roku 1828 píše, že „osobitnú skupinu tvorili hrnčiari habánskeho pôvodu, ktorí sa uplatnili najmä na západnom Slovensku. Iný typ predstavovali západoslovenskí džbankári. Súpis z uvedeného roku zachytil takýchto špecializovaných hrnčiarov – džbankárov na ôsmich miestach západného Slovenska a v Banskej Bystrici“. No tam ich počet neuvádza.¹⁸

Cech hrnčiarov – džbankárov potvrdzuje aj historik Ivan Houdek a datuje ho do 18. storočia. Uvádza tiež, že roku 1773 v Sobotišti vznikol spoločný cech habánskych remeselníkov, do ktorého patrili aj hrnčiari a džbankári.¹⁹

¹⁸ ŠPIESZ, A. Cit. 7, s 171.

¹⁹ HOUDEK, Ivan. *Cechovníctvo na Slovensku*, Turč. Sv. Martin : Muzeálna slovenská spoločnosť, 1943, s. 40, 103.

Už samotná existencia habánskych hrnčiarov na Slovensku v 18. storočí sa prikláňa k domnienke, že sa mohli hrnčiari v 18. a 19. storočí identifikovať s džbankármi, čo sa potom mohlo odraziť aj v súpisoch remeselníkov. Inde ich zasa diferencovali, lebo ich výrobný sortiment síce mohol vychádzať z používania rovnakého druhu hliny, ale v každom prípade sa odlišoval technológiou výroby a formami výzdoby.

Na strednom Slovensku bola medzi hrnčiarmi a džbankármi potvrdená aj spolupráca. Významne to dokazuje historický zápis z kráľovského mesta Skalica z roku 1730. Uvádza sa v ňom, že popri iných remeselníkoch tam bolo v tom čase šesť hrnčiarov, dvaja z nich pracovali pre habánov (t. j. pre habánskych džbankárov, pozn. I. P.), ale „formy tejto spolupráce neboli bližšie popísané“.²⁰

Po roku 1867 sa u nás končí obdobie cechov a s ním aj výroba fajansových výrobkov prostredníctvom tejto inštitúcie. Následne sa už táto remeselná činnosť rozvíjala samostatne a postupne zanikala. Na západnom Slovensku sa udržala iba zásluhou niekoľkých dielní, ako boli Dobrá Voda, Dechtice a najmä Modra, ktorá svoju tradíciu doviedla až do 21. storočia.

Záver

Nepoznáme síce úplne presný, archiváliami doložený dátum príchodu habánov na stredné Slovensko a konkrétne do Banskej Bystrice – možno sa tak stalo už na konci 17. storočia, no podľa datovaných „modrých“ výrobkov to bolo určite už v prvých rokoch 18. storočia, čoho dôkazom je viacero fajansových výrobkov sústredených v múzeách.

Je možné, že mali na tom zásluhu nielen meniace sa rodinné vzťahy habánov na západnom Slovensku. Muži sa po rozpade habánskeho spoločenstva už mohli sťahovať do nových lokalít a priženili sa do Banskej Bystrice, či „privandrovali“ tam možno aj naraz s viacerými džbankárskymi majstrami, keď išli „na skusy“ do iných miest. Na tento stav mohli pôsobiť aj doložené pracovné vzťahy medzi skalickými a bansko-bystrickými keramikármi.

Pri spracovávaní heuristickej témy o habánoch a ich fajanse na strednom Slovensku v 18. storočí musíme konštatovať, že jej ostávame ešte stále čosi dlžní. Naša podlžnosť súvisí s dosiaľ nerealizovaným štúdiom banskobystrických archívnych dokumentov, ktoré sa viažu na habánov. Predpokladáme, že by toto štúdium mohlo prispieť k dešifrovaniu obdobia, v ktorom habáni prichádzali do Banskej Bystrice (resp. jej okolia), mien a povolání nových prisťahovalcov na konci 17. a na začiatku 18. storočia, ako aj ich výrobného sortimentu. Mohlo by tiež prispieť k odhaleniu foriem vzájomnej spolupráce medzi habánmi a bankskými reprezentantmi, ako aj s domácimi obyvateľmi Banskej Bystrice, atď. Túto podlžnosť dávame do pozornosti mladým historikom, a tým, ktorých táto téma dokáže oslovíť.

PodĎakovanie

Som veľmi vďačná riaditeľovi Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici PhDr. Romanovi Hradeckému za priaznivý a prajný postoj ku štúdiu keramiky, najmä habánskej fajansy 18. storočia, ktorá bola predmetom môjho záujmu. Moje podĎakovanie patrí aj PhDr. Filipovi Glockovi, vedeckému pracovníkovi zo SM v Banskej Bystrici, za jeho veľmi aktívny prístup a obetovanú časovú náročnosť pri spracovaní materiálu, ktorý je cenným doplnkom k textu. Moja práca by v Slovenskom národnom múzeu

²⁰ ŠPIESZ, Anton. *Skalica*. Skalica : Mestský úrad, 1992, s.192, 171.

v Martine nemohla napredovať bez vynikajúcej pomoci vedeckej pracovníčky PhDr. Marty Pastierikovej, ktorá sa veľmi obetavo postavila k môjmu problému a umožnila mi, spolu s ňou, stráviť užitočný čas v depozitári keramiky. Bez nášho kolegu PhDr. Adama Votrubu z pražského Národného múzea by v texte nebol krásny fotografický dokument v podobe veľkého fajansového džbánu s banickým emblémom, ktorý vyrobili džbankári v Banskej Bystrici. Patrí mu za to vreleďe poďakovanie.

NEW INFORMATION ON THE HABAN COMMUNITY AND THEIR WORK IN CENTRAL SLOVAKIA IN THE 18th CENTURY

Irena Pišúťová

S u m m a r y

The Haban community, members of the radical religious sect of Anabaptists, settled in western Slovakia from the middle of the sixteenth century. They gradually adapted and mingled with the local environment, and their offspring settled in other areas of Slovakia, notably in Banská Bystrica. The Habans were skilled craftsmen, above all jug makers, and this part of their activity is the subject of the paper. Based on a study of the collection of the Museum of Central Slovakia in Banská Bystrica, the Ethnographic Museum of the National Museum in Prague, the Slovak National Museum in Martin and the Podtatranské Museum in Poprad, the author points out specific examples of the Haban production preserved in these collections, and examples of cooperation with western and central Slovak jug makers; this concerns in particular the so-called blue jugs and plates and white jugs with mining emblems from the eighteenth century.

KOMORNÁ A SAKRÁLNA NÁSTENNÁ MAĽBA JOZEFA HANULU

*Monika Váleková, Slovenské národné múzeum v Martine – Múzeum Martina Benku;
e-mail: monika.valekova@snm.sk*

Abstract: *The work of the Slovak painter Jozef Hanula, the 70th anniversary of whose death we are celebrating in 2014, enriched Slovak art with his folk subjects, portraits and wall and altar paintings, mainly in sacral buildings. The artist combined elements of realism, Art Nouveau and Central European luminism. Older specialist literature considers Hanula's domestic work as a link between the Romantic line of the painting of Jozef Božetech Klemens and Peter Michal Bohúň focused on the Slovak nation, and the work of painters from the Slovak modernist art movement. In the first decades of the 20th century, J. Hanula brought new themes and saints to sacral wall painting in Slovakia. He added realism, historical painting and Art Nouveau elements to his range of art and composition. He placed profane figures of village people in folk dress depicted in their local Slovak landscape in biblical scenes and legends.*

Keywords: *realism, Art Nouveau, portrait, sacral wall painting, national-genre art.*

K ojedinelým predstaviteľom realizmu v slovenskom výtvarnom umení na prelome 19. a 20. storočia patril maliar s nesporným výtvarným talentom Jozef Hanula (*1864, Liptovské Sliače – †1944 Spišská Nová Ves), ktorého 70. výročie úmrtia si v roku 2014 pripomíname. Koncom 90. rokov 19. storočia a začiatkom 20. storočia prislúchal k veľmi početnej skupine slovenských, moravských a českých umelcov, ktorí sa venovali ľudovo-žánrovým námetom, čerpaným z prostredia slovenského vidieka. Na svojich obrazoch zobrazovali ľudí v krojoch, pri práci, či v krajine, v ktorej žili.

Jozef Hanula už ako chlapec, keď ešte žil vo svojom rodisku v Liptovských Sliačoch, maľoval drobné predmety pre potreby svojich rodákov – najčastejšie portréty podľa fotografií, obchodné a firemné vývesné štíty, či madony. Hanulova matka skoro zomrela, a preto žil len s otcom, ktorý bol na dolnom Liptove známy ako rezbár a zručný remeselník. V synovi prebúdza tvorivosť a záujem o nové veci – kúpil mu napríklad fotoaparát, sadu farieb na maľovanie obrazov a z nich ho naučil pripraviť si olejové farby. Rozpoznal jeho talent pre výtvarné umenie a chcel mu dopriať umelecké vzdelanie, preto s ním navštívil Petra Michala Bohúňa v dnešnej Partizánskej Lupči. Spolu podstúpili tiež zdĺhavú i namáhavú pešiu cestu z Liptovských Sliačov do Banskej Bystrice k Jozefovi Božetechovi Klemensovi. Ani jeden z dvojice vtedy najznámejších maliarov, pôsobiach na Slovensku, však nevzali mladého Hanulu k sebe do učenia. Pred budúcim umelcom však pootvorili nové, pre neho dovtedy nepoznané princípy maliarskej práce týkajúce sa perspektívy, anatómie a nasmero-

Obr. 1. Jozef Hanula: Akt stojaceho muža, ceruza na papieri, 1893, 194 x 97 cm. Galéria umelcov Spiša, evid. č. K 5. Foto K. Leštach, 2014
Pic. 1. Jozef Hanula: Nude of a standing man, pencil on paper, 1893, 194 x 97 cm. Gallery of Spiš artists, cat. no. K 5. Photo K. Leštach, 2014

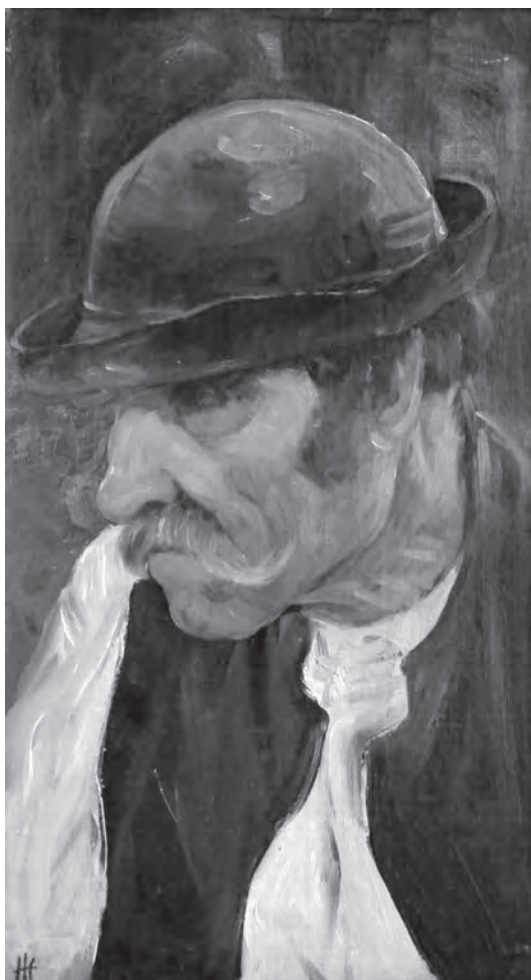
Obr. 2. Jozef Hanula: Akt stojacej ženy, ceruza, krieda na papieri, 1887, 45 x 25,5 cm. Galéria umelcov Spiša, evid. č. K 315. Foto K. Leštach, 2014
Pic. 2. Jozef Hanula: Nude of a standing woman, pencil, chalk on paper, 1887, 45 x 25,5 cm. Gallery of Spiš artists, cat. no. K 315. Photo K. Leštach, 2014

vali Hanulovcov na štúdiu na odborných výtvarných školách. Na tie však nebolo v rodine dost' finančných prostriedkov.¹

Hanulova maliarska či kresliarska zručnosť boli známe už v jeho chlapčenskom veku nielen v rodnej dedine, ale aj v širšom regióne. Svedčí o tom fakt, že ho pravdepodobne okolo roku 1875 oslovili Ružomberčania, aby namaľoval oponu a pomáhal maľovať kulisy pre divadelné predstavenie hrané v ich meste. Tu mladý Hanula získal nielen prvú skúsenosť s koncepcne náročnejšou i rozmernejšou maliarskou prácou, ale spoznal tamojšiu národne

¹ MENSATORIS, Vojtech. K dielu Jozefa Hanulu. In *Z novších výtvarných dejín Slovenska*. Redaktor L. Saučín. Bratislava, 1962, s. 147-189; GLASOVÁ, Anna. *Jozef Hanula*. Bratislava : Slovenská národná galéria, 1979; HANULA, Jozef. *Spomienky slovenského maliara*. Turčiansky Sv. Martin : Matica slovenská, 1940.

Obr. 3. Jozef Hanula: Starký, olej na plátne, okolo 1890, 42 x 24 cm. Galéria umelcov Spiša, evid. č. M 147. Foto K. Leštach, 2014
Pic. 3. Jozef Hanula: Grandpa, oil on canvas, around 1890, 42 x 24 cm. Gallery of Spiš artists, cat. no. M 147. Photo K. Leštach, 2014

orientovanú inteligenciu. Zoznámil sa s ružomerským starostom a podporovateľom miestneho podnikania Karolom Krčmerym, obchodníkmi Makovickými a ich synmi, vtedajšími gymnazistami Petrom, Vladimírom i Dušanom, neskôr lekárom L. N. Tolstého. Hanula ho stretol ešte raz počas svojho učiteľského pôsobenia v Žiline v roku 1919. V Ružomberku prvýkrát stretol aj budúceho sochára Fraňa Jančeka, v tom čase študenta gymnázia, s ktorým sa spriatelil neskôr, v čase peštianskych štúdií. V rozhovoroch počas ružomerského pobytu od neho získaval prvé teoretické maliarske skúsenosti.² Motív ružomerskej opony³ určovali miestni objednávateľia – najmä mešťanosta K. Krčmery. Za jej hlavnú myšlienku zvolil figurálnu scénu – slovenskú svadbu a hudbu s Kriváňom v pozadí. K jej výtvarnému

² HANULA, J. Cit. 1, s. 119.

³ Hanula ju maľoval, keď žil v Liptovských Sliachoch, teda pred rokom 1879, kedy odišiel do Spišskej Kapituly.

Obr. 4. Jozef Hanula: Chlapec v matrózových šatách, olej na plátne, 1916, 96 x 70 cm. Galéria umelcov Spiša, evid. č. M 317.

Foto K. Leštach, 2014

Pic. 4. Jozef Hanula: Boy in sailor's clothes, oil on canvas, 1916, 96 x 70 cm. Gallery of Spiš artists, cat. no. M 317.

Photo K. Leštach, 2014

spracovaniu sa pred dokončením vyjadril hodinár Belopotocký, brat maliara Františka.⁴ Opona je zaujímavým dokladom umelcových pozorovacích schopností, výtvarného talentu i zručností, ktoré musel preukázať pri tomto diele väčšieho formátu bez toho, že by mal čo len základné výtvarné školenie. Členenie obrazu do priestorových plánov pripomína inšpiráciu kresbami z dobových ilustrovaných cestopisov z 19. storočia. Postavy majú odev vo farbách slovenskej trikolóry – bielej, modrej, červenej. Ich tváre sú páčivé, no neosobné. Idealizované postoje postáv, výraz tváří a farby odevu evokujú inšpiráciu krojovými štúdiami P. M. Bohúňa, ktoré vydal spolok Tatrín na grafických listoch v 40. rokoch 19. storočia.⁵

Ďalšou z Hanulových chlapčenských prvotín, ktorá významne poznamenala jeho osud a umelecký vývin, bol portrét spišského biskupa Juraja Částku. Dielo mladého umelca visiace na fare v umelcovom rodisku, zaujalo portrétovaného natoľko, že sa rozhodol poskytnúť mu finančné prostriedky na štúdiá a usmerniť ho pri výbere školy. Najskôr si však preveril jeho talent tým, že mu dal za úlohu zhotoviť kresbu podľa predlohy. Keď v tejto skúške obstál, v jeseni roku 1879 odišiel Hanula k biskupovi Částkovi do Spišskej Kapituly. Dva roky tu pomáhal talianskemu maliarovi kostolov Felixovi Dabertovi, ktorý sa, žiaľ, do dejín reštaurovania umeleckých pamiatok na Slovensku zapísal mnohými neodbornými zásahmi. V januári roku 1881 sa presťahoval Hanula do Pešti, kde býval v byte

⁴ HANULA, J. Cit. 1, s. 115-117.

⁵ Opona je reprodukováaná. PRIESOLOVÁ, Helena – KORMOŠOVÁ, Ružena. *Jozef Hanula*. Spišská Nová Ves : PRO GRUP, s. r. o., 2013, s. 37. ISBN 978-80-971337-0-2.

Obr. 5. Jozef Hanula: Portrét Albertíny Štefánikovej, pastel na papieri, 1928, 60 x 46 cm. Galéria umelcov Spiša, evid. č. K 196. Foto K. Leštach, 2014
Pic. 5. Jozef Hanula: Portrait of Albertína Štefániková, pastel on paper, 1928, 60 x 46 cm. Gallery of Spiš artists, cat. no. K 196. Photo K. Leštach, 2014

biskupa Částku.⁶ Po niekoľkých týždňoch mu jeho mecén našiel miesto na Krajinskej škole a pripravovni pre profesorov u Imre Gregussa, kde študoval dva roky. Vzdelávanie na štyri roky prerušil kvôli vojenskej službe, vykonávanej v Prešove, Košiciach a Hercegovine. Po návrate z nej v rokoch 1887 – 1891 pokračoval na Uhorskom kráľovskom ústave pre kreslenie u profesora Károly Lotza. Hanulove diela z obdobia peštianskych štúdií odzrkadľujú smerovanie školskej výučby.⁷ Tá sa vyznačovala historizujúcim eklektizmom, ktorý však vyčerpал možnosti ďalšieho napredovania maliarstva. Výsledkom toho boli často bezducho pôsobiace ideálne vykonštruované kompozície prevedené technikou temnosvitnej maľby. Historizujúci eklektizmus postupne nahrádzal realizmus so záujmom o konkrétny život.⁸ V Hanulových peštianskych dielach prevažujú kresby a záujem o figurálne námety. Okrem spomínaných pedagógov na umelca zapôsobila tvorba Bertlana Székelyho, Mihály Munkácsyho a Ladislava Medňanského, s ktorým sa zoznámil u svojho kamaráta a spolužiaka, neskôr známeho maliara VysokýchTatier – Ferdinanda Katonu (Kleinbergera).⁹ Aj napriek počiatočným problémom s maďarčinou a dobiehaním učiva z prvého semestra, keďže nastúpil do školy neskôr, získal Hanula hneď v prvom roku štúdia uznanie i štátne štipendium.¹⁰ Podľa zachovaného diplomu aj v školskom roku 1886 – 1887 získal finanč-

⁶ GLASOVÁ, A. Cit. 1, nestránkované.

⁷ Tamže.

⁸ MENSATORIS, V. Cit. 1, s. 148.

⁹ HANULA, J. Cit. 1, s. 146-148.

¹⁰ GLASOVÁ, A. Cit. 1, nestránkované.

nú odmenu za „uznanie dokázanej pilnosti a pokroku v pečlive a dobre maľovanej štúdiu aktu“.¹¹ Podľa znalkyne slovenskej kresby Danice Zmetákovovej sa Hanula odklonil počas peštianskeho štúdia od študijného portréту najviac v kresbe svojho priateľa Fraňa Jančeka. Okrem vystihnúť jeho fyziognómie vyjadril aj jeho charakterové a povahové vlastnosti.¹² Tiež olejomaľby z obdobia budapeštianskych štúdií Podobizeň mladej ženy v profile a Dievčatko s bielymi granátikmi, svedčia o jeho maliarsko-technických i pozorovacích schopnostiach.¹³ V Pešti k jeho blízkym priateľom okrem Fraňa Jančeka patrili tiež Milan Michal Harminc. V Hanulovej knihe spomienok sa dočítame, že práve v ich spoločnosti nadobudol národné povedomie.¹⁴

V poslednej tretine 19. storočia v kvalite výtvarného vzdelávania Viedeň nahradila Budapešť, Praha a v tom čase najmodernejší Mníchov. Patrilo mu prvenstvo v rozvíjaní stredo európskej portrétnej maľby a žánrovej tematiky. Ako naznačil predchádzajúci text, historizujúce či akademické maliarstvo vyčerpalo svoje možnosti a maliarstvo našlo východisko z tejto pomyslenej slepej uličky v realizme barbizonskej školy, či v plenérovej maľbe vôbec. Práve v Mníchove nové maliarske smery ponúkala svojim študentom nielen akadémia, ale tiež súkromné školy Slovinca A. Ažbeho a maďarského maliara Simona Hollósyho.¹⁵ Mníchovské školy spolu s novými maliarskymi princípmi zobrazenia skutočnosti presadzovali aj nové myšlienky a filozofiu života. Prejavovala sa najmä vzývaním intuitívneho, tolstojovskú úprimného žánrového realizmu v duchu Milleta, Courbeta, Bastiena-Lepagea a iných. Naturalistické ambície však zjemňovala Bergsonova filozofia iracionalizmu, subjektívneho vcítania sa, dekadentného psychologizovania, duchovného prehĺbenia obrazu krajiny a života vidieckeho človeka.¹⁶

Táto atmosféra blížiaceho sa prelomu storočí ovplyvnila aj Hanulu, ktorý podobne ako ďalší umelci zo Slovenska – Anton Neogrády, Jozef Murgaš, Achác Aranyossy – pokračoval v štúdiu v Mníchove. Ten ich priťahoval, okrem už spomínaných možností kvalitného štúdia na viacerých výtvarných školách, i pestrosťou a rozmanitosťou umeleckých zbierok. Spoznával ich aj Hanula: „Navštevoval som všelijaké umelecké zbierky, múzeá, kostoly, výstavy... Tu bol vtedy veľmi čulý umelecký život.“¹⁷ Na inom mieste spomína: „V Mníchove sa vtedy napočítalo umelcov do štyroch tisíc... Ateliérov bolo hodne, skoro v každom druhom dome bolo vidieť na verejnej strane aj niekoľko veľkých oblokov, aké bývajú v ateliéroch.“¹⁸

Po príchode do Mníchova v jeseni roku 1891 niekoľko mesiacov študoval na súkromnej škole Simona Hollósyho. V nasledujúcom školskom roku 1892 – 1893 nastúpil na Kráľovsko-bavorskú akadémiu výtvarných umení. Štúdium na nej bolo rozdelené na tri oddelenia. Najskôr absolvoval takzvanú „Naturklasse“, kde kreslil uhl'om v životnej veľkosti hlavy a akty.¹⁹ Hanulu v prvých rokoch štúdia viedol profesor Gabriel von Hackl. Jeho vysvedčenie z prvého ročníka, datované 26. 7. 1893, podpísané správcou akadémie L. von Löfftzom a tajomníkom školy Weberom, svedčí o jeho dobrých kresliarskych schopnostiach. Je na ňom uvedené: „Tešíme sa, Vám týmto môcť potvrdiť, že Váš profesorský zbor

¹¹ Archív Slovenskej národnej galérie v Bratislave, fond Jozef Hanula.

¹² ZMETÁKOVÁ, Darina. *Kresba 19. storočia na Slovensku*. Bratislava : Pallas, 1976, s. 31-32.

¹³ MENSATORIS, V. Cit. 1, s. 148.

¹⁴ HANULA, J. Cit. 1, s. 158.

¹⁵ ABELOVSKÝ, Ján – BAJCUROVÁ, Katarína. *Výtvarná moderna Slovenska*. Bratislava : Vydavateľstvo Peter Popelka a Vydavateľstvo Slovart, 1997, s. 21.

¹⁶ Tamže.

¹⁷ HANULA, J. Cit. 1, s. 194.

¹⁸ HANULA, J. Cit. 1, s. 201.

¹⁹ Tamže.

Obr. 6. Jozef Hanula: Umelec s manželkou, olej na dreve, 1933, 58 x 72 cm. Galéria umelcov Spiša, evid. č. M 145. Foto K. Leštach, 2014
Pic. 6. Jozef Hanula: Artist with wife, oil on wood, 1933, 58 x 72 cm. Gallery of Spiš artists, cat. no. M 145. Photo K. Leštach, 2014

vyznačil *pochvalnou zmienkou v uznani Vašich kresieb dľa prírody.*²⁰ Po dvoch rokoch kresliarskej prípravy študenti mohli pokračovať v maliarskej triede takzvanej „Malschule“. Tu *„bol tenže predmet, ako v Naturklase, lenže sa tu maľovalo olejovými farbami.*“²¹ Druhým Hanulovým profesorom na mníchovskej akadémii sa asi v treťom ročníku stal Carl Maar, ktorý podľa umelcových slov *„bol moderný, maľoval vyšší žáner“*, a preto bol vyhľadávaným pedagógom.²² Vo svojej tvorbe rozvinul aktuálne dobové slohy a smery – realizmus, impresionizmus, symbolizmus i secesiu.²³ Záver štúdia časovo vymedzený troma rokmi takzvanou „komponírkou“ bol na mníchovskej akadémii venovaný najdôležitejšej zložke maliarskej práce – kompozícii. *„...každý kto sa ta dostal, mal osobitný ateliér“*, mal svoj model na účet školy a iné výhody.²⁴ Hanula sa v nej vzdelával len krátko pod vedením Franza von Defreggera.

²⁰ Archív Slovenskej národnej galérie v Bratislave, fond Jozef Hanula.

²¹ HANULA, J. Cit. 1, s. 201.

²² HANULA, J. Cit. 1, s. 195.

²³ [Cit. 2014-11-24.] Dostupné na: <http://www.wisconsinart.org/collections/carlvonmarr.aspx>.

²⁴ HANULA, J. Cit. 1, s. 201.

Obr. 7. Jozef Hanula: Malba na klenbe Kostola sv. Šimona a Júdu v Liptovských Sliachoch, 1896. Foto M. Škvarnová, 1996
Pic. 7. Jozef Hanula: Painting on the vault of the Church of St Simon and Judas in Liptovské Sliache, 1896.
Photo M. Škvarnová, 1996

Zo zachovaných kresieb zo študentských čias, najmä aktov a portrétov, ako aj diplomov, môžeme usúdiť, že Hanula sa i v Mníchove zdokonaľoval v technike kresby. Využíval mäkkosť a jemnú zrnitosť uhl'a, naplno využíval tónovanie a valéry, ktorými vedel potlačiť línie na minimum. Svoje akty obohatil o cítenie priestoru bez toho, aby ho zreteľnejšie vymedzil.²⁵ Študentské kresby zo začiatku 90. rokov 20. storočia zachytávajú aj sociálne témy – napríklad žobrajúceho muža. Ide o náčrt postavy kľačiacej s klobúkom v rukách, nakreslenej z rôznych uhlov pohľadu, v prosebnom geste so zopnutými rukami, či s krajcom chleba v rukách.²⁶ Podobné náčrty postáv ľudí stojacich na okraji spoločnosti sú známe napríklad aj z tvorby Ladislava Medňanského, ktorého dielo, životné postoje, predovšetkým súcit so sociálne slabými ľuďmi, Hanula dobre poznal z ich peštianskych stretnutí.²⁷ Záujem o ľudí žijúcich na okraji spoločnosti podnietilo umenie realizmu v posledných desaťročiach 19. storočia. Svedčí o tom aj Hanulova olejomalba *Almužna* (1894). Dôležitou zložkou Hanulovho mníchovského spoločenského života, ktorý mu pomáhal utvrdzovať jeho národné presvedčenie, boli návštevy ateliéru Jaroslava Věšína, kde spoznal viacerých slovenských i českých národovcov – Svetozára Hurbana Vajanského, Pavla Országa Hviezdoslava, Jozefa Mukašovského.²⁸

²⁵ ZMETÁKOVÁ, D. Cit. 12, s. 31.

²⁶ Galéria umelcov Spiša v Spišskej Novej Vsi, č. K 316 – 3, K 316 – 4, K 316 – 5, K 316 – 6, K 316 – 7.

²⁷ HANULA, J. Cit. 1, s. 146-149.

²⁸ GLASOVÁ, A. Cit. 1, nestránkované.

Obr. 8. Jozef Hanula: Štúdiá k návrhu na maľbu na klenbu kaplnky Kostola sv. Michala archanjela v Dolnom Hričove, 1906. Galéria umelcov Spiša, evid. č. AK 35. Foto K. Leštach, 2014

Pic. 8. Jozef Hanula: Study for a proposed painting on the vault of the chapel of the Church of St Michael the Archangel in Dolný Hričov, 1906. Gallery of Spiš artists, cat. no. AK 35. Photo K. Leštach, 2014

Obr. 9. Jozef Hanula: Štúdiá k návrhu na maľbu na klenbu Kostola svätého Križa v Ružomberku, 1899. Galéria umelcov Spiša, evid. č. AK 42. Foto K. Leštach, 2014

Pic. 9. Jozef Hanula: Study for a proposed painting on the vault of the Church of the Holy Cross in Ružomberok, 1899. Gallery of Spiš artists, cat. no. AK 42. Photo K. Leštach, 2014

Obr. 10. Jozef Hanula: Útek do Egypta, nástenná maľba na klenbe Kostola sv. Mikuláša vo Višňovom, 1901. Foto P. Krajč, 1995

Pic. 10. Jozef Hanula: The Flight into Egypt, wall painting on the vault of the Church of St Nicholas in Višňové, 1901. Photo P. Krajč, 1995

Prvú príležitosť uplatniť svoje maliarske schopnosti a štúdiom získané poznatky dostal Hanula od Částku v čase, keď bol biskupom v Kaloči. Objednal si u neho veľkoformátový obraz s historicko-oslavným obsahom z uhorských dejín, Tomoryho smrť v bitke pri Moháči. Námet tohto reprezentatívneho obrazu, určeného na výstavu pri príležitosti milénárnych osláv v roku 1896 určil Částka. Čerpal zo života svojho predchodcu, kaločského biskupa Tomoryho.²⁹ Predstavu o obraze si môžeme urobiť z niekoľkých zachovaných, olejom maľovaných štúdií a fotografie sadrového modelu. Hanula sa musel popasovať s rozmerným dielom. Kreoval ho ideovo (držiac sa historických reálií) i kompozične, ale bez predlohy. Prvýkrát teda tvoril dielo bez toho, že kreslil model, portrétoval osobu, či kreslil prírodu, nakoľko tentoraz mal vystavať pomerne zložitú krajinársko-figurálnu kompozíciu, ktorú nikdy nevidel. Na úlohu, ktorou bol poverený, sa pripravil naozaj dôkladne. Študoval anatómiu koní (na mníchovskom výročnom konskom trhu i na dvore u biskupa Částku) a preštudoval niekoľko kníh. V Kaloči, kde trávil prázdniny, si vytvoril niekoľko náčrtov okolitej prírody. Oboznámil sa so životopisom biskupa Tomoryho a priebehom bitky pri Moháči. Študoval dobový odev a navštívil aj Moháč, kde však nezískal veľa podkladov pre svoj obraz.³⁰ V múzeách zasa spoznával dobové zbrane. Vybavený týmito informáciami si najal model, požičal kostýmy z divadla a na lúkach za Mníchovom namaľoval niekoľko štúdií. Popritom pokračoval v dôkladnej

²⁹ HANULA, J. Cit. 1, s. 202-203.

³⁰ Tamže.

Obr. 11. Jozef Hanula: Krst Slovákov (Sv. Cyril a Metod kážu slovenskému ľudu) nad víťazným oblúkom v Kostole sv. Jakuba a Filipa v Liptovskej Teplej, 1900. Foto O. Škvarnová, 2013

Pic. 11. Jozef Hanula: Baptism of the Slovaks (St Cyril and St Methodius preach to the Slovak people) above the triumphal arch in the Church of St Jacob and Philip in Liptovská Teplá, 1900. Photo O. Škvarnová, 2013

príprave kompozície – vymodeloval si hlavné figúry, kone i terén a všetko rozostavil v priestore. Zhotovil niekoľko náčrtov „ako sa oproti sebe hnali vojská uhorské a tu-recké“. Hoci prvý náčrt Hanulovi odobril prof. K. Lotz v Pešti, sám umelec s ním nebol spokojný, preto zhotovil ešte ďalšie, v ktorých riešil predmetnú scénu. Najvydarenejší ukázal svojmu mníchovskému profesorovi Deffregerovi, ktorý mu navrhol zmeniť niektoré proporčné nedostatky a príliš meravý postoj hlavnej postavy. Potom sa pustil do maľovania šesť metrov dlhého diela. Bolo vystavené v Pešti na milénarnej výstave v roku 1896. Keď si ho tu medzi inými dielami autor pozrel, konštatoval: „našiel som ho pritmavým v tóne, inak kritika bola dosť priaznivá“.³¹ Hanulove dielo s dynamickou kompozíciou patrí v slovenskom maliarstve k pomerne ojedinelým monumentálnym historickým obrazom čerpajúcim z uhorských dejín.

Hanula prišiel z Mníchova na Slovensko v roku 1896 na pozvanie Andreja Hlinku, farára v Liptovských Sliačoch, aby maľoval tamojší kostol. Hoci ho návrat do rodiska potešil, plánoval sa vrátiť späť do Mníchova a odtiaľ cestovať do Paríža. Postupne však dostával ponuky na maľby kostolov, preto sa už natrvalo rozhodol zostať na Slovensku,

³¹ HANULA, J. Cit. 1, s. 206. Hanula uvádza, že v čase knižného vydania jeho spomienok, obraz visel v arcibiskupskom paláci v Kaloči. Kde je v súčasnosti však nie je známe.

kde sa oženil a usadil v Chrasti nad Hornádom. Plnosť umeleckého života a inšpiratívne tvorivé prostredie, ktoré ho obklopovalo v Mníchove, mu na Slovensku vyplnili stretnutia a korešpondencia s priateľmi – intelektuálmi a národovcami (Teréziou Vansovou, Elenou Maróthy-Šoltésovou, Jánom Škultétym) i výtvarnými umelcami (najmä Petrom J. Kernom a Milanom Mitrovským).³²

Po návrate na Slovensko sa Hanula venoval tvorbe portrétov, monumentálnych kompozícií kostolných nástenných malieb, príležitostne aj maľbe oltárnych obrazov a ilustrovaniu kníh.³³ Secesno-realistickými ilustráciami do knihy Slovenských povestí v roku 1908 sa zaradil k priekopníkom slovenskej ilustrátorskej tvorby.³⁴ Námetmi svojich diel prináležal k umelcom, ktorí stvárnňovali ľudovo-žánrové námety čerpajúce z prostredia slovenského vidieka. Svoj záujem sústreďovali na dedinských ľudí, ich prácu, prostredie a odev. Tieto námety v tvorbe slovenských, ale i moravských umelcov ovplyvnili tendencie prítomné v európskom umení, ktoré posilnilo koncom 19. storočia umenie realizmu. Už počas mníchovských štúdií v roku 1892 Hanula popri ateliérových aktoch a portrétnych štúdiách vytvoril olejomalbu Starký. Tematicky čerpal z dedinského prostredia a dal v nej prednosť realisticky voľnejšiemu umeleckému stvárneniu diela pred akademickými princípmi, čo sa prejavilo nielen psychologizáciou postavy, ale aj jasnejšou farebnou paletou. V slovenskom kultúrnom prostredí bola črta záujmu o vidiecky ľud navyše znásobená aj myšlienkami a filozofiou štúrovskej generácie. Vidieckych ľudí vnímala ako reprezentantov pozitívnych charakterových vlastností a tým aj ušľachtilých nositeľov národných hodnôt. Takto ich zobrazoval okolo polovice 19. storočia aj P. M. Bohúň. Návrat k námetom z ľudového prostredia bol na Slovensku na prelome 19. a 20. storočia opäť aktuálny, nakoľko v tomto čase pomadžarčovania „na poprednom mieste stojí naliehavosť národného sebauvedomenia a potvrdenia, ktoré sa v tomto období pociťovali ako otázky národného prežitia“.³⁵ Hanulovu komornú tvorbu staršia odborná literatúra³⁶ považuje za spojnicu medzi romantickou líniou národne orientovaného maliarstva J. B. Klemensa a P. M. Bohúňa s tvorbou maliarov slovenskej výtvarnej moderny, ktorej nástup deklaroval Martin Benka idealizovaním a heroizovaním slovenského človeka, jeho práce a monumentalizovaním krajiny.

Hanula v porovnaní s generačnými druhmi, slovenskými a moravskými figuralistami – Gustávom Mallým, Jozefom Úprkom, Emilom Pacovským, Jaroslavom Augustom – do komorných obrazov s ľudovo-žánrovými námetmi vnášal smútok, melanchóliu a trúchlivý podtón. Prejavilo sa to na prvej spoločnej výstave slovenských a moravských maliarov. Konala sa v roku 1902 v Hodoníne, kde Hanula, Lehotský, Mitrovský a Andraškovič vystavovali spolu s vyššie spomenutými maliarmi. V nasledujúcom roku títo umelci vytvorili prvé výtvarné združenie, zoskupujúce slovenských a moravských maliarov – Grupú uhorsko-slovenských maliarov. Spomínaná hodonínska výstava bola ich prvým spoločným verejným vystúpením. Zaujímavosťou je, že ju videl aj významný francúzsky sochár August

³² GLASOVÁ, A. Cit. 1, nestránkované.

³³ MIŠÍK, Štefan. *Slovenské povesti zo Spišského Hnilca*. Ružomberok, 1908; KAČER, František. *Cvičebnica jazyka slovenského pre ľudové školy 1, 2, 4*. Praha, 1926 – 1927; *Lomidrevo*. Martin, 1928; ZBAVITEL, Alojz. *Milan Rastislav Štefánik*. Praha, 1929; KÁRNÍK, František. *Rozprávky pre Jarunku*. Žilina, 1931.

³⁴ MIŠÍK, Štefan. *Slovenské povesti zo Spišského Hnilca*. Ružomberok, 1908.

³⁵ BARTOŠOVÁ-PINTEROVÁ, Zuzana – ILEČKOVÁ, Silvia. *Slovenské výtvarné umenie 1900 – 1918*. Bratislava : SNG, 1981, nestránkované.

³⁶ VÁROSS, Marián. *Slovenské výtvarné umenie 1918 – 1945*. Bratislava, 1960, s. 36-39; MENSATORIS, V. Cit. 1, s. 147.

Obr. 12. Jozef Hanula: Pltník a sv. Klement na klenbe Kostola Povýšenia svätého Kríža v Lúčkach, 1907. Foto M. Škvarnová, 1997

Pic. 12. Jozef Hanula: Raftsman and St Clement on the vault of the Church of the Elevation of the Holy Cross in Lúčky, 1907. Photo M. Škvarnová, 1997

Rodin, ktorého zaujala úprimnosťou a nevyumelkovaným prejavom.³⁷ Hanula tu vystavil obraz *Za frajerom* (1900). Zatiaľ čo na tomto obraze i na olejomalbe *Zamyslená* (1897) je umelcova farebná paleta tmavšia, v dielach, ktoré vznikli po hodonínskej výstave, sa pod vplyvom radostných malieb Hanulových maliarskych súputníkov farebnosť jeho obrazov rozjasnila, čoho príkladom sú diela *Priadka* (1904) a *Podobizeň ženy v kroji* (1902). Na obrazoch sa odrazil vplyv luminizmu – presvetlenia obrazu, ktorý poznamenal umenie stredoeurópskych maliarov, ako inšpirácia impresionizmom. V neskorších dielach sa maliar opäť vracia k tmavšej farebnosti (*Podobizeň umelcovej manželky*, 1916; *Čipkárka pri čítaní*, 1918; *Družica*, 1916).³⁸ Ženy na Hanulových portrétoch i v ľudovo-žánrových obrazoch sprevádza zamyslenosť a zadumanosť. Platí to i o študentských dielach, akým je napríklad *Žena s dáždnikom* (1886). Táto črta odzrkadľuje atmosféru konca storočia, kedy obrazy žien navodzovali dobovú predstavu o bytosti obklopenej rúskom tajomstva, zároveň potvrdzovali poslanie, ktoré im spoločnosť vymedzila – byť tichými múzami, oddanými svojim mužským druhom.³⁹

Neskôr k vyobrazeniam žien pribúdajú realistické obrazy mužov so sociálno-kritickým podtónom – *Na rodnej hrude* (1908) a *Orba* (1913). Muži pri neľahkej práci a od-

³⁷ WAGNER, Vladimír. *Profil slovenského výtvarného umenia*. Martin, 1935, s. 32.

³⁸ MENSATORIS, Vojtech. Umelecký odkaz Jozefa Hanulu. K výstave v Slovenskej národnej galérii v decembri 1953. *Výtvarní umění*, 1954, s. 273-279.

³⁹ HERUCOVÁ, Marta. Femmes fatales a sila impresie. In *Umenie na Slovensku. Stručné dejiny obrazov*. Bratislava : Slovart, 2007, s. 170-171.

počinku počas nej sú na nich situovaní uprostred slovenskej horskej krajiny tvoriacej kulisu ľudovo-žánrovému výjavu. Ich krajinársku zložku predznamenal realistické a presvetlené krajinomalby z okolia Kaloče a Mníchova. Dve uvedené novšie diela sú však popisnejšie ako študentské práce vystihujúce viac svetelnú atmosféru krajiny v zobrazovanom okamihu.

Osobitú kolekciu v Hanulovej tvorbe predstavujú portréty detí, v ktorých umelec prejavil svoju schopnosť vnímať detskú hravosť, pocity, či zaujatosť vykonávanou činnosťou a presvedčivo ich zachytiť na obraze. Svedčí o tom rané dielo Dievčatko pletie (1892) a potvrdzujú to aj ďalšie obrazy zo začiatku 20. storočia – napríklad Chlapec v matrózových šatách (1916).

Zmysel pre psychologizáciu postavy umelec uplatnil v pomerne početnej portrétnej tvorbe, čo predznamenal už peštianska kresba F. Jančeka. K vydareným podobizniám z mníchovských štúdií patria napríklad tiež olejomalby Môj otec (1892) a umelcov Autoportrét (1893). Po návrate na Slovensko, už pred rokom 1918, portrétoval osobnosti činné v národnej a kultúrnej oblasti. V roku 1899 prvýkrát namaľoval Andreja Halašu (i jeho manželku), ktorý sa aktívne angažoval na národnom živote, kultúrnej oblasti a politike. V roku 1908 vytvoril podobizeň známeho slovenského archeológa, geológa, mineralóga, paleontológa, historika, botanika, etnografa a prvého predsedu Muzeálnej slovenskej spoločnosti (ďalej MSS) Andreja Kmeťa. Po vzniku prvej československej republiky tvoril portréty na objednávku verejných inštitúcií. Napríklad v roku 1921 namaľoval podobizne ďalších činiteľov uvedenej spoločnosti – druhýkrát portrétoval jej tajomníka Andreja Halašu, podpredsedu Jána Petrikovícha a v roku 1941 tretieho a piateho predsedu MSS Františka Richarda Osvalda, Jozefa Škultétyho a mnohých ďalších.⁴⁰ V roku 1928 vytvoril podobizeň Albertíny Štefánikovej, matky Milana Rastislava Štefánika, ktorá vtedy žila v Spišskej Novej Vsi.⁴¹

V závere 19. a v prvých dvoch desaťročiach 20. storočia Hanulove diela zmäčkujú a dynamizujú secesné línie. Hanulovu pozornosť zaujala secesia počas štúdií a lepšie ju spoznával vďaka čulému mníchovskému umeleckému životu. Dokladá to list, ktorý poslal v roku 1893 z Mníchova Jozefovi Škultétymu. V ňom píše: „15. juli otvorí sa v celkom novej budove výstavka tzv. Secessionistov, na túto som veľmi zvedavý“.⁴² Vo svojich spomienkach píše: „V Mníchove sa mi žilo veľmi príjemne... Vtedy vznikla i Secesia, ktorá si postavila pre svoje výstavy osobitnú budovu zo sadrových dosák. Bola to budova vkusná a výstavy v nej nás mladých veľmi priťahovali.“⁴³

Myšlienkové i formálne secesné prvky, ako už naznačil predchádzajúci text, sa prejavili najmä v spomínaných portrétoch žien – zamyslenosťou a ponorom postáv do vnútorných pocitových svetov. V mužských portrétoch zasa secesne štylizovaným písmom a ornamentikou nápisov a drapérií (T. Čvikota). Secesné prvky nájdeme tiež v ilustráciách kníh zo začiatku 20. storočia.⁴⁴ Najpočetnejšie ich však maliar vnášal do nástenných maliieb v sakrálnom priestore. Hanula počas svojho života pracoval vo viac ako šesťdesiatich kostoloch v rôznych končinách Slovenska, najviac však na Považí, Kysuciach, Liptove,

⁴⁰ Diela sa nachádzajú v Slovenskom národnom múzeu v Martine vo fonde kultúrnej histórie.

⁴¹ Galéria umelcov Spiša v Spišskej Novej Vsi, č. K 196.

⁴² List J. Hanulu adresovaný J. Škultétymu zo 4. 7. 1893. Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine, 49 J 17.

⁴³ HANULA, J. Cit. 1, s. 194.

⁴⁴ MIŠÍK, Š. *Slovenské povesti zo Spišského Hnilca*. Ružomberok, 1908.

Obr. 13. Jozef Hanula: Golgota na klenbe Kostola Povýšenia svätého Kríža v Hubovej, 1908. Foto M. Škvarnová, 1997
Pic. 13. Jozef Hanula: Golgotha on the vault of the Church of the Elevation of the Holy Cross in Hubová, 1908.
Photo M. Škvarnová, 1997

Spiši a v širšom okolí Banskej Bystrice.⁴⁵ Príležitostne reštauroval pamiatky, najmä však maľoval oltárne obrazy a interiérové nástenné maľby, ktorým sa budeme venovať v nasledujúcom texte.⁴⁶

Secesné inšpirácie uplatnil hneď v maľbách prvého kostola – v rodných Liptovských Sliachoch. Túto prácu, kvôli ktorej predčasne ukončil mníchovské štúdiá, si u neho v roku 1896 objednal tamojší kňaz Andrej Hlinka.⁴⁷ V liste Hanulovi z mája toho istého roku vyslovuje želanie, že by v kostole uvítali niektoré zo symbolov a motívov zo spišskej katedrály.⁴⁸ Teda maľba kostola, ako o tom svedčí aj list, bola spoločenskou objednávkou. Dielo malo zodpovedať vkusu a nárokom v pozitívnejšom prípade rozhladeného kňaza so zmyslom pre umenie. Muselo byť tiež zrozumiteľné pre miestne spoločenstvo veriacich, ktorému sa musel maliar prispôbiť.

Klenbu presbytéria v Kostole sv. Šimona a Júdu v Liptovských Sliachoch Hanula vyplnil bohatou ornamentálnou výzdobou. Vo svojich spomienkach uvádza, že si za týmto účelom kúpil knihu o dekoratívnej maľbe od svojho priateľa z čias mníchovských štúdií Emanuela Zmrazila.⁴⁹ Rastlinný ornament, inšpirovaný exotickými rastlinami a kvetmi tvorí

⁴⁵ PRIESOLOVÁ, H. – KORMOŠOVÁ, R. Cit. 5, s. 35.

⁴⁶ ŠKVARNOVÁ, Monika. Maliarske dielo Jozefa Hanulu v sakrálnom priestore. Diplomová práca. Trnavská univerzita, Trnava 1997.

⁴⁷ List A. Hlinku adresovaný J. Hanulovi zo 4. 5. 1896. Archív Slovenskej národnej galérie v Bratislave, fond Jozef Hanula, 2A 10 – 2A 31.

⁴⁸ List A. Hlinku adresovaný J. Hanulovi z 25. 4. 1896. Archív Slovenskej národnej galérie v Bratislave, fond Jozef Hanula, 2A 10 – 2A 31. Hlinka v liste píše, že si praje, aby kostol vymaľoval „jeho muž rodák, nie cudzinec“.

⁴⁹ Návrat z Nemecka. Archív Slovenskej národnej galérie v Bratislave, fond Jozef Hanula, 2A 68, 128/75.

Obr. 14. Jozef Hanula: Anjeli so symbolmi remeselníkov na klenbe Kostola sv. Michala archanjela v Dolnom Hričove, 1906.

Foto M. Škvarnová, 1996

Pic. 14. Jozef Hanula: Angels with the symbols of craftsmen on the vault of the Church of St Michael the Archangel in Dolný Hričov, 1906.

Photo M. Škvarnová, 1996

východisko ornamentálnej výzdoby. Ten, ako aj Eucharistiu symbolizujúce klasy a vinič, štylizoval do množstva zvlnených, navzájom sa prestupujúcich línií, ktoré vyplňajú celý priestor klenbových polí presbytéria. Do ornamentiky Hanula vložil nástroje Kristovho umučenia (kríž, kópiu, šatku) a symboly Eucharistie (kalich, hostiu, knihu). Dekór pripomína diela Williama Morrisa, zakladateľa anglického hnutia Umenie a remeslá (Arts and Crafts),⁵⁰ v ktorého nosných ideách (napríklad v uprednostnení ručnej práce pred strojovou, hľadani inšpirácie v prírode) našla secesia mnoho podnetných východísk. Ornamentika v Liptovských Sliáčoch evokuje vzdialenú inšpiráciu stredovekým dekórom, čo korešponduje s architektúrou kostola.

V maľbách na stenách kostolov Hanula často čerpal zo starších výtvarných slohov. Baroko inšpiroval dynamickými kompozíciami a iluzívnou maľbou. S obľubou využíval renesančnú pyramidálnu kompozíciu uplatňovanú neskôr v klasicistickom maliarstve. Scény zo Starého i Nového zákona, či námety zo života svätcov a príležitostne tiež historické témy, zvyčajne vsadil do ornamentálneho rámu z historizujúcej a secesnej ornamentiky, ktorú prispôboval tektonike kostola. Takto riešil napríklad aj klenbu Kostola svätého Kríža v Ružomberku. Maľoval ju v roku 1899 a uplatnil tu viaceré figurálne scény inšpirované barokovou iluzívnou maľbou. V Galérii umelcov Spiša v Spišskej Novej Vsi sa zachovala predloha k obrazu štyroch kresťanských cností Viery, Lásky, Nádeje a Múdrosti z tohto

⁵⁰ HARDY, William. *Spríevodca secesiou*. Bratislava, 1997, s. 14-16.

Obr. 15. Jozef Hanula: Adorujúci anjeli na klenbe kaplnky Kostola sv. Michala archanjela v Dolnom Hričove, 1906. Foto M. Škvarnová, 1997

Pic. 15. Jozef Hanula: Angels in adoration on the vault of the chapel of the Church of St Michael the Archangel in Dolný Hričov, 1906. Photo M. Škvarnová, 1997

kostola.⁵¹ Ich secesne štylizované postavy i rúcha zvlnil ladnou esovitou líniou. Dokladajú Hanulove kresliarske majstrovstvo, zmysel pre vystihnutie pohybu, vyváženú a harmonickú kompozíciu.

Secesné prvky nájdeme tiež v Kostole sv. Mikuláša vo Višňovom (pri Žiline), ktorý Hanula maľoval v roku 1901. Na pozadí scény Vyhnanie Adama a Evy z raja sa neusiloval o vyvolanie účinku priestoru perspektívou, ale neprerušenou oblou líniou nízko vymedzil horizont zobrazenej krajiny tak, ako to bolo pomerne časté v dielach v období prelomu storočí. Na najväčšom poli lode, v strede tohto rozmerného neskorobarokového pútnického kostola, umiestnil scénu Korunovania Panny Márie.⁵² Ide o pôsobivé dielo tak pre jeho monumentalitu, ako aj pastelovú farebnosť. Medailóny namaľované v rohoch klenby, ohraničené barokovou ornamentikou, sú venované scénam zo života Panny Márie – Zvestovaniu, Navštíveniu, Úteku do Egypta, Smrti Panny Márie. Podobne ako v maľbách v predchádzajúcom kostole, i tu sú postavy zachytené v prirodzenom ladnom pohybe a majú pôsobivo secesne štylizované drapérie. Podobne maliar stvárnil postavy anjelov s hudobnými nástrojmi okolo obrazu sv. Cecílie na klenbe pred chórom. Motívy okrídlených bytostí maliar často rôzne modifikoval, čoho príkladom sú maľby

⁵¹ Galéria umelcov Spiša v Spišskej Novej Vsi, č. AK 42.

⁵² Galéria umelcov Spiša v Spišskej Novej Vsi, č. AK 26 – 29.

v Kostole Nanebovzatia Panny Márie v Bošáci, ktorý maľoval roku 1906.⁵³ Pastelová farebnosť malieb a ladnosť postáv i vhodne rozvrhnuté kompozície na stropoch v obidvoch kostoloch svedčia o Hanulovom zmysle pre maliarske zvládnutie členitého a monumentálneho priestoru.

V Kostole sv. Šimona a Júdu v Liptovskej Teplej pracoval Hanula od roku 1899 do roku 1902. Členil plochy stien a oddelil jednotlivé výjavy ornamentikou odvodenou z prírody, ktorej umelecké stvárnenie preukazuje secesné ohlasy. V tomto kostole namaľoval nad víťazný oblúk pre sakrálny priestor realistický obraz s vtedy neobvyklou témou – Cyril a Metod kážu slovenskému ľudu (nazývaný Krst Slovákov). Scénu vsadil medzi jednoduchých dedičanov odetých v teplianskych krojoch a zobrazil ich v domácom prostredí, o čom svedčí na obraze namaľovaný miestny kostol. Tento obraz patrí v slovenskom výtvarnom umení k prvým dielam, v ktorých sú slovenskí svätci Cyril a Metod zobrazení uprostred slovenského ľudu na slovenskom vidieku. Protiváhu tomuto dielu, ktoré kladie do popredia atraktivitu slovenských dejín a spätosť Slovákov s kresťanstvom, predstavuje obraz čerpajúci z uhorských dejín a zobrazuje Krst sv. Štefana – uhorského kráľa. Zároveň obidve diela navzájom súvisia, nakoľko sv. Štefan sa zasadil za šírenie kresťanstva v Uhorsku. Inšpiračným východiskom pre toto dielo bola olejomaľba od Júliusa Bencúra. Hanula však v porovnaní s predlohou tlmil jej oslavný a monumentálny náboj.

Nemenej pozoruhodná je tiež maľba na strope v Kostole Povýšenia svätého Kríža v Lúčkach z roku 1907, ktorou Hanula realisticky stvárnil profánny ľudový námet pltníka s patrónom sv. Klementom, ktorých umiestnil do domácej horskej krajiny. Tú, podobne ako v Liptovskej Teplej, určil miestnym kostolom. Symbolicko-ochrannú funkciu sv. Klementa, zaužívaného ako patróna moreplavcov, spojil so slovenskými pltníkmi. Do slovenskej horskej krajiny zvlnenej secesnými líniami umiestnil tiež Legendu o sv. Izidorovi, patrónovi roľníkov, ktorú namaľoval v Kostole sv. Michala archanjela vo Valaskej Dubovej v roku 1904. Zobrazil ho modliaceho sa pred prícestnou kaplnkou. Vľavo od neho sa vypínajú modrasté končiare Tatier a pod nimi drevené chalúčky. Horizont ľavej strany obrazu Hanula, podobne ako vo višňovskom kostole, umiestnil nízko. V oboch prípadoch čerpal z miestnych tradícií – namaľoval svätcov, ktorí sú patrónmi činností súvisiacich so zamestnaním a obživou tunajšej dedinskej society a vniesol ich do miestnej krajiny a medzi tamojších ľudí.

V Kostole Očisťovania Panny Márie v Liptovských Revúckach namaľoval obraz Kristus žehná revúckemu ľudu, ktorý situoval rovnako do tamojšej krajiny a scénu zaľudnil Revúčanmi. Horská krajina tiež obklopuje novozákonné námety v tom istom kostole – Klaňanie Troch kráľov a Klaňanie pastierov. Vytvoril iluzívny svet, či novú legendu, keď miestnych ľudí a krajinu namaľoval s konkrétnymi historickými osobnosťami, alebo uprostred biblických udalostí. Tieto maľby, spájajúce slovenský figurálny a krajinársky motív, zobrazujú ľudovú zbožnosť, pátos a pletu.

V Kostole svätého Kríža v Hubovej (pri Ružomberku) Hanula maľoval v roku 1908 obraz Golgota. V ňom zobrazil vrchol pustého kopca s troma krížmi z podhľadu. Uplatnil nízky horizont, čo mu dovolilo väčší priestor venovať oblohe. Tri kríže v pozadí s dramatickou oblačnou oblohou, zaliate zvláštnym zlatistým svetlom, symbolicky vyjadrujú myšlienku zobrazenej témy.

Secesnú ornamentiku vo výtvarne čistejšej a dynamickejšej podobe, v porovnaní s Liptovskými Sliacmi, Hanula uplatnil na stenách kostolov v Dolnom Hričove (pri Žiline), Čiernom pri Čadci a v Černovej (časť Ružomberka). Na rozdiel od predchádzajúcich kostolov

⁵³ Galéria umelcov Spiša v Spišskej Novej Vsi, č. AK 218.

Obr. 16. Jozef Hanula: Anjeli s veraikonom na klenbe Kostola Panny Márie Ružencovej v Černovej, 1913. Foto M. Škvarnová, 1997

Pic. 16. Jozef Hanula: Angels with an *icona vera* on the vault of the Church of the Virgin Mary of the Rosary in Černová, 1913. Photo M. Škvarnová, 1997

v nich nenamaľoval ani jednu naratívnu scénu, iba figúry svätcov a anjelov. Klenby dvoch náprotivných kaplniek Kostola sv. Michala archanjela v Dolnom Hričove maľoval v roku 1906.⁵⁴ Orámoval ich rastlinnou ornamentikou a do jej stredu umiestnil okrídlené bytosti. V jednej z kaplniek stvárnil pred hostiou adorujúcich anjelov obkolesených dekórom z viniča. Na strop druhej kaplnky namaľoval anjelov – ochrancov remeselníkov, ktorým vložil do rúk profánne symboly, určujúce jednotlivé na vidieku bežne rozšírené remeslá. Nájde tu napríklad symboly kolárov, murárov a iné, ktoré boli iste spojené s Dolným Hričovom. Ornamentika zo zlatých arabesiek exotických rastlín nenútene preteká plochami klenieb. Obkolesuje postavy anjelov a existuje bez ambície vytvoriť rovnú priamku. Zvlnené línie sa navzájom prestupujú, stenšujú sa a hrubnú, spontánne pretekajú do príjemných esovitých línií a sú ukončené jemnými zvlnenými štíhlymi pramienkami. Postavy anjelov namaľované v ladvých vlniacich postojoch a zlatá kovová farebnosť zdôrazňujú secesný charakter maľby a vytvárajú z nej harmonický celok.

Zo symbolov viniča a klasov vytvoril Hanula v tom istom roku, ktorým je datovaná predchádzajúca maľba, výzdobu neogotického Kostola sv. Ignáca z Loyoly v Čiernom pri Čadci. Rastlinná ornamentika v presbytériu je symetrická a pokrýva celý povrch klenieb. Na strope v lodi kostola pôsobí subtilnejšie a striedmejšie, pričom vyplňa len rohy klenieb. Umelec porušil princíp symetrie, čím nadobudla dynamický charakter. Včlenil do nej okrídlené bytosti so secesne štylizovanými drapériami a vlasmi, nesúcimi symboly Kristovej obety.

⁵⁴ Galéria umelcov Spiša v Spišskej Novej Vsi, č. AK 35.

Najucelenejšia a štýlovo najčistejšia Hanulova secesná maľba zdobí interiér Kostola Ružencovej Panny Márie v Černovej a je datovaná rokom 1913. Zosúladiť ju s neogotickou architektúrou M. M. Harminca, blízkeho priateľa z čias peštianskych štúdií.⁵⁵ Maľby v tomto kostole Hanula založil na ornamentike a postavách svätcov, ktoré umiestnil do maľovaných neogotických ník. Zdôraznil jednoliaty racionálne pôsobiaci interiér kostola a znásobil architektonické zámery jeho tvorcu. Interiérom kostola preteká množstvo línií, ktoré kopirujú rebrá neogotických križových klenieb a zbiehajú sa k plastickým hlaviciam pilastrov. Autor poskladal prebiehajúce línie z množstva drobných geometrických prvkov – štvorčekov, bodiek, vlnoviek. Do polí klenieb vsadil štylizované okrídlené bytosti s úpravou vlasov a ozdobami hlavy, zaužívanými v období secesie. Podoba ich krídel vychádza zo živej prírody – z krídel páva. Zároveň tu ide o hlbšiu symboliku – páv je znakom nesmrteľnosti a v kresťanskej symbolike tiež Kristovho vzkriesenia – naň poukazuje celá ikonografia malieb na klenbách. Na steny lode kostola umiestnil postavy svätcov, ktoré vsadil do ník končiacich sa lomeným oblúkom. V skladbe svätcov v tomto kostole, okrem v našej oblasti v tom čase bežne rozšírených svätcov (napríklad sv. Kataríny, sv. Ignáca), sú zastúpení aj svätci súvisiaci so Slovenskom (sv. Svorad a Benedikt) a Čechami (sv. Ludmila). Výber svätcov, medzi ktorých na rozdiel od iných objektov nezahrnul žiadneho z uhorských (napr. sv. Štefana, sv. Ladislava, sv. Imricha), iste ovplyvnila známa černovská tragédia z roku 1907, kedy konflikt domácich veriacich s uhorskou vládou prerástol do strelby na miestne obyvateľstvo. Medzi svätcov namaľoval tiež realistický portrét kľáčiacej, modliacej sa mecenky kostola, obyvateľky Černovej Márie Stanovej. Hanulove maľby v Černovej veľmi originálnym spôsobom dotvorili charakter modernej Harmincovej architektúry. V kontexte maliarovej tvorby sú pozoruhodné netradičným stvárnením okrídlených bytostí a geometrickej ornamentiky. Interiér pôsobí jednotne, hravo, sviežo a ladne, k čomu prispieva i pôsobivá pastelová farebnosť malieb.

Hanulova nástenná maľba sa teda, ako ukázal predchádzajúci text, vyznačuje mnohými novátorskými prvkami, ktoré uplatnil v prvých dvoch desaťročiach 20. storočia v sakrálnom priestore. Ide tak o originalitu secesnej ornamentiky, nové námety, výber svätcov, ako aj osobitý prístup k ich zobrazeniu. Biblické témy sa odohrávajú v slovenskej, najčastejšie v miestnej krajine odporovanej priamo z okolia kostola. Dedinských ľudí zakomponoval do motívov čerpaných z legiend o svätoch či z biblie (v kostoloch v Liptovskej Teplej, Liptovských Revúcach, Valaskej Dubovej a Lúčkach).⁵⁶ Hanula v týchto nástenných maľbách, v stredoveku nazývaných i bibliou chudobných, vytvoril osobitú národne orientovanú názorovú líniu, ktorou sa usiloval zdôrazniť domáce špecifiká, akými boli miestna krajina a ľudia, či história. Slovanská história bola reprezentovaná svätcami spojenými s územím Čiech. Význam slovenských dejín zdôrazňujú sv. Cyril a sv. Metod, ktorých pôsobenie bolo spojené s Veľkou Moravou interpretovanou učencami 19. storočia ako štát Slovákov. Kult týchto svätcov prerástol do polohy národných svätcov.⁵⁷ Ich prostredníctvom so Slovenskom súvisí tiež sv. Klement, ktorého ostatky práve „svätí bratia“ preniesli z Krymu do Carohradu, údajne odtiaľ na Veľkú Moravu a nakoniec do Ríma. V Hanulovej skladbe svätcov majú svoje miesto aj zriedkavo zobrazovaní sv. Benedikt a sv. Svorad, ktorí boli svojím pôsobením spojení s územím

⁵⁵ HANULA, J. Cit. 1, s. 158.

⁵⁶ Ďalšie sa nachádzajú napríklad v kostole v Dolnej Tižine.

⁵⁷ ŠKVARNA, Dušan. *Začiatky moderných slovenských symbolov*. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, 2004, s. 15-21.

Obr. 17. Jozef Hanula: Hlavica piliera v Kostole Panny Márie Ružencovej v Černovej, 1913. Foto M. Škvarnová, 1997

Pic. 17. Jozef Hanula: Head of a pillar in the Church of the Virgin Mary of the Rosary in Černová, 1913. Photo M. Škvarnová, 1997

Slovenska.⁵⁸ Uhorské dejiny, ktorých súčasťou bolo aj Slovensko, reprezentuje Krst svätého Štefana. Tieto Hanulove maliarske zámery odrážajú aktuálnu, v slovenskom umení nenaplnenú, a o to viac na začiatku 20. storočia narastajúcu potrebu čerpať inšpiráciu z národných osobitostí. Tak zdôrazňoval a šíril dôležitosť a významnosť národa a jeho dejín. Tým nadviazal na slovenské úsilie polovice 19. storočia. Moderným výtvarným jazykom ho ďalej rozvinuli maliari slovenskej výtvarnej moderny.

V oblastiach, kde Hanula realizoval svoje nástenné maľby, sa zväčša výraznejšie neuplatňovali najnovšie výtvarné slohy a maliarske štýly. Vkus objednávateľov – farárov i dedinského spoločenstva bol pomerne konzervatívny. Tento fakt musel mať na zreteli aj autor. Hľadal kompromis medzi vlastným výtvarným názorom a chápaním viery na jednej strane a očakávaním i potrebami miestneho spoločenstva na druhej strane. V jeho tvorbe nájdeme v umení zaužívané kompozície, napríklad Najsvätejšej Trojice, Piety, okřídlených bytostí, ale i kompozične novátorsky uchopené námety – Vyhnanie Adama a Evy z raja, Golgotu, slovenský pltník a sv. Klement či sv. Izidor v podtatranskej krajine. Jeho tvorba

⁵⁸ Pri niektorých návrhoch postáv si Hanula robil poznámky o atribútoch svätcov, čo svedčí o tom, že študoval ich životopisy. Pri naposledy spomínaných svätcov – k Svoradovi si umelec pripísal – „orechy, železná obruč s ostrými klincami, hlboko vrastená reťaz do tela“ a k jeho učňovi Benediktovi – „zbojníkmi zavraždený, do Váhu hodený, orol a kyj“, čo umelec premietol aj do maľieb týchto svätcov.

odrážala tradičné chápanie viery – sprostredkúval ju cez symboly. Jeho vlastným prínosom a obohatením bolo priradovanie patrónov zamestnaniam typickým pre farníkov jednotlivých kostolov (pltníci, roľníci). Tak zvýraznil dôležitosť miestneho spoločenstva a začlenil ho do vyššieho celku.

Pri maľovaní kostolov mal pomocníkov – Škrovánka a Šándora Zvadu – brata svojej manželky. V niektorých kostoloch mu pomáhal aj známy slovenský maliar a priateľ P. J. Kern.⁵⁹ Hanula skicoval podobizne ľudí, s ktorými prišiel do kontaktu pri maľovaní kostolov – nakreslil napríklad farára K. Ševčíka a kaplána Jozefa Budaya z Rosiny pri Žiline, kde maľoval v roku 1902.⁶⁰ Zaznamenával si okolitú krajinu, kde maľoval kostol, čo následne využil v interiéri. Svedčia o tom zachované skice Kysuckej doliny z Krásna nad Kysucou, či stanica z hradskej z Krásna nad Kysucou z roku 1928.⁶¹

V roku 1918 sa Jozef Hanula presťahoval do Spišskej Novej Vsi, kde v rokoch 1919 – 1933 pôsobil ako profesor kreslenia na gymnáziu. Predtým krátko učil slovenský jazyk a literatúru na reálke v Žiline. Okrem toho v rokoch 1919 – 1922 redigoval týždenník Tatry, prvé slovenské noviny na Spiši, pre ktoré vytvoril ilustrované záhlavie. V roku 1926 namaľoval rozmernú nástennú maľbu nad javiskom divadla v Spišskej Novej Vsi. Tomuto realistickému dielu dominuje masív Vysokých Tatier s podtatranskou dedinou a krajinou. Hanula bol tiež verejne činným v profesijných spolkoch. V roku 1919 patril k spoluzakladateľom Spolku slovenských umelcov, ktorý vznikol v Martine a združil väčšinu vtedajšej slovenskej inteligencie. Popritom pôsobil ako predseda výtvarného odboru Matice slovenskej v Martine.⁶² V roku 1939 získal Štefánikovu krajiniskú cenu za výtvarné umenie (pred ním ju získali M. Benka a L. Fulla).

Hanulov maliarsky a kresliarsky rukopis postupne strácal zmysel pre detail a modeláciu farbou i svetlom. Jeho rozlet ustrnul na úkor tvorby veľkoplošných nástenných malieb najmä po roku 1918 a v komornej tvorbe sa cyklicky vracal k ľudovo-žánrovým námetom pred 1. svetovou vojnou.⁶³ Príležitostne aj naďalej maľoval kostoly, objednávky však prichádzali sporadickejšie ako do roku 1918. V pôsobení Jozefa Hanulu, ako maliara kostolných obrazov, videl znalec jeho diela historik umenia Vojtech Mensatoris hlavný dôvod skorého ustrnutia maliarovho rukopisu a prílišnú opisnosť v komornej tvorbe.⁶⁴ Túto tvorivú stagnáciu pripisoval umelcovmu návyku zhostiť sa veľkých plôch stien kostolov. Prispeli iste k nej tiež prerušenie kontaktu s umelecky náročným prostredím Mníchova i Hanulove zmarené túžby navštíviť Paríž.⁶⁵ Priznával to i sám maliar. V liste z roku 1913 adresovanom opäť J. Škultétymu dokonca označil maľovanie kostolov za skazonosné pre neho.⁶⁶ Po roku 1918 Hanulov rukopis ustrnul aj v nástennej maľbe. V ranej tvorbe sú gestá a pohyby postáv harmonickejšie. Celé kompozície i postavy pôsobia vyvázenejšie a prirodzenejšie. V neskoršej tvorbe sú scény kulisové, štylizácia postáv stratila svoju niekdajšiu prirodzenosť. Zmenila sa aj technika kresby. V prípravných náčrtoch k nástenným maľbám sú do roku 1918 kresby založené na jemných líniách, zatiaľ čo neskôr ich maliar vypúšťal a dôraz

⁵⁹ Svedčí o tom Hanulova korešpondencia. Archív Slovenskej národnej galérie v Bratislave, fond Jozef Hanula, č. 2 A 57.

⁶⁰ Galéria umelcov Spiša v Spišskej Novej Vsi, č. AK 94.

⁶¹ Galéria umelcov Spiša v Spišskej Novej Vsi, č. K 285, K 286.

⁶² GLASOVÁ, A. Cit. 1, nestránkované.

⁶³ MENSATORIS, V. Cit. 1, s. 182.

⁶⁴ MENSATORIS, V. Cit. 1, s. 147-195.

⁶⁵ VÁROSS, M. Cit. 36, s. 36-39; MENSATORIS, V. Cit. 1, s. 147.

⁶⁶ List J. Hanulu adresovaný J. Škultétymu zo 4. 7. 1893. Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine, 49 J 17.

Obr. 18. Jozef Hanula: Baránok Boží a adorujúci anjeli na klenbe Kostola Panny Márie Ružencovej v Čerňovej, 1913. Foto M. Škvarnová, 1997

Pic. 18. Jozef Hanula: the Lamb of God and adoring angels on the vault of the Church of the Virgin Mary of the Rosary in Čerňová, 1913. Photo M. Škvarnová, 1997

kládol na hrubšie, pevnejšie línie, čo ubralo dielam na pôsobivosti. Iste sa pod to podpísal aj narastajúci vek a v neposlednom rade aj existenčné problémy tohto veľmi skromného a uvážlivého maliara s viacdetnou rodinou.

Napriek tomu, že Hanulova sakrálna tvorba musela rešpektovať vkus či požiadavky objednávateľa, a tiež napriek vyššie spomínanej maliarovej nespokojnosti, možno konštatovať, že túto oblasť tvorivej výtvarnej činnosti osobitým spôsobom obohatil. Rozšíril sakrálnu nástennú maľbu na Slovensku o nové témy a svätcov. Výtvarno-slohovú škálu doplnil slohmi aktuálnymi v umení na prelome 19. a 20. storočia – realizmom, historickým maliarstvom a secesiou. V dielach, kde na steny kostolov vniesol profánne postavy jednoduchých dedinských ľudí v ľudových odevoch, uplatnil duchovný náboj príznačný pre výtvarné umenie formujúce sa v stredoeurópskom priestore na prelome 19. a 20. storočia. Prostredníctvom aktuálnych dobových výtvarných i filozofických východísk stredoeurópskeho umenia vyjadril to, čo bolo žiaduce pre domáce národné kultúrne a spoločensko-politické potreby.

Obdobie od konca 19. storočia do konca 1. svetovej vojny nemalo výraznejšiu osobnosť, ktorá systematickejšie utvárala výtvarnú podobu a ikonografickú skladbu dobovej sakrálny nástennej maľby. Hanula v sakrálny nástennej maľbe, rovnako ako v komornej, spojil dva prvky – národné motívy s duchovnými znakmi umenia, odrážajúcimi atmosféru doby. Ján Abelovský a Katarína Bajcurová ju vyjadrili nasledovne: „*Vnútné duchovné*

potencie nastupujúceho secesného symbolizmu boli totiž silnejšie ako pragmatický nacionalizmus, politická potreba dňa. Hanula bol... svojším produktom zvláštnej duchovnej klímy konca storočia.⁶⁷ Hanulova sakrálna i komorná tvorba teda utvárajú obraz o pestrosti a spleťtosti umeleckých výrazov a filozofických prúdov, ktoré sa v závere 19. a v prvých desaťročiach 20. storočia vo výtvarnom umení prelínali, odrážali, ale aj ovplyvňovali myslenie i čítanie ľudí.

PRAMENE

Literárny archív SNM Martin.

Archív výtvarného umenia SNG, Bratislava, fond Jozef Hanula.

Galéria umelcov Spiša v Spišskej Novej Vsi.

Slovenské národné múzeum v Martine, fond kultúrna história.

POUŽITÁ LITERATÚRA

BEŇOVÁ, K. Mnichovská akadémia v 19. storočí a jej vplyv na študentov z Uhorska. In BOŘUTOVÁ, D. – BEŇOVÁ, K. (eds.). *Mnichovská akadémia a Slovensko*. Bratislava : STIMUL pre Katedru dejín výtvarného umenia FFUK, 2010.

BOŘUTOVÁ, D. – BEŇOVÁ, K. (eds.). *Mnichovská akadémia a Slovensko*. Bratislava : Stimul, 2010. ISBN 9788081270116.

HALL, James, A. *Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění*. Praha : Mladá fronta, 1991. ISBN 80-204-0205-5.

HERUCOVÁ, Marta. Exkurz do historickej maľby XIX. storočia. In *ARS*, 2005, č. 2, s. 181-201.

HERUCOVÁ, Marta. Obrazy najstarších dejín: od obdobia okolo roku 1000 (do vzniku Uhorského kráľovstva). In BOŘUTOVÁ, Dana – BEŇOVÁ, Katarína (ed.). *Osobnosti a súvislosti v umení 19. storočia na Slovensku*. Bratislava : STIMUL – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK, 2007.

JANČI, Z. Život a dielo Jozefa Hanulu. In *Výtvarný život*, 1973, č. 4, s. 20-21.

MENSATORIS, Vojtech – DEDEČKOVÁ, Oľga. *Jozef Hanula – Ján Koniarek. Katalóg výstavy*. Bratislava : SNG, 1953.

SAUČIN, Ladislav. Sto rokov od narodenia Jozefa Hanulu. In *Výtvarný život*, 1963, č. 15, s. 10.

Slovenský biografický slovník. II. diel. Martin : Matica slovenská, 1987.

Súpis pamiatok na Slovensku. I. – III. diel. Bratislava, 1968.

VLČEK, Ján. *Jozef Hanula. Katalóg výstavy*. Liptovský Mikuláš : Galéria P. M. Bohúňa, 1983.

⁶⁷ ABELOVSKÝ, J. – BAJCUROVÁ, K. Cit. 15, s. 74.

THE DOMESTIC AND SACRAL WALL PAINTING OF JOZEF HANULA

Monika Váleková

S u m m a r y

Jozef Hanula (*1864, Liptovské Sliache – †1944, Spišská Nová Ves), a painter with an indisputable artistic talent, is one of the few representatives of realism in Slovak art of the turn of the 20th century. At the end of the 1890s and the beginning of the 20th century, he belonged to the small group of Slovak, Moravian and Bohemian artists who devoted themselves to folk genre subjects taken from the environment of the Slovak countryside.

From 1881 to 1883, he studied at the Regional School and Preparatory School for Teachers under Imre Greguss. On his return from military service from 1887 to 1891 he continued his studies at the Hungarian Royal Drawing Institute under professor Károly Lotz. In Hanula's work from this period, drawings and an interest in figural subjects prevail. As well as the teachers mentioned above, the artist was influenced by the works of Bertlan Székely, Mihály Munkácsy and Ladislav Medňanský whom he met at the house of his friend and schoolmate, later a well-known painter of the Tatras, Ferdinand Katona (Kleinberger). In Pest, Hanula's close friends included the sculptor Fraňo Janček and the well-known Slovak architect Milan Michal Harminc. In Hanula's book of recollections, we read that it was in their company that he acquired a national awareness.

In 1891, Hanula left for Munich, where he spent several months studying at Simona Hollósy's private school. In the following school year, 1892-1893, he started at the Royal Bavarian Academy of Fine Art. Here, his teachers were the important European painters Gabriel von Hackl, Carl Maar and Franz von Defregger.

On his return to Slovakia in 1896, Hanula devoted himself to portraits, monumental compositions for church wall paintings, and occasionally to painting altar pictures and illustrating books, in which he was a pioneer. Above all, however, Hanula belonged to the artists who created folk genre motifs drawn from the environment of the Slovak countryside. He focused his interest on village people, their work, environment and clothing.

Hanula's sacral work is remarkable, particular and prolific. In his church wall paintings, biblical scenes take place in a Slovak landscape. He added Slovak village people to motifs taken from the legends of saints or from the Bible (in churches in Liptovská Teplá, Liptovské Revúce, Valaská Dubová and Lúčky). In these wall paintings, Hanula focused on Slovak characteristics, such as the local landscape and people, or history: Slovak, Slavonic and Hungarian. Hanula's paintings thus reflect the contemporary, unfulfilled – and all the more pressing at the beginning of the 20th century - need to present the importance and significance of the nation and his history. In his sacral wall paintings, just as in his domestic work, Hanula developed realism with elements of Art Nouveau. He also combined two elements: national motifs and generally widespread spiritual symbols of art, reflecting the atmosphere of the time.

Z DEJÍN OBCHODU S DREVOM A PLTNÍCTVA NA KYSUCIACH V PRVEJ POLOVICI 19. STOROČIA V SVETLE ARCHÍVNYCH PRAMEŇOV

*Marián Liščák, Katedra histórie, Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici;
e-mail: marian.liscak@umb.sk*

Abstract: *Despite the fact that rafting in the Kysuce region is now a forgotten concept, in the past it played an important role in the local economy as the secondary employment of local inhabitants. Based on preserved archive material, this study attempts to partially reconstruct the question of both rafting and the closely related logging trade as well as the extraction of timber itself during the first half of the nineteenth century. As well as clarifying the ownership rights to the logged timber, the study also deals with explaining the process of the logging and the subsequent movement of the wood towards the rivers. It then provides details specific to Kysuce rafting itself and explains why it can be identified as such. The study also provides information both on the transport of wood on rafts, and its methods of storage during transport. From the numerous court cases involving rafters themselves, or wood traders, the study then provides detailed information on the various difficulties encountered by their profession. From these, mainly individual, stories, one can conjure up a more realistic picture of this sphere of economic life for the population of Kysuce during the first half of the nineteenth century.*

Keywords: *rafting, rafts, Kysuce, Bystrica, wood, trade, nineteenth century.*

Kysuce sa za posledných niekoľko desaťročí výrazne modernizovali. Jednou z mála tradičných činností, ktoré sa zachovali, je rozsiahla ťažba drevnej hmoty. S Kysucami ju možno spájať už od čias osídľovania ich severných oblastí valašským obyvateľstvom počas 16. a 17. storočia. Valasi prichádzajúci do oblasti získali od panstva zväčša zalesnené územie, ktoré vyrúbaním, kľčováním a následnou kultiváciou prispôbili svojim potrebám, teda paseniu ovčích stád. Svedčí o tom viacero zmluvných pozemkových listín, zachovaných napr. z panstva Strečno, ktoré pochádzajú z agendy jeho vtedajších majiteľov, najskôr to bola Františka Wesselényiho, neskôr nevesty jeho syna Zuzany Bakošovej a potom bratov Jána a Jakuba Löwenburgovcov „jako podle prisahey swej uznaly že Gyuro Janussek na Surowej hore to Wyrobisko wirobel a wiklcswal, naproti Lukam Richtary Klubinskich a protoz jemu oddaly na spusob Deliberatie a prawa panskeho, usacujice na desecs Toliary abi slobodne on a potom aj jeho potomcy užywaly podle zacreswow skrze Waywodu“.¹

Usadením valachov v týchto zalesnených oblastiach panstvá získali nielen poddaných, z ktorých profitovali prostredníctvom poddanských povinností a ktorí dokázali

¹ Štátny archív v Bytči (ďalej ŠA BY), Panstvo Teplička (ďalej PT), časť z fondu Illesházy Trenčín, nespracované. Dokument z roku 1695.

efektívne skultivovať i menej úrodné oblasti vo vyššej nadmorskej výške, ale zároveň i zdroj pracovnej sily pre širší rozvoj obchodu s bohatými lesnými zdrojmi, ktorými Kysuce oplývali. Popri vlastných potrebách, súvisiacich hlavne so zimným vykurovaním a stavbou obydlií, začali valasi ťažiť drevo i pre panstvo „*abi slobodne a brez wsetkej prekažky Drewo jak pre swu tak tež i pansku potrebu rubali*“.² Okrem zdokonaľovania sa v samotnom rúbaní dreva miestni valasi rozvíjali i zručnosti potrebné pre jeho transport, ktorý bol v danom čase najrýchlejší a najefektívnejší prostredníctvom riečnych tokov. To však hlavne v prípade mäkkého dreva, zatiaľ čo tvrdé drevo sa i naďalej prepravovalo povozmi. Zlepšením poddanských pomerov pod vplyvom osvietenských reforiem Márie Terézie a Jozefa II., ale i príchodom nových zložiek obyvateľstva, hlavne židovského pôvodu³, i rôznych remeselníkov⁴, sa začínajú aj tieto zapájať do ťažby a obchodu s drevom, či už v službách panstva, prípadne súkromne. V období prelomu 18. a 19. storočia je tak obchod s drevom na Kysuciach už široko rozvinutým hospodárskym odvetvím s komplexným systémom ťažby, transportu a predaja.

Vlastnícke vzťahy

Skôr než sa budeme zaoberať samotnou ťažbou dreva, potrebné je ozrejmiť, komu zväčša to drevo patrilo. V období prvej polovice 19. storočia ešte väčšina dreva, ktoré sa splavovalo a následne predávalo, patrila feudálnym panstvám. Ťažbu možno spájať s plnením poddanských povinností, ktoré popri prácach na niekoľkých majeroch miestnych panstiev a prácach pre potreby Trenčianskej stolice, tvorili v podstate hlavné zložky práce poddaných na horných Kysuciach.⁵ Za správu panských lesov na panstvách Strečno a Teplička zodpovedalo niekoľko úrovní panských úradníkov. Hlavným úradníkom pre ich správu boli tzv. „oberjágri,“ teda hlavní lesní. Pod nich spadali tzv. „waldjágri,“ ktorí mali na starosti konkrétne lesné oblasti a dohliadali okrem ťažby i na poriadok v nich. Títo boli však zároveň podriadení i hlavnému lesnému revírmikovi tzv. „revir jágrovi“, a to v záležitostiach súvisiacich s ochranou a lovom lesnej zvery. K podriadeným „oberjágrov“ ešte možno prirátať niekoľkých byrokratov v centrách jednotlivých dištriktov, zodpovedných za obchod s drevom a čiastočne i tzv. „grunnund jágrov“, teda hájnych, pôsobiacich priamo v obciach, ktorí dohliadali na poriadok na urbárskych pozemkoch a lesoch v jednotli-

² ŠA BY, PT, časť z fondu Illesházy Trenčín, nespracované. Dokument z roku 1756. Vypočúvanie svedkov pamätajúcich si založenie obce Riečnica v spore o chotárny vrch menom Beskydík.

³ MATULA, Vladimír – VOŽÁR, Jozef a kol. *Dejiny Slovenska II*. Bratislava: Veda, 1987, s. 405.

⁴ „Kdez pretkowe naši a stari Rodicowe od Počjatku Osadi Oščzadnice a Horelice pod panowany jeho Exelentii Pana Esterhaziho Slawnej tejto krajini Pana Palatinusa boli z jinisich krajín wivedeni a jakožto a ponewatčz zbraneho Minara ješčže w techdy nebolo, w tichto Čsasach ze by ludom služít mohel, nebo y welmi Mlin Potrebny bol tak sebe postavily Mlin Placzkow tak řečzeny když techdy any Pijowaru any Majeru Panskeho w Oščzadnicy postaweného nebolo.“ ŠA BY, Panstvo Bytča – Strečno (ďalej PBS), k 315 – 322. Súdne záležitosti.

⁵ „Ponewačs wselijake rozlične utraty a danky ninejsimi Čsasmí nasleduju jako jest Slawnej Stolici dobre powedomo, takisto nasleduju Magazini Pracsa a Prinej wrihowani na Csestach a jinše wselijake pripadnasty w Kterich powinnostach dosti čsinit mossa a jeste toliko zbitečsnu Panscsinu wibawwat prinucseni sme, čo techdi sebe počsat a kde sa obratit newime a preto znasim cselim wubecs umislom skrs kteri knoham padaicsi ponižene prosime Slawne Stawi Sudnu Stolicsu bi nam Winu uložit neračsila predkladaicsi že jus wsetke pracse ktore wedla nas skrs Slawnu Stolicsu ruskazane boli a Pana Welkomožneho Fiscala Keller ricseného w rukach zustawaicse a skrs neho wikonane – bi Slawny Sudnej Stolici preukazane a Sudu odowzdane bit mohli pokorne prosimne a žadame ku čsomu jeste tuto zde pritomne swedecsta skrs jeho Milo S. P. Urodzeného Thomasa Borcsieskeho Boženika Slawnej Stolice Trenchanskej učsinene wedle rozkazu tu pripojujeme žebi Sl. Sudna Stolicsa obsirnej prewidat mohla zdalis darebne muzy wihladawame od Panstwa naseho.“ ŠA BY, PT, časť z fondu Illesházy Trenčín, nespracované.

vých obciach, pričom boli z ich rozpočtov aj financovaní.⁶ Plnili i mnohé iné povinnosti, súvisiace s chodom obcí (pomáhali pri výbere daní, naturálií pre vojsko atď.) ako aj príkazy od „frumentálov“, teda „obilníkov“, ktorí zväčša spravovali práce na panských majeroch a ďalšie robotné povinnosti.⁷

Okrem panského dreva sa v menšej miere obchodovalo i s urbárskym poddanským drevom, ktoré patrilo k poddanským urbárskym čiastkam. „*Wčil ale uzsom si nemal začo kupit prosel som otčima abi mi kožuch kupel, ponevác sa zima približuje mi obezret sa nechtel já tehdi spovedomostu jeho a matki utal som N II kúskov dreva predal som Baranek Misovi a kožuch som si kupel.*“⁸ Okrem toho sa ešte obchodovalo s drevom nakúpeným z prihraničných českých a poľských oblastí, či už panského alebo poddanského pôvodu.⁹ V tomto čase v oblasti Kysúc dominovali ešte jedľovo-bukové lesy, ktoré boli stáročia pre tieto lokality charakteristické.¹⁰ Až neskôr sa začalo s rozsiahlejšou výsadbou v súčasnosti dominujúceho smreka obyčajného.

Ťažba dreva

O spôsobe ťažby dreva najpodrobnejšie vypovedajú zmluvy na jeho výrub, ktoré boli s bývalými poddanými spisované po zrušení poddanstva na začiatku päťdesiatych rokov 19. storočia. Pôvodné panstvá, ktoré už nemohli v tak rozsiahlej miere využívať pre tento účel poddanskú prácu, boli takýmto spôsobom nútené získať potrebnú pracovnú silu.¹¹ Tieto kontrakty podrobne rozoberajú povinnosti zmluvných stránok, a tak i popisujú charakteristické znaky ťažby a transportu dreva nielen počas obdobia ich spísania, ale, prirodzene, rovnakým spôsobom sa ťažilo drevo i v predchádzajúcom období, aj keď za iných pracovno-právnych vzťahov.

Ťažba sa začínala podobne ako dnes, a to vytýčením a vyznačením („cajchovaním“) stromov, ktoré sa mali zoŕať. Stromy značil zväčša „waldjäger“, výnimočnejšie priamo „oberjäger“. ¹² Následne sa určil časový termín, kedy má byť drevo vyrúbané a pripravené na transport.

Zložitejšie je objasňovanie zmluvných vzťahov medzi bežnými kupcami a partiami drevorubačov. Napriek tomu, že drevorubačstvo ako doplnkové zamestnanie poddaných v prvej polovici 19. storočia je ťažko doložiteľné, nakoľko vo fondoch panstiev sa nachádza iba panská agenda a chýbajú práve zmluvy medzi drevorubačmi a obchodníkmi s drevom, je možné ho odvodiť zo súdnych sporov, v ktorých sporné stránky popisujú svoje obchodné vzťahy a dohody.

⁶ ŠA BY, PT, časť z fondu Illesházy Trenčín, nespracované.

⁷ ŠA BY, PBS, k 316 – 317, Čadca obecné účty 1838 – 1845.

⁸ ŠA BY, PT, k 6, inv. č. 40.

⁹ „*Roku 1842 Kupicze Ja Niżej dolożeni v Hore Polskej Try Drewy Sucze na Lode do spolik znasim spolu Obiwatelom Simkom Sowak, podtim sposobom zme Medzi sebu dokonali, że abi som ja za takowe Drewo sam zaplatil y Pokud Lode takowe do sposobu ne pridu na takowe żebi som Ja sam nakladal.*“ ŠA BY, PBS, k 315 – 322. Súdne záležitosti.

¹⁰ „*...ponewačs nam Pan polesny Horu jedlowu a Bukowu keru sme od predeslich panow jako pre okuriwo tak tež pre pasjenek statku maly čo aj wokulatnem liste zatworene jest wšecko domal stinat palit a klučšuwat tak tež do sejiwa na Pansku stranu užitku obracat.*“ ŠA BY, PT, k 6, inv. č. 40.

¹¹ „*Roku 1854 dna 20 Augusta učineni jest medzi Obivaletmi Dolini Staro Bistrickej niže doloženima a medzi Officirstvom panským ze stránky Os. P. Barona Georg Sina nasledujuci contract.*“ ŠA BY, PT, časť z fondu Illesházy Trenčín, nespracované.

¹² „*Ja niže podpisani Obiwatel zawazujem sa na tom istem mjeste na kterim mne skrs Polesenstvo brvéno drevo ukazano a vycajchované bude.*“ ŠA BY, PT, časť z fondu Illesházy Trenčín, nespracované.

Ťažba dreva vo všeobecnosti pozostávala z troch hlavných fáz. Teda zo samotnej ťažby, z prepravy dreva k vodnému toku a jeho následnej prípravy a transportu na dohodnuté miesto. Od toho sa odvíjalo, samozrejme, i zloženie partií drevorubačov a pltníkov, ktorí sa síce pravdepodobne zúčastňovali všetkých spomenutých fáz, avšak každý bol zručnejší len v niektorej z nich a podľa toho si rozdeľovali úlohy. Všestrannosť však musela byť silnou charakterovou vlastnosťou každého z nich.

Najskôr bolo potrebné vyznačené drevo zrúbať, respektíve spiliť. Používali sa na to zväčša ručné sekery¹³ a pomenej dvojručné píly, tzv. bruchatky. Pretože v lese pracovalo často i viacero partií, bolo potrebné pri smerovaní padajúceho dreva dodržiavať „*vsetku možnu merkovnosť*“, aby si navzájom nekomplikovali prácu, nezavadzali a nekládli prekážky. Keby sa však takáto vec predsa len prihodila, zodpovedný človek bol tak povinný uhradiť náklady spojené za stratu času osôb, ktoré obmedzil a tiež náklady na odstránenie prekážky.¹⁴ Z dreva bola hneď po jeho zrubaní, okrem konárov, odstránená aj kôra, čo síce zjednodušovalo jeho presun k rieke a chránilo ho pred znehodnotením prostredníctvom drevokazného hmyzu, ale zároveň urýchlilo jeho prípadné vysychanie.¹⁵ Následne malo byť drevo dopravené k riečnemu toku. Drevo bolo k rieke zväzvané na vozoch v čo najkratšom čase. Pri väčších kusoch, ktoré bolo treba pre prevoz ešte sekundárne pripraviť a kusoch, priečne lesom ležiacich v ťažko dostupnom teréne, dalo panstvo drevorubačom na transport viac času.¹⁶ Z lesa bolo drevo do údolia najčastejšie siahnuté koňmi, kde bolo skrátané, naložené na vozy a transportované k rieke. Väčšie kusy, ktoré nemohli byť naložené na voz, pri kratších vzdialenostiach boli ťahané koňmi a pri dlhších, zväčša v zimnom období, pravdepodobne presúvané po snehu. V dobe, keď ešte reťaze a laná vyrábali zväčša remeselníci (povrazníci a kováci), bola ich cena vysoká, a preto sa pre väčšinu Kysučanov stávali príliš vzácnymi. Navyše, vtedy nebolo – tak ako dnes – zaužívané pri ťažbe dreva poničiť cesty, role a lúky, pretože by okamžite nasledoval zásah panstva, či súdnej sťažnosti od poškodeného poddaného.

Pltníctvo

Pltníctvo spoločne s furmanstvom patrili v minulosti na Kysuciach k najvýznamnejším doplnkovým zamestnaniam. Spomína sa totiž už v dotazníkoch k tereziánskemu urbáru v šesťdesiatych rokoch 18. storočia: „*Mame wodu po ktorej plyt wozime a kupecstwo z drewom wiwadzame*“.¹⁷ Vzhľadom na plytkosť dvoch hlavných kysuckých riek Kysuca a Bystrica musela byť forma pltníctva v tejto oblasti iná, ako pri pltníctve na rieke Váh.

¹³ „...predmenovany kamarad moj Sekeru Drevo takovne na kusky rubat začwal, mne ale hovoril aby sem jemu wirubane Sworky vimetal a mne ruku rozetnul ktery mne tak poranil, že hnetky sem omdlel.“ ŠA BY, PBS, k 315 – 322. Súdne záležitosti.

¹⁴ „Pri rúbani brvenného dreva v hore panské, zavazujeme sa mi všetci, vsetku možnú merkovnosť vynaložiť, aby drevo tak padalo, že vyšším Rubačom a pracujícím ľudom, na žáden spôsob pri vystrajání prekažky ňerobilo, a preto pri takej prihode jestliby nekdo pri vystrajání dreva prekažku trpel, povinná bude nižná partia aneb stránka, takovú prekažku odvrátiť, ináčs příčinu zavdající muž, jak stratené času takajučineni nakladek pri odvaleni dreva majici trpícíe stránke zaplatí.“ ŠA BY, PT, časť z fondu Illesházy Trenčín, nespracované.

¹⁵ „...vycájchované drevo zrubat, skori oblupit, ven z hori ku vode vyvjest.“ ŠA BY, PT, časť z fondu Illesházy Trenčín, nespracované.

¹⁶ „...take silne kusi ktere snad pre jejich zbitečnu tarchu na voze vyvežene by byt nemohli a nebo na takovech opriležitich mýstach na plocho leželi krom letneho času celkom spriležitostu vozovu pristupu by nebolo vsak ale Contrakent tento istí pod popredku panskemu Officirstvu oznamit povinen jest na kteru prihodu Contrakent Vozar takoveho brvenné kusi v zimní čas a síce najvač do posledneho Januara roku budúceho 1855 ku vodje vyvjesti zavazani jest.“ ŠA BY, PT, časť z fondu Illesházy Trenčín, nespracované.

¹⁷ ŠA BY, PT, Súpis daňovníkov z Novej a Starej Bystrice, Dotazník k urbáru Stará Bystrica, k. 1, inv. č. 1 – 2.

Kvôli plytkosti uvedených tokov sa tieto dali splavovať len v prípade ich výdatnejšieho zavodenia. Ich splavovanie bolo teda obmedzené čakaním na jarné topenie snehu, prípadne výdatnejšie zrážky. „*Contrakent bez všečekého meškanja hned do Plti richtovat a vazat a sice proto aby cim skorej jak náhle by na honenje voda suca sa stala vyhotovenje Plti na Vážne brehi vyhnate byt mohli.*“¹⁸ Dno týchto riek bolo navyše, okrem plytkosti, veľmi kamenisté, a preto sa na Kysuciach pltničilo na tzv. polopltiach, teda len zľahka spojených pltiach.

Poloplt' bola plavidlom pozostávajúcím z kmeňov rôznej dĺžky, ktoré boli navzájom vpredu zviazané „prednou latou“. Zadná časť plte bola však zviazaná len na krajoch, teda boli spojené len krajné brvná „zadnou latou“. Okrem toho sa kysucké a oravské plte vyznačovali i tým, že do prednej laty boli ešte vyvrtané tri, resp. štyri diery, do ktorých boli vtlačené kolíky. Na tie bolo vo výške približne 70 centimetrov nastoknuté ešte brvno, tzv. praslica, na ktorom bolo umiestnené veslo. Celý tento systém sa volal „jarmo“. V iných oblastiach bola jeho konštrukcia jednoduchšia. Pri dlhších cestách si pltníci na plti robili „koliby“, teda prístrešky, v ktorých často i prespávali.¹⁹

V spojitosti so splavovaním plti, na dažďami zvýšenej hladine riek Kysuca a Bystrica, kysucké pltníctvo nabralo svoj špecifický charakter, a preto ho možno označiť ako nárazovité. Plte boli pripravené na brehu, a keď sa počas dažďa zdvihla hladina rieky, plte sa rýchlo strhli na vodu a nechali sa unášať jej dravým prúdom. Netreba určite rozoberať, aká bola nebezpečná takáto činnosť, a aké mal vyhládky človek na záchranu, ak by spadol do rozvodnenej rieky.²⁰ Postrachom v týchto tokoch boli veľké balvany, ktoré sa pravidelne z riek, v rámci poddanských povinností, odstraňovali.²¹ Na pltiach sa podľa možnosti, pri vhodnejších podmienkach, zväžal aj všakovaký iný tovar, ako napr. narezané dosky. Bežná plť bola schopná uviezt' v priemere 100 dosiek.²²

Závislosť kysuckých pltníkov od poveternostných podmienok neumožnila ani vytvorenie komplexnejšieho obradného rituálu pri ich vypravádzaní na plavbu vlastnými rodinami. Čas, ktorý ich súril k urýchlenému odchodu pri zvýšení hladiny rieky, im umožnil nanajvýš tak rýchlu modlitbu s manželkou a deťmi.²³

Kysuckí pltníci plte dopravili podľa dohody zväčša k (Považskému) Chlmcu, teda k rieke Váh, k takzvaným „*Vážnym brehom*“²⁴, prípadne niekedy až ku kupcom do centrálnych a južnejších oblastí Uhorska. V Žiline, prípadne Považskom Chlmcu, si panstvá prenajímali vždy časť brehu, kde mohli tovar uskladniť, či už priamo na brehu, alebo na vode pri ňom: „*Ja niže podpisani Robinson Josef slobodu uplnu dávam, že Panstvo Tepliczke svoje plte na moj breh ktery ja od Panstwa Csákcizkeho w Áredne držim všetky svoje plte a jestli by sa trapilo aj jiny Material jaky kolwek rezany aneb kresany na tito brehy pribijat wiložit*

¹⁸ ŠA BY, PT, časť z fondu Illesházy Trenčín, nespracované.

¹⁹ JEŘÁBEK, Richard. *Karpatké voraštvi v 19. toletí*. 1. vyd., Praha : SPN, 1961. 178, s. 85.

²⁰ Tamtiež, s. 82-83.

²¹ „*U Strapača ludja wikulowali s wodi kamenje 1,18*“, alebo „*Dalose od Viwalowanja Kamenja z rjek chlapom paleného 1,15.*“ ŠA BY, PT, Obecné účty Novej Bystrice 1817 – 1846, k. 17, inv. č. 60, no. 47.

²² „*...moj zat mne zostal dluzen 900 f. aj dwa Dukati, plt za 100 Deskami.*“ Ďalej „*Co sem jemu aj skutecne prislubel jednu plt aj Desek N 100.*“ ŠA BY, PT, k 6, inv. č. 40.

²³ JEŘÁBEK, R. Cit. 19, s. 86.

²⁴ „*...ktere prichistat a do Plti vyhotovit' sme zavazani i Zimni čas tak vyhotovit' musíme aby takove plte spravnu Jarnú vodu Roku 1855 sa zniknutú tež vúplnosti na Vážné brehy, kam nám rozkázané bude, vyhnat sa mohli*“, alebo „*...aby čím skorej jak nahle by na hoňenje voda súca sa stala, vyhotovené plte na vážne brehy, budto na Žilinské alebo Chumecké skrz Contrakentov vyhnecté byt mohli.*“ ŠA BY, PT, časť z fondu Illesházy Trenčín, nespracované.

a tam do bezpečnosti ochrániť slobodu mati bude“.²⁵ Za týmto účelom majiteľ pozemkov na náklady nájomcu umiestnil a zakopal na brehu „príboje“, teda drevené koly na ukotvenie plti.²⁶ Plť bola potom natočená zväčša zadnou stranou k brehu, kde bola ukotvená prostredníctvom pripravených záchytných bodov „svorov“.²⁷ Tie boli vyhotovené z „húžiev“, teda skrútených konárov, ktorými sa zväzovali, teda spájali i samotné plte. Boli totiž jediným bežne dostupným pevným spojovacím materiálom, ktorý si mohli pltníci zabezpečiť svojpomocne. Húžvy si pltníci chystali už vopred. Konáre nadhrievali nad ohňom a potom, zväčša upevnením v kmeni stromu, stáčali do húžiev.

Prenajímatelia odstavnej plochy pre plte tvorili jednu zo zložiek podnikavcov pri obchode s drevom. Živil sa tým, že si prenajali určité úseky brehov riek od tamojších panstiev a ďalej ich prenajímali, či už kupcom,²⁸ prípadne celým panstvám. Prenajatie tohto priestoru však ich práca nekončila. Okrem toho priamo dohliadali na zachytávanie a privážovanie plti, výklad a uskladnenie ďalšieho materiálu. Všetky prichádzajúce i odchádzajúce plte pre nájomcov a panstvá zaznamenávali do – na ten účel slúžiacich – dokumentov, ktoré každú nedeľu vyhodnocovali a informovali nájomcov o počtoch uskladnených a vyskladnených plti, i ďalších komodít. Pltníkom pritom dávali potvrdenky o prevzatí nimi prihnaných plti, na základe ktorých si mohli ísť uplatniť k zadávateľom nárok na mzdu.²⁹

Prenajímatelia boli tak, prirodzene, zodpovední i za bezpečnosť dreva počas jeho uskladnenia v ich správe. Museli sa snažiť ho ochrániť hlavne v čase veľkej rozvodnenosti Kysuce a Váhu. V prípade vzniku kritickéj situácie boli povinní ihneď o tom informovať nájomcov, aby títo mohli vyslať potrebnú pomoc na ochránenie svojho tovaru.³⁰ Niekedy hlavne panstvá, ktoré obchodovali s najväčším množstvom dreva, pre jeho lepšie zabezpečenie dali priamo na prenajatom mieste postaviť objekt, slúžiaci na dohľad nad bezpečnosťou ich tovaru, v ktorom pôsobil buď priamo prenajímateľ „riaditeľ plti“, prípadne alebo hlavný pltník „faktor“.³¹

²⁵ ŠA BY, PT, časť z fondu Illesházy Trenčín, nespracované.

²⁶ „Ja niže menuwani Robinson Josef na moje utrati sto príbojow na takowe mjesta po brehoch wážnich ku pribijani a chitáni plti Pánskych zakopať dam, kade najpohodlnější place ku tomuto cily sa wynajdu, však ale tito príboje Pánstwo sebe ze swého drewa wyhotowit a mñe tam odezdat totižto w Chumczy powinno bude.“ ŠA BY, PT, časť z fondu Illesházy Trenčín, nespracované.

²⁷ JEŘÁBEK, R. Cit. 19, s. 86.

²⁸ „Csacsansky Arendator Roth a Josef Kemka ponewač už istu částku brehow w Arendje drža timto a takowim držitelom Arendi brehowej timjate i na pozatim ku skladani jejich materialow tak jako do čilajšku držali slobodne ostanu.“ ŠA BY, PT, časť z fondu Illesházy Trenčín, nespracované.

²⁹ „Podobne budem ja niže podpisany Robinson Josef wšetky Pánské prihnaté plte anebo jestli by sa nekdy trafilo aj jiny prihnaty Material na tomto brehu Chumeczském od pltnikow Material prihnati odejberat odebrati Material pltnikom quituwat tito prihnaté plte a jiny Material do Knihy mñe skrz Officirstwo Pana Barona Sina wydatej zapisuwat a každú nedělu Relatiu urobiť kolko sa Plti prijalo a kolko sa odehnalo nade wšetko tom poradek wjesti sa zawazujem aby jaky kolwek ráních Material mne odezdaty wždy swojím sposobom do Knihy zapisané a tak do přjemy přijaté ano a čo sa wida do widanku wydate bolo.“ ŠA BY, PT, časť z fondu Illesházy Trenčín, nespracované.

³⁰ „Ďalej bude moja powinnost wčas wody wážnej velky wedla mojej možnosity Pánské plte od skody obhajuwat a na to merkuwať aby takowé woda ne wzala a preto jestli by potreba pilná ukazuwala hned na pánske utrati čo Teplički officirstwu Pánskému na wedomost dať powinnen jest abi ku odwrateni škodi potrebnu pomoc od tjal ku wáhu poslana bola.“ ŠA BY, PT, časť z fondu Illesházy Trenčín, nespracované.

³¹ „Aby riditelowi plti neb faktorowi tito prace a merkownost zlachčena bola Pána Officirstwo búdku ku ochranuwaňu Inventarialsky wecy pod zámek wystawit da přečo pre stálost wecy tejto do buducého wydaňi Originálneho Contractu a do buducnej Ratificatie Os. Pána Barona Sina pritomni Contract obidwe Stránky dpisuju.“ ŠA BY, PT, časť z fondu Illesházy Trenčín, nespracované.

Plte sa splavovali často hromadne, zväčša v počte okolo 10 kusov. Každú plť riadili dvaja pltníci. Vpredu „predník“ a vzadu „zadný pltník.“ Pltník vpredu musel byť omnoho skúsenejší, keďže skutočne plť riadil „kermenoval“. Preto boli tieto funkcie i hierarchicky rozdelené, takže zadný pltník bol podriadený prednému. „Predníkom“ sa zadný pltník mohol stať až po získaní patričných skúseností a absolvovaní niekoľkých ciest dolu Váhom. Na niektorej z týchto ciest ho potom mohol hlavný pltník, ktorý zodpovedal za všetky plte v konvoji, „pokrstiť“ na „predníka“. Pri tejto príležitosti mu vydal potvrdenie s odporúčením. Toto sa zväčša odohralo na spätočnej ceste v niektorej z krčiem, ktoré pltníci využívali pre nocľah. Nový „predník“, prirodzene, zaplatil potom v danej krčme útratu za oslavu svojho „krstu“. ³² Celú početnú skupinu pltníkov organizoval hlavný pltník. Ten si chlapov na cestu zjednával už niekoľko týždňov vopred. Pri dlhšej ceste, pri pokojnejšej plavbe už niekde na strednom Váhu, plte sa zhluokovali do dvoch, prípadne troch „zväzkov“. Na Dunaji sa spájali potom už do „cúg“, ktoré tvorili zväčša dva spojené „zväzky“. ³³ To znižovalo požiadavky na početnosť pltníkov, a teda i celkové náklady na plavbu. Týmto sa však zvyšovali nároky na skúsenosť pokračujúcich pltníkov.

„Vážne brehy“ však neboli jediným skladiskom, kde sa plte uskladňovali pred ich ďalším splavovaním. Panstvá mali i svoje vlastné skladiská, ktoré boli sústredené v centrálnom správnom bode relevantných kysuckých dištriktov, čiže pre panstvo Strečno v Čadci ³⁴ a pre panstvo Teplička v Starej Bystrici. Boli tu priamo skládky, tzv. depá na drevo. Okrem toho tu však bol vybudovaný aj systém záchytných bodov, tzv. hatí, kde sa zachytávalo a priebežne skladovalo prepravované drevo. Navyše menšie hate boli prakticky v každej obci. ³⁵ Systém hatí umožňoval umelo zvyšovať hladinu riek prostredníctvom kaskád, čím bolo ľahšie aj vo veľmi plytkých miestach riek a pri menej výdatnej zrážkovej činnosti splavovanie menších plťí. Problematické bývalo skôr ich časté zničenie rozvodnenou riekou, takže sa museli prakticky permanentne opravovať.

Ďalšie väčšie systémy hatí boli na rieke Kysuca v oblasti Budatínskeho panstva. Konkrétne hlavne v (Kysuckom) Lieskoveci ³⁶ a (Kysuckom) Novom Meste ³⁷, Povine a Radoli. ³⁸ Hate boli budované zväčša z dreva, v kombinácii s kameňom pre spevnenie a hlinou ako výplňou. ³⁹ Prostredníctvom výstavby hatí sa niekedy zámerne menil i tok riek. V okolí koryta rieky boli vysádzané vrbý kvôli jeho spevneniu, ale i zabraňovaniu vymývania brehov

³² JEŘÁBEK, R. Cit. 19, s. 87.

³³ Tamtiež, s. 85.

³⁴ „Wozow desat a rukownich robotnikow sesdesat wedla oznamenya na Csattu ustanowi, tak sicse, že jestli bi robotta sa ku spomenutim Hatyam njekteri Rok potrebna nebola.“ ŠA BY, PT, časť z fondu Illesházy Trenčín, nespracované.

³⁵ Dokladom sú nespočetné záznamy o prácach na hatiach po celom regióne v obecných účtovných knihách obcí obidvoch panstiev. ŠA BY, PT a ŠA BY, PBS.

³⁶ „Skrz Hatye v Leskowczi 0,8“, ďalej „Pri Hatyach v Leskowczi 3,15“; ďalej „Maritn Csis iduci z Čeladu k Hatiam do Leskowca dal Boženik tim Ludom na strowu 0,30“; ďalej „Strowel Božnik pri hatyach zastiri dni wleskowesi 1,50.“ ŠA BY, PT, k 16, inv. č. 57 – 61, Stará Bystrica, Riečnica a Klubina obecné účty.

³⁷ „Ordinanczom 2 z Noweho Mesta s Comissiu kry Horu na Hate Nowo Meske prislim dal z Cassu Dedinsku zawedujici Richtar Matej Backo 0,12“; ďalej „Ordinancowi prislemu s Comissiu pre 100 Čelade na Hate Nowo Meske 0,6.“ ŠA BY, PT, k 16, inv. č. 60, Nová Bystrica obecné účty.

³⁸ „Richtar a Boženik ket hati Radolske Robeli abitam 2 dni ich Durna 1,36“; ďalej „Boženik Jako chodel tihati odbjerat powinske 0,30.“ ŠA BY, PT, k 16, inv. č. 57, Klubina obecné účty.

³⁹ „Prinduce Portas p. Stolicsneho abi Hatyi bili 0,7.“ ŠA BY, PBS, k 316 – 317, Staškov obecné účty 1840 – 1847. Ďalej „Martinowi Barca Harmeczkemu wislanemu na Csattu z Instatniu ku Panu Ord. Služnemu straniwa wozeni skal na Hate Nowo-Meske dalo san a 2. Dni a 48x 1,36.“ ŠA BY, PT, k 16, inv. č. 60, Nová Bystrica obecné účty. Ďalej „Dalosa furanom na poludne kteri vozeli fasimu na hate Lieskowske 0,48.“ ŠA BY, PT, k 16, inv. č. 57, Klubina obecné účty.

a menieniu smeru jej toku.⁴⁰ Vŕbové prúty sa navyše ukázali byť vhodné i ako výplet do hatí a krajníc ciest.⁴¹ Pri výdatnejších zrážkach rieky Kysuca a Bystrica, aj napriek uvedeným opatreniam, menili často svoj tok, takže sa pltníci museli často prispôbovať novým podmienkam. Navyše pri ceste k Váhu bolo na sútoku riek Kysuca a Váh pri rozvodnenosti rieky Kysuca potrebné prekonať vzniknutý stupeň, pričom sa nejedna plť prevrátila a viacero pltníkov prišlo takto o život.⁴²

Súdne spory alebo viac o obchodných vzťahoch s drevom

Práve prostredníctvom súdnych sporov sa možno mnoho dozvedieť nielen o pltníkoch samých, ale i o obchodníkoch a celkovo o obchode s drevom v danom období. V roku 1840 zadal obchodník s drevom z Bytče istý pán Keblušek zákazku židoyskému obchodníkovi z Čierneho na 42 plti dreva, ktoré mali byť privezené do Čadce, tam prevzaté jeho agentmi a ďalej prepravené už v ich režii.⁴³ Jozef Babuliak a Juraj Krasňan v službe spomenutého pána Kebluška, ktorí okrem toho v Čadci často zastávali i posty prísazných, tieto plte priebežne odoberali od pltníkov z Čierneho. Ako bolo bežne zaužívané, na každú plť pltníkom vystavili potvrdenku („quitanciu“) ako doklad o jej odobraní. Okrem toho ešte na prednej časti každej plte urobili značku červenou kriedou v tvare písaného písmena A. Každá odobraná plť bola pritom, prirodzene, zaznamenaná i v evidencii, ktorú si Kebluškovi správcovia viedli.⁴⁴ Obchodník prišiel za nimi a prosil ich o vydanie jednej potvrdenky na všetky plte, keďže mu vraj pltníci niektoré potratili. Keď spočítali všetky prijaté plte dostali podľa záznamov číslo 42, avšak toto číslo podľa obchodníka z Čierneho nebolo správne, lebo vraj on poslal 43 plti, takže Keblušek bude mať určite odobrané v evidencii v Bytči 43 plti a oni budú mať v spisoch chybu. Jozef Babuliak mu potvrdenie dal, čím si sám narobil problémy, lebo daný židovský obchodník, samozrejme, chcel potom túto fiktívnu plť aj zaplatiť.⁴⁵

Funkcia tzv. agentov, ktorú zastávali Jozef Babuliak a Juraj Krasňan, bola v celom obchode s drevom veľmi dôležitá, nakoľko boli určitými prostredníkmi medzi nákupcami a dodávateľmi. Keďže nákupcovia boli často zo vzdialenejších častí krajiny, potrebovali osoby, ktoré by na ich tovar dohliadli priamo na mieste zákazky, navyše, ak títo agenti tovar dokázali aj dodať prostredníctvom svojich pltníkov, bolo to pre nich ešte výhodnejšie. Obchodníkom z celých severozápadných Kysúc tak prakticky stačilo len zabezpečiť dopravu dreva do Čadce, kde sa už o jeho následnú expedíciu postarali najatí sprostredkovatelia.

⁴⁰ „Chodice Richtar a Stapsak prez Dedinu aby sa Vrby sadili dano jim 0,30.“ ŠA BY, PBS, k 316 – 317, Staškov obecné účty 1840 – 1847.

⁴¹ „Prinduce po druhe ti isti Hajduši abi sa vozeli Vrby do tich Cjest a Hatich 1,0.“ ŠA BY, PBS, k 316 – 317, Staškov obecné účty 1840 – 1847.

⁴² JEŘÁBEK, R. Cit. 19, s. 83.

⁴³ „Roku Lonejšeho 1840 Pan Keblušek z Bitče mal zakupene plti od Židaka na csernem na ktere ja niže doloženy požadani sem bol takowe na Šattaczy odebrat a do Bitcze pisebne odeslat.“ ŠA BY, PBS, k 315 – 322. Súdne záležitosti.

⁴⁴ „Jakowe plti ja timto sposobom sem odebral ktere kdiš čsernana dohanaly kazdu mne odaly na kterej sem každej na prednich kruželkach Červenu krjedu napisal znak A Černanom Každý Raz Kolko odaly quitance dat Musel sebe do Knižky každu zapisal a pamu Kebluškovy takowe pisebne odesilal.“ ŠA BY, PBS, k 315 – 322. Súdne záležitosti.

⁴⁵ „...kteremu ja wedla jeho žadosti prosí sam sebe sem neveril jemu dal quitanciu na 43 plti a jemu sem howorel pan keblušek plti swoje odmena pisebne prijate ma jestli sa tam uneho o jednu wicej Winajde On tebe zaplati a tej ply nebolo.“ ŠA BY, PBS, k 315 – 322. Súdne záležitosti.

Podobne mal agenta aj obchodník s drevom Izák Spitzer z Čadce. Ten v roku 1834 nakupoval panské drevo od Jozefa Ordodyho z chotára obce Višňové. Na Izákove záujmy tu dohliadal jeho agent Marek Spitzer: „*Agenta ale kteri ma iste Drewo pozor dat a iste do predaji odezdał som mal Marka Spitzera*“.⁴⁶ Za držanie svojho agenta vyplácal Spitzer hájnikovi vo Višňovom každoročnú odmenu vo výške 20 zlatých, ktorú mali dohodnutú na dva roky. Spitzer však po roku svojho agenta pre zlú finančnú situáciu odvolal a ten sa následne stiahol „*a pri wahu zostatnima mojimi ludmi ziwnost sam sebe pripravowal*“.⁴⁷ Napriek tomu však spomenutý hájnik z Višňového od Mareka Spitzera požadoval dohodnuté financie za celé dva roky, čím sa celý prípad skončil na súde.

Pri obchodovaní s drevom sa zväčša predávalo drevo už pripravené ako plte pri brehu. To znamená, že drevo sa vyrúbalo, pripravilo do plti k brehu a často až potom sa zháňali kupci, ktorých bol vždy dostatok. Podobne to bolo aj pri ďalšom súdnom spore z roku 1841, keď si obchodníci Jakub Fischer z Hliníka a Adolf Fridler z Bytče kúpili v apríli od Jána Greguša zo Skalitého 34 plti dreva, z ktorých 28 už bolo hotových na brehu a 6 malo byť ešte dodatočne pripravených.⁴⁸ Greguš sa však s dodaním plti príliš neponáhľal a pri zvýšení hladiny rieky v mesiaci máj, keď bývali každoročne najvhodnejšie podmienky na prepravu, „dostavil“ na naliehanie len jednu plť.⁴⁹ Následne pri ďalších vhodných podmienkach v júli prepravil len 8 plti a v auguste opäť len jednu. V decembri, keď už obchod s drevom na Kysuciach začínal mať každoročnú zimnú prestávku: „*W Decembry ked sa Zima obyčajne začyna, Kupectwo a Spekumatia Towaru Drewenneho sa Končy*“,⁵⁰ snažil sa dodržať zmluvné podmienky a narýchlo ešte dodal 11 plti. Tieto plte však vo vode na Váhu zamrzli, a preto ich museli kupci na svoje náklady, prostredníctvom prenajatého dobytká a ľudí z vody vytiahnuť a na jar znovu na vodu stiahnuť. Zvyšok zákazky, ktorú chcel Greguš v decembri ešte narýchlo dodať, mu už spustiť na vodu zakázali. Okresané drevo však počas zimy vplyvom dažďa a snehu, samozrejme, sčernalo, čím výrazne stratilo na hodnote. Prirodzene, tak títo žalobcovia žiadali od Jána Greguša patričnú finančnú kompenzáciu za spôsobenú škodu.

Z uvedeného obchodu je vidieť, aké riskantné bolo podnikanie s drevom hlavne v prípade, ak obchodník príliš nepoznal predajcu, čo bolo, vzhľadom na veľký záujem o drevo v Uhorsku, až príliš častým javom. Bezpečnejšie bývalo nakupovať drevo priamo od panstiev, avšak tu bola okrem kvality drevnej hmoty, prirodzene, vyššia i jeho cena. Priekupníkom a špekulantom preto často nevedel ani risk, ktorý však umožňoval pri vhodnom predaji i výraznejší zisk.

Prostredníctvom ďalšieho súdneho sporu môžeme bližšie načrtnúť pltníctvo a obchod s drevom vo vzťahu k vzdialenejším nákupným strediskám. Jedným z najväčších stredísk pre obchod s drevom, splavovanom po rieke Váh, bolo Komárno. V roku 1842 tu bolo 80 obchodníkov s plťami, ktorí boli združení v 32 obchodných

⁴⁶ ŠA BY, PBS, k 315 – 322. Súdne záležitosti.

⁴⁷ ŠA BY, PBS, k 315 – 322. Súdne záležitosti.

⁴⁸ „*W roku 1841 dne 28 Aprila Kupily nižedolozeny Suplikanti wedla tu ponižene pripojeneho Kontraktu od Jana Gregusch ze Skaliteho 34 plty, 28 bolo hotowych a 6 bolo zase wedla Kontraktu wyjednane jak dluhe a hrubi byt maju.*“ ŠA BY, PBS, k 315 – 322. Súdne záležitosti.

⁴⁹ „*Wmesacy Maji kdjy obyčajne Jarna Woda bywa, šly sme na Skalite u Greguscha napominuti, zeby on teš jako jinny plti honil, on howoril, že Ludi nezaopatril, že Času dost, že Woda Jarna trwat bude teda tu pryležytost zameskal alen jednu plť dostawil.*“ ŠA BY, PBS, k 315 – 322. Súdne záležitosti.

⁵⁰ ŠA BY, PBS, k 315 – 322. Súdne záležitosti.

spoločnostiach.⁵¹ S jedným z takýchto obchodníkov menom Karol Pirk mal v roku 1820 obchodné vzťahy aj Ján Šporík z obce Raková. Pirk dal v jeseni predchádzajúceho roku Šporíkovi zálohu vo výške 500 zlatých, potvrdených prostredníctvom tzv. obligátora (dlžobného úpisu) s tým, že mu na jar nasledujúceho roka dopraví drevo.⁵² Ešte pred sviatkom sv. Jozefa (19. marca) dopravil na pltiach 1200 dosiek, pričom za jednu plť so 100 doskami požadoval 120 zlatých.⁵³ Pirk mu však ponúkal za jednu plť len 60 zlatých. Po dlhšom jednaní sa dohodli, že keď príde Šporík do Komárna s nasledujúcou várkou plti, tak mu Pirk doplatí aj predchádzajúci obchod. Mal mu doplatiť približne toľko, ako dostali jeho spoluplnníci Ján Pastorek (85 zlatých za plť) a Ján Zemaník (95 zlatých za plť). Keď však dotýčný prišiel druhýkrát, peniaze už z Karola Pírka vymôcť nemohol, preto sa chcel ísť sťažovať na mestský dom, avšak ďalší kupci z mesta mu radili, že je to zbytočné, nakoľko nemá žiadny doklad o tom, že by mu niečo také Pirk sľúbil.⁵⁴ Radili mu, nech radšej skúsi s ním ďalej obchodovať, pričom vraj časom „že môže S. Duch stupit donho, že mi jich po dobroti da ked budem dalej kupčit snim“.⁵⁵ V prípade, že nie, mu radili, nech si od neho pri jednom z ďalších obchodov požadovanú sumu zadrží. Šporík nakoniec využil druhú možnosť, čo ho, samozrejme, priviedlo pred súdnu stolicu.⁵⁶

Obchodné vzťahy so vzdialenými oblasťami boli teda dosť komplikované. Ak nemali obchodníci priamo v oblasti svojich sprostredkovateľov, boli nútení obchodovať priamo s pltníkmi. Aj pltnícky život však bolo dosť zložitý. Jednou vecou bolo napríklad dopraviť plť s nákladom do Komárna, avšak druhou bolo vrátiť sa naspäť na Kysuce. Väčšinou, samozrejme, chodilo sa pešo, ale často sa využívala i pomoc druhého významného doplnkového zamestnania Kysučanov, a to furmanov. Furmani z Kysúc, ktorí z Komárna vozili všakovaký tovar, zároveň často plnili aj funkciu akejsi dobovej siete hromadnej dopravy. Za určitý finančný obnos vozili počestných, ktorými boli často práve pltníci. Okrem toho plnili funkciu dobových poštárov, pretože vozili listy, odkazy a finančné obnosy rozličným ľuďom, či už na Kysuciach, prípadne v obchodných strediskách po celom Uhorsku.⁵⁷

Nie vždy išla plavba na plti podľa predstáv. Neraz sa prihodila nehoda, keď pltník prišiel o niekoľko, či dokonca o všetky plte „ponewač som welmi nestasliwi bol na Wahu čšo sem prenich mal Towar woda mi roznesla a preto kde som nasol po desat drew a trochu desek tam som musel to predat nemohol som to zhromaždit“.⁵⁸ Často tak z očakávaného

⁵¹ JEŘÁBEK, R. Cit. 19, s. 80.

⁵² „Majice ja niź dolożeni Suplikant Kupecstwo DREWNEHO Material z Karolom Pirk Kupcsom Komarnianskim tak a takowi Karol Pirk pred widatim Obligatorom mne niź dolożenemu dal f. 500 jesenim časom na zawdawek źebi som mu na jar DREWENI Material dodal.“ ŠA BY, PBS, k 315 – 322. Súdne záležitosti.

⁵³ Potvrdzujú to i mnohé ďalšie záznamy z iných obcí: „...zjednal odnas obiwatelow Staro a Nowo Bistriczkich poddanych Slawneho Nasseho Panstwy Towaru tez dreweneho Kupzow plet 20 sto desek kaźdu jednu plť že stoma deskami zjednata bola“; ďalej „Predmenovany ale Štefan Hancsin Plte z Deskamy na Kaźdej N 100 naloženich brez naseho wedomja tak rečeno nasilnostu odebral.“ ŠA BY, PT, k 6, inv. č. 40.

⁵⁴ „...prinudce ja niź dolożeni Suplicant na druhu Cestu z Towarom žadal som od tehože Kupca Karola Prika źebi mi podla slowa učineneho doplatil tak jako Pastorek predal, kteri Kupecs mne nechcel doplatit nes iduce ja niź dolożeni Suplicant na Natus chtejice o moju kriwdu hlasit, kdesto mne jinsi kupci Komarnianski odpowdedeli že jeto Falesni Kupecs ked pišebne odneho nemam źemi zataji.“ ŠA BY, PBS, k 315 – 322. Súdne záležitosti.

⁵⁵ ŠA BY, PBS, k 315 – 322. Súdne záležitosti.

⁵⁶ ŠA BY, PBS, k 315 – 322. Súdne záležitosti.

⁵⁷ „...len was ešte prosim poniźene zebiste mi na Furmanoch poslali f. 300 tojest tristo Rimskich.“ ŠA BY, PBS, k 315 – 322. Súdne záležitosti.

⁵⁸ ŠA BY, PBS, k 315 – 322. Súdne záležitosti.

zisku vznikla strata, čo zaraďovalo tento obchod k značne rizikovým. Ak sa niekomu darilo a osud mu bol naklonený, mohol prostredníctvom pltníctva a obchodu s drevom celkom výrazne zvýšiť svoj majetkový status, avšak niekedy stačila jedna, niekedy viac nešťastných náhod a človek sa mohol razom ocitnúť na mizine.

Ďalší príbeh vypovedá o zložitých vzťahoch medzi obchodníkmi s drevom a pltníkmi. V roku 1842 sa dohodli obchodník s drevom Izák Altman a pltník Šimon Mariak z Čadce na spolupráci pri výrube a predaji dreva. Altman do tohto obchodu vstúpil prostredníctvom finančného kapitálu vo výške viac ako 113 zlatých. Problémom v tomto prípade bol transport dreva k rieke Kysuca, ktorý bol veľmi zložitý a nákladný, čo spôsobilo, že plte boli vypravené až v roku 1843. Izák Altman, podľa obvinení Šimona Mariaka, prenechal všetky náklady spojené s ich prepravou naňho.⁵⁹ Keď sa mu nakoniec podarilo plte dopraviť k rieke Kysuca, tak ho Altman narychlo nahradil na plavbu iným pltníkom, a to Jozefom Čarneckým z Horelice.⁶⁰ Dôvodom sporu bola, prirodzene, finančná kompenzácia Šimona Mariaka v tomto obchode.⁶¹ Odlišne vnímal celú udalosť Izák Altman, ktorý tvrdil, že celý obchod bol dohodnutý tak, že doň vložil 150 zlatých s tým, že po predaji spomenutých troch plní mu táto suma bude v plnej miere vrátená, a zisk, ktorý bude nad stanovenú sumu, si spoločne rozdelia. Plte sa nakoniec úspešne predali v Trenčíne a vo „Fraistaku“ (Hlohovci). Pri predaji plní vraj ale Mariak, ktorý nasledoval pltníkov, so svojim synom fyzicky napadol pltníka Čarneckého, vzal mu peniaze za jednu, už predanú plť a zvyšné dve plte následne sám predal. Dokopy bolo za všetky tri plte utŕžených 225 zlatých, ktoré si ale Šimon Mariak nechal pre seba a Izákovi Altmanovi sa podarilo od neho dostať 100 zlatých až po sťažnostiach a následnom predvolaní Mariaka k richtárovi mestečka Čadca.⁶²

Niekedy bola príčinou súdneho sporu i krádež medzi pltníkmi. V júni 1843 mal Ján Greguš, podľa slov Jána Zemaníka z Rakovej, ukradnúť niekoľko kusov jeho dreva, ktoré bolo na vode a vbiť ho do svojej plte. Drevo bolo pritom označené (ocajchované) jeho značkou a farbou,⁶³ čo bol hlavný znak, podľa ktorého si v množstve brvien na skládkach obchodníci a pltníci poznali svoj majetok. Drevo sa v tom čase malo stále nachádzať na skládke dreva v Čadci, „*ktere Drewo moje na stratenej Warte w Chotari čačanskem sa winachadzajice*“.⁶⁴

Následky ťažby a obchodu s drevom

Rozsiahla ťažba zvyšovala rozsah kultivovanej pôdy na úkor lesa, čo hlavne v oblasti Kysúc vyvolávalo sekundárny efekt. Vzhľadom na hornatý terén, ktorý tvoria zväčša flyšové horninové pásma, ktoré výraznejšie neabsorbujú dažďovú vodu, pohybovala sa

⁵⁹ „...pri takovih Lodnich sa jedine sam som sa trapel jako y pri odvezenu ku Kiszutki tich Lody sam pritomni som bol a mnoho witrpel kteristo židak nechcejicse na takove pristati od slova medzi nami učineneho odstupil a mne lode takove podhodel.“ ŠA BY, PBS, k 315 – 322. Súdne záležitosti.

⁶⁰ „Sľowo zrušil Druheho ku takovim ustanovil a sicse Josefa Csarneckeho z Horelicse kteristo z takovimi Lodamy isel.“ ŠA BY, PBS, k 315 – 322. Súdne záležitosti.

⁶¹ ŠA BY, PBS, k 315 – 322. Súdne záležitosti.

⁶² „Prinducze tenže Sime Sownik spenazmy domow any kemne prinst nechtel, penaze wšetke sebe zadržal, takowho priniteny som bol na Dom Richtarski zawolat, kde potom od Neho Ledwo fl. 100 som dostal.“ ŠA BY, PBS, k 315 – 322. Súdne záležitosti.

⁶³ „...jeden kus pltni Drewa mojeho, ktore po zeich mojej, ano po inšej wrchowej farbe poznal, že nje jeho, ale moje jest, ukradel a do swey plti wbil.“ ŠA BY, PBS, k 315 – 322. Súdne záležitosti.

⁶⁴ ŠA BY, PBS, k 315 – 322. Súdne záležitosti.

vodnatosť riek v rozmedzí dvoch extrémov.⁶⁵ Pri zvyšujúcom sa nedostatku stromov, ktorých korene by zachytávali značnú časť zrážok, voda veľmi rýchlo stiekla dolu úbočiami a naplnila korytá, ktoré sa tak z malých vyprahnutých jarkov rýchlo zmenili na rozvodnené potoky. Tie, keď sa vliali do Kysuce a Bystrice, spôsobovali v nich nielen enormnú akumuláciu pretekajúcej vody, ale dané rieky sa často vyliali z vlastných korýt a pustošili poľnohospodárske polia a často i ľudské obydlia. K tomu sa postupne začali pripájať, vzhľadom na geologické podložie, i častejšie zosuvy pôdy. Meniaci sa každoročný cyklus zavodňovania toku Kysuce a Bystrice sa nepriaznivo odrazil i na vodnom režime Váhu a celého stredného a dolného Považia.⁶⁶

Koniec pltníctva na Kysuciach

Pltníctvo už počas 19. storočia zastarávalo a čoraz viac ustupovalo modernejším spôsobom dopravy. Zánik pltníctva začala predznamenávať už výstavba Košicko-Bohumínskej železnice v šesťdesiatych a začiatkom sedemdesiatych rokov 19. storočia. Navyše, železničná sieť sa čoraz viac rozširovala. Počiatkom 20. storočia boli vybudované železničné spojnice umožňujúce spoľahlivejší zvoz dreva po železnici z Makova, ale i z Oravskej Lesnej cez Bystrickú dolinu. Preto nebolo už potrebné čakať na vhodné poveternostné podmienky na splavenie plťí, dodávky sa stali omnoho pravidelnejšími a výrub lesných plôch ešte rýchlejší. Nakoľko však začalo i zvyšovanie spätného zalesňovania prostredníctvom sadenia smreka obyčajného, vplyv na rozvodnenosť riek nebol až taký enormný ako predtým. Značná časť mužskej populácie z Kysúc sa navyše na prelome 19. a 20. storočia začala presúvať za lepším zárobkom do zámoria, čím opúšťala i svoje pôvodné spôsoby obživy.

Koniec pltníctva začali predznamenávať i čoraz diskriminujúcejšie zákony rakúsko-uhorskej ríše, ktoré vyžadovali ručenie vlastným majetkom za možné spôsobené škody na regulačných a vodných stavbách, čím odstavovali od tohto podnikania stále väčší počet dovtedajších podnikateľov. Poslednými prekážkami pre pltníctvo bola výstavba hydrocentrál na Váhu v období prvej Československej republiky a veľkých vodných diel po roku 1945. Tieto fragmentovali pltnický priestor do podoby krátkych lokálnych úsekov slúžiacich pre presun drevnej hmoty na malom území. I keď mnoho pltníkov sa ťažko vzdávalo svojho remesla, ktoré po stáročia z generácie na generáciu dedili, hmotná núdza ich prinútila hľadať si uplatnenie v iných hospodárskych sférach, a svoj pôvodný spôsob obživy nechať upadnúť do zabudnutia.⁶⁷ Týmto spôsobom tak z Kysúc zmizlo jedno z jeho tradičných a charakteristických doplnkových zamestnaní.

⁶⁵ JERÁBEK, R. Cit. 19, s. 83.

⁶⁶ Tamtiež, s. 83.

⁶⁷ Tamtiež, s. 96-98.

ON THE HISTORY OF THE LOGGING TRADE AND RAFTING IN THE KYSUCE REGION IN THE FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY IN THE LIGHT OF ARCHIVE SOURCES

Marián Liščák

S u m m a r y

The expansion of rafting and the timber trade in the Kysuce region at the end of the eighteenth century and in the nineteenth century was linked to the very high demand for this commodity in the more southerly parts of Hungary. The timber trade was one of the main economic activities of the gentry, as well as of traders and in many cases of the peasants themselves. Rafting enabled the population to gain financial means which gave them a better quality of life for themselves and their families. The timber trade was an economic activity with many branches, involving many traders, agents, rafters and all sorts of other associated professions, both main sources of income and secondary sources. Due to the shallow beds of the rivers Kysuce and Bystrica, timber could only be carried on rafts during periods of heavier rainfall, or after the melting of the snow in the spring, when they were in swell.

This method of rafting became specific to and typical of the Kysuce region. Rafters from Kysuce thus differed from the rafters in other regions. They did not invent colourful rituals linked to departure on the rafts; they bound the rafts together in a specific way on the banks, where they were kept ready, and once the conditions were favourable, they then pushed them on to the swollen river. Since rafting has completely disappeared from the Kysuce region under the influence of transport modernisation, documents preserved in the archives on various court cases involving rafters and timber traders of the period are important in testifying to the life, difficulties and problems of these groups. They thus reveal in a significant way an important and now forgotten part of the everyday life of the people of Kysuce in the past. With the disappearance of rafting, the population of Kysuce lost a part of their original identity which linked them in many ways to the times when the area was settled by the Wallachians.

SPRÁVY

PRESENTATION OF THE ASTRA MUSEUM OF TRADITIONAL FOLK CIVILIZATION

*Adrian Scheianu, Muzeul Civilizației Populare Tradiționale ASTRA, Sibiu;
e-mail: adi4real@yahoo.com*

The ASTRA National Museum Complex, located in the centre of Romania, in the historic city of Sibiu, is one of the most important ethno-museum institutions in Europe. It was created under the auspices of the Transylvanian Association for Romanian Literature and Culture (ASTRA), which was an institution founded in 1861 with the aim of preserving and promoting Romanian culture and traditions in Transylvania. The most important museum element of the complex is represented by the “ASTRA” Museum of Traditional Folk Civilization”, by far the largest open-air museum in Romania and one of the largest in Europe.

The ASTRA Museum from Dumbrava Sibiului (the name of the dense forest which surrounds the museum) was founded in 1963, under the name of the Folk Technology Museum, having folk technology as the main theme. In the previous year this thematic project was approved by the Romanian Academy and after that, the organization of the museum was started, with an area of 96 ha and an initial number of 146 monuments and technical pre-industrial installations. The proposal to establish a new open-air museum in Sibiu was made 20 years earlier, by Romulus Vuia, the founder of the first Romanian out-door ethnographic museum in Cluj.

The rich technical heritage of the Romanian people, illustrated by centuries of tradition and continuous improvement of the installations and mechanisms for processing natural resources, was an essential factor for the establishment of a museum illustrating a synthesis of the pre-industrial technical civilization of the rural world. These installations were very diverse in terms of the energy used to drive the equipment (hydraulic, animal, wind energy, as well as the energy generated by human strength), also directly influenced by the geographical conditions and factors which determine the type of energy used.

As a general characteristic of technical systems used in the Romanian village, it can be concluded without reservation that water was a primary and primordial source used to drive most of the traditional mechanical installations, such as grain mills, cloth-fulling mills, hydraulic sawmills, stamping mills for gold ore and various types of hydraulic hammers. A national statistic from 1957 reveals the fact that there were a total of 5517 hydraulic installations of all types, of which 4479 were only grain mills.

Romania's geographical conditions, with its extensive hydrographical network, constituted a determining factor in the widespread use of water-mills especially. With such a richness and variety of installations and technical systems we can justify the

initiative taken by those who founded the museum: their desire was to transfer and rebuild in the museum, but also to save from irreversible loss, essential examples of technical and material civilization. Water was always an important resource for Romania. The various types of relief and different occupations forced people to find various technical solutions to satisfy the growing needs of the community. At the same time water is a cheap and lasting source of energy. In some area lacking in water, wind and animal power are the main sources of energy (the windmills from the South-East of the country, for example).

Their number is suggestive of the existence of a fascinating water-driven technical heritage, the result of a range of local, water-driven systems. According to some specialists, they originated in Antiquity, while some researchers favour the middle Ages.

This was the starting point for the research undertaken by the specialists of ASTRA Museum for more than four decades. And today, the results of this research enable an elucidation and scientific classification of the origin and continental diffusion of most technological systems, according to historical epochs and precisely circumscribed geographical areas. This extremely precious pre-industrial technological heritage is now represented and hosted by the most representative museum of its kind, not only in Romania but also in Europe, namely the ASTRA Museum of Sibiu.

From the early 1970s, the museum started to orient itself towards folk civilization by also including elements of folk life such as houses and community buildings.

Concerning the categories of monuments exhibited in the museum it should be pointed out that the criteria of selection applied to the monuments were more comprehensive and generous than is usually the case for other museums. The aim was to represent not only workshops and folk industrial installations but the totality of monuments of folk technology, including buildings of a general or special character of productive activity, from the domain of raw material extraction, of traditional or industrial processing, of storage and transportation and, of course, the tools specific for each phase.

A new conception was developed, namely the integration, both scientific and cultural, of the specialized technical aspects into their natural context (homesteads, houses, and living complexes).

Transferring the first households with an occupational purpose to the open-air museum also meant the integration of creative workshops using specialized techniques, gradually defining the tendency of the museum to shift the focus from technical processing to the wide range of the phenomena covered and illustrated by the everyday life of the Romanian village. This was to be the turning point for the ideology and the direction of scientific research of the museum – the heritage and the illustration of the various cultural and architectural archetypes increasing to a great extent. The successive transferring of homesteads of the most varied technically specialized types undoubtedly proved the huge advantage offered by the chosen solution. Moreover, they illustrated the specifically local utilitarian and artistic decorative values of each homestead inventory and of each house with its outbuildings.

Our museum is not only a museum of folk techniques with technical implements and meant only for specialists in technology; it also illustrates architectural and technical constructive skills. Thus the museum of Sibiu is in addition a museum of occupations, folk industries, dwellings, and of folk artistic culture and spiritual life.

The museum owns over 400 monuments of folk architecture and techniques as well as an impressive collection of ethnographic heritage objects and artefacts.

Today there are five thematic sectors:

- The processing of animal and vegetable produce for food. Processes and procedures;
- Techniques and means of transportation and communication;
- The processing of raw material for construction and domestic use (wood, stone, mineral ore, metal and clay);
- The processing of leather, animal and vegetal fibres, for clothes and household items;
- Civil and public monuments.

These sectors are further divided into 36 thematic groups and subgroups.

The museum of Sibiu is greatly advantaged by the variety of vegetation and its site, so the monuments and their environment are very well correlated. Conceived as a *living museum* it hosts many traditional events such as traditional fairs, folk festivals, workshops, performances and many more cultural events and projects developed by the museum.

Since 1990 the museum has used the name ASTRA to reflect its heritage.

The generosity of the thematic plan and the large number of mills of this outdoor exhibition (six mills with horizontal wheels, five windmills, five watermills with vertical wheels, two floating mills, a horse-drawn sawmill, a mill driven by hand, a mill with “alvan”¹ and other manual grinders distinguishes the Sibiu museum as having one of the most elaborate and complete collections of mills in Europe.

The sector illustrating food production and animal husbandry is the largest and the most important. Here we can find a group of exhibits illustrating the craft of traditional milling. Here are also located the most spectacular installations, such as the five windmills, a trademark of the museum. Flour-milling was, throughout the history of human civilization, the domain that proved the most receptive to specific new systems, along with the area of power sources.

The exceptional collection made up of exhibits illustrating all types of mills was put together by specialists from the museum, over a period of almost five decades. It is unique in Europe and the 70 exhibits displayed in the ASTRA Museum are remarkable in terms of categorical complexity and typology. The collection of grinding mills is an almost complete representation of the subject, consisting of 27 mills, 12 hand mills of different construction and action, evidence of the centuries-long existence of a traditional civilization of milling across the Romanian geographical area. This civilization is astonishingly rich: grinding mills are “horse-driven” as well as “water-” and “wind-” driven. The “watermills” are “fixed” or “floating”. The fixed ones have horizontal wheels (1, 2, 3 or 6 wheels) or vertical wheels (with simple gearing and a single pair of millstones with double gearing).

Through the considerable number of exhibits in this thematic group the Romanians’ capacity for adaptation and original creation in the domain of technology is demonstrated, since we can find here the majority of European type mills, both Eastern and Western as well as Mediterranean; This gives our collection the value of an original synthesis of European scope.

The watermills are equipped with an undershot wheel (wheels with wedges), middle (wheels in steps), or with an overshot wheel (wheels with scoops). Some windmills have the entire building rotate around their axis, others only the top part.

¹ The mill with “alvan” is a very original typology that presents an ingenious technical idea of the combination of the wheel of a floating mill and a water mill without an undershot wheel. The mechanism of lifting the hydraulic wheel is very ingenious.

The two floating mills are also very important due to their functional complexity and constructive ingenuity. These types of mills represent the best technique for grinding grain, which is adapted to large and slow-flowing waters. Using large hydraulic wheels and complex transmission systems, these types of mills will reach a very high degree of efficiency.

The groups representing *oil-pressing from seeds* are the perfect examples of the types of installation using two operations: crushing the seeds and pressing the oil-seed cake. The whole gamut of installations known from Antiquity to Modern times is displayed here.

The collection of fulling mills and whirlpools, illustrating the trade of processing textile fibres, is also a complex one. Fulling mills are also different: with a vertical action, slightly oblique, with hammers with or without “handles” – “pestles”, or with a swinging movement (“with mallet”). Often some of these industrial systems are combined and form “medieval industrial complexes”, a technological solution introduced into Western Europe by Cistercian monks as early as the 9th – 10th centuries. Part of the collection also consists of animal-driven mills, sawmills and two floating mills. The hydraulic installations developed, especially within the Carpathians, in Transylvania, and occasionally outside the mountains. It was expensive to build a hydraulic complex. This was a mark of a strong community, based on rearing a large number of sheep for wool. It was no accident that villages specializing in fulling mills appeared near the border areas where the trading routes pass and land is covered with plenty of grass and forest.

The thematic sector of the museum illustrating the processing of raw materials features a collection of sawmills, directly linked to lumbering and timber production, either water-driven or animal-powered.

The pre-industrial technical heritage owned by the museum succeeds through the variety of its types of construction in demonstrating the technical inventiveness of the Romanian people.

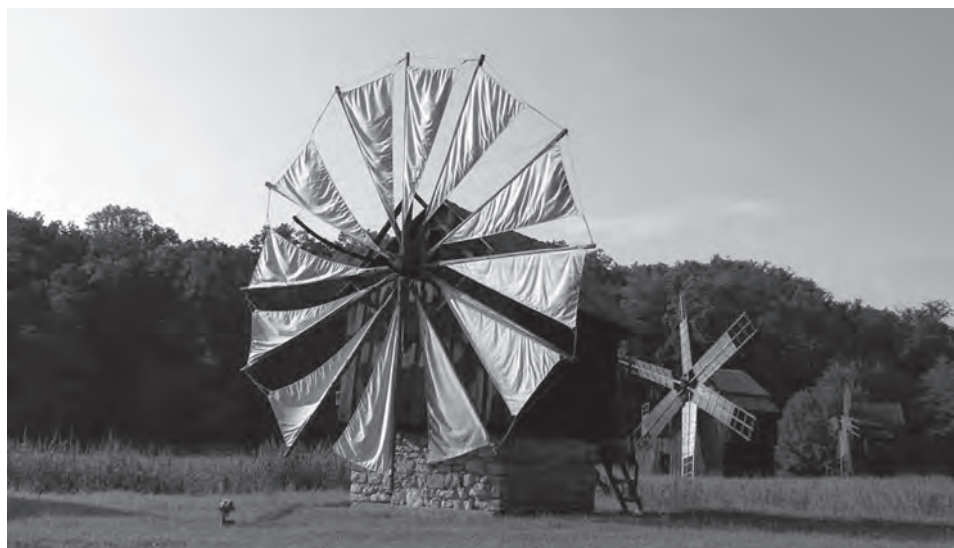
The unequalled richness and historical and ethnographic value of the pre-industrial technological heritage found at the ASTRA Museum was the reason why an UNESCO National prize was set up in 2006, called the Dumbrava Sibiului International Prize for pre-industrial technological heritage, to become an international prize, beginning in 2008.

Pic. 1. Water mill with six horizontal wheels from Găleşoia (Gorj County) in the ASTRA Museum of the Traditional Folk Civilization. Archives of the ASTRA National Museum Complex
Obr. 1. Vodný mlyn so šiestimi horizontálnymi turbínami z Găleşoia (oblasť Gorj) v ASTRA Múzeu tradičnej ľudovej kultúry. Archív ASTRA Národného múzejného komplexu

Pic. 2. Water mill with overshot wheel and drive in two steps from Rogojelu (Cluj County) in the ASTRA Museum of the Traditional Folk Civilization. Archives of the ASTRA National Museum Complex
Obr. 2. Vodný mlyn na vrchnú vodu s dvojstupňovým prevodom z Rogojelu (Klužská oblasť) v ASTRA Múzeu tradičnej ľudovej kultúry. Archív ASTRA Národného múzejného komplexu

Pic. 3. Wind mills in the ASTRA Museum of the Traditional Folk Civilization. Archives of the ASTRA National Museum Complex

Obr. 3. Veterné mlyny v ASTRA Múzeu tradičnej ľudovej kultúry. Archív ASTRA Národného múzejného komplexu

Pic. 4. Fulling mill with two cylinders and whirpools from Nistorești (Vrancea county). Archives of the ASTRA National Museum Complex

Obr. 4. Valcha s dvomi valcami a validlami z Nistorești (oblasť Vrancea) v ASTRA Múzeu tradičnej ľudovej kultúry. Archív ASTRA Národného múzejného komplexu

Pic. 5. Church from Dretea (Cluj County) in the ASTRA Museum of the Traditional Folk Civilization. Archives of the ASTRA National Museum Complex

Obr. 5. Kostol z Dretea (Klužská oblasť) v ASTRA múzeu tradičnej ľudovej kultúry. Archív ASTRA Národného múzejného komplexu

ŚCIEŻKA PRZEMYSŁU WIEJSKIEGO W MUZEUM ORAWSKIM PARKU ETNOGRAFICZNYM W ZUBRZYCY GÓRNEJ

*Marcin Kowalczyk, Muzeum Orawski Park Etnograficzny w Zubrzycy Górnej;
e-mail: m.kowalczyk@orawa.eu*

Polska Górna Orawa jest krainą przylegającą do południowych stoków Babiej Góry i Pilska, zaś jej granica biegnie grzbietami tych gór. Następnie przechodzi długim garbem górskim przez Policę, przez Przełęcz Spytkowską aż po Żeleźnicę. Lasy i puścizny czyli tzw. Bory Orawskie oddzielają ją od Podhala, a na południu jej obszar wyznacza Mała Fatra, Kubińska Hoła oraz Magura Orawska oddzielając Orawę od Żylińskiej Kotliny. Po stronie Słowackiej między Dolną Orawą prowadzi od Orawic poprzez Skorusinskie Vierchy w kierunku Przysłopu, a stamtąd na Pilsko i Babią Górę. Orawa, zajmuje obszar 1630 km², a w granicach Polski leży jedynie ok. 300 km².

Od dawien dawna Orawę uważa się za krainę, która nie dzieli a łączy ludy. Leży bowiem na granicy dwu państw, dwu narodów. Tu stykało się kilka etnicznie różnych kultur – wołoska, polska, słowacka, węgierska, a nawet niemiecka. Stosunkowo niski, jak na warunki górskie, przebieg ważnego wododziału europejskiego pomiędzy Morzem Czarnym a Bałtykiem od lat ułatwiał ludziom nawiązywanie kontaktów. Tędy przebiegały ważne trakty handlowe – w starożytności droga bursztynowa, w XIV wieku solna, później miedziana, a bliżej nas turystyczna, gospodarcza, a nawet przemysłowa. Wsie orawskie skupiły się głównie nad potokami, ciągnąc się malowniczo wzdłuż ich dolin często na kilkanaście kilometrów. Domy stawiano frontem na południowy wschód, tym sposobem wykorzystując nasłonecznienie. Zaś od kąśliwych i zimnych wiatrów zachodnich, które przeważają na tych terenach, chroniły jaty tj. obite deskami północno – zachodnie części budynków. Las dostarczał różnorodnego materiału, który miejscowi ludzie potrafili sprawnie wykorzystywać do gospodarskich potrzeb. Sami robili sprzęt gospodarczy i meble. Niemal w każdym domu stał warsztat tkacki. Dodatkowo zajmowali się murarstwem, bednarstwem, ciesielką, budarstwem, gonciarstwem itp. Górale ci byli doskonałymi drwalami, wozakami, pełnikami (flisakami) – dla celów spławiania drewna budowali na wielu górskich potokach cały system tajchów. Znaczącą datą dla Orawy było uwłaszczenie w 1848 r. oraz ustanowienie patentu Urbarialnego w 1853 r. Na Orawie powstała wówczas wspólna własność, która istnieje do dzisiaj. Realizacja tych ustaw trwała do 1882 r. i w tym okresie rozpoczęło intensywnie zalesianie, a tym samym zmniejszać ilość pastwisk w lasach.

Zakłady tzw. przemysłu wiejskiego były bardzo ważnym elementem w tradycyjnej architekturze i krajobrazie dawnej wsi orawskiej. Folusze, młyny, olejarnie, tartaki, kuźnie to były te miejsca, gdzie myśl oraz nowinki techniczne pojawiały się najszybciej i wokół tych miejsc często gromadzili się „gazdowie” orawscy. Zakłady te, stanowiły obszar w którym nie tylko pracowano, ale także tam odbywało się intensywne życie towarzyskie

Obr. 1. Młyn a piła z Chyżného. Foto Muzeum Orawski Park Etnograficzny
Pic. 1. Gristmill with a sawmill from Chyžne. Photo archives of the Muzeum Orawski Park Etnograficzny

wsi. Ścieżka przemysłu wiejskiego w naszym Muzeum pokazuje ciekawe rozwiązania techniczne, wszelkiego rodzaju sprzęty i narzędzia potrzebne do pracy w tych zakładach, ale też przypomnieć o zwykłym życiu ludzi, interesujących historiach, losach właścicieli, czy anegdotach związanych z pracą jaką wykonywali.

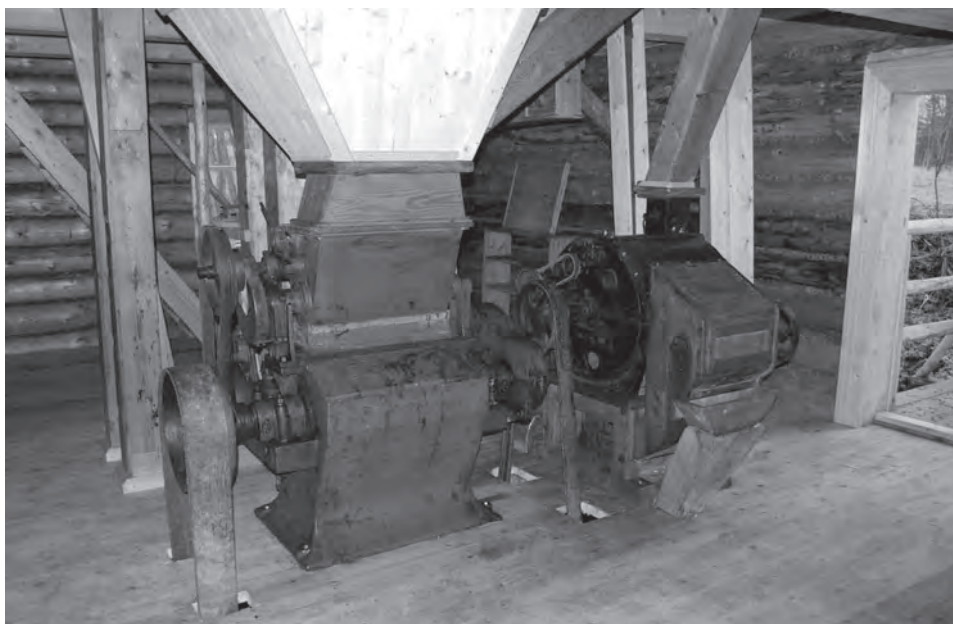
Młynarstwo – najstarszy przemysł świata – to produkcja podstawowego pożywienia zbożowego. Młyny były zakładami przemysłowymi występującymi najliczniej na całym Polskim Podtatrze, mimo że rolnictwo na tych terenach nie było rozwinięte. Przeważnie napędzane były kołem nasiębiernym, wyposażone tylko w jeden młewnik kamienny. Dodatkowe wyposażenia i urządzenia fabryczne wprowadzano dużo później w okresie międzywojennym oraz po II wojnie światowej. Najnowszym obiektem, który udało się odtworzyć w naszym skansenie jest młyn wraz z tartakiem z Chyżnego z początku XIX wieku. Jest to przykład zespołu przemysłu wiejskiego składającego się z tartaku i młyna. Taki układ znany był na Podhalu i Orawie, bo według znanego badacza Henryka Josta prawie 40 % tartaków występowało razem z innymi zakładami jak np. gonciarniami, czy także młynami. Wspomniany już Henryk Jost w opracowanym katalogu młynów podhalańskich pisze tak o tym budynku: „Chyżne. Młyn urbarski (spółki chłopskiej). Dzierżawca Jan Sobczak. Zbudowany ok. 200 lat temu na tzw. „Urbarach – Borze”, przy granicy państwowej, nad potokiem Jeleśnia. Doprowadzalnik długości 0,4 km, z załamaniem pod kątem prostym przed samym młynem. *Złoby* długości 30 m, wsparte na *kobylicach*. *Rastudnia* zrzębowa. Koło nasiębierne o średnicy 3,0 m, szerokości 0,95 i 45 *korcówkach* Wał świerkowy z czopami stalowymi w drewnianych łożyskach „połówkach”. Młewnik typowy o średnicy 0,95 m.” Zakład ten w latach 50. XX wieku przeszedł gruntowną przebudowę, zmieniono

Obr. 2. Staré mlecie kamene z Chyžného. Foto Muzeum Oravski Park Etnograficzny
Pic. 2. Old stone mill from Chyžné. Photo archives of the Muzeum Oravski Park Etnograficzny

też jego wyposażenie wprowadzając sprzęt fabryczny. Wtedy też postawiono tartak, którego nowoczesny jak na owe czasy trak zupełnie fabryczny, napędzany silnikiem spalinowym. Młyn napędzany jest kołem nasiębiernym, budynek tartaku, o konstrukcji drewnianej, zrębowo – szkieletowej, podpiwniczony, przykryty jest dachem dwuspadowym, gontowym.

Dla porównania obok mamy przykład tartaku starszego z pierwszej połowy XIX wieku. Jest on napędzany tzw. „wałaską”, posiada drewnianą ramę z jedną piłą, a także mechanizm powrotu „wózka” napędzany kołem wodnym podsiębiernym. „Wałaska” to koło wodne o małej średnicy, w którym strumień wody spada ze znacznej wysokości uderzając w jego łopatki wykorzystuje energię ruchu wody. Ten typ koła wodnego występował dawniej przed wprowadzeniem koła nasiębiernego. Jest to też przykład zespołu budynków przemysłowych, bo połączony jest z foluszem i postawiony przy jednym korycie „przykopy” (doprowadzalnika). Folusz napędzany jest przez koło wodne nasiębierne, które jest osadzone na długim wale z grubego pnia. Na wale – umieszczonym w budynku – znajdują się dwie pary wypustów z jednej strony ściętych, ustawionych względem siebie pod kątem prostym. Młoty, czyli stępory jodłowe umocowane są na solidnych drągach, czyli „bicach”. Na drugim końcu „bice” mają przewiercone otwory, przez które przechodzi drąg, stanowiący oś dla ruchu „biców”, umocowany w belkach stanowiących konstrukcję związaną ze ścianami folusza. Wypusty wystające z obracającego się wału zahaczając o wypusty znajdujące się na stęporach pod końcami „biców” powodują ich rytmiczne, naprzemienne podnoszenie się i opadanie. Młoty następnie opadają w koryto wyżłobione w kłocu drewna, ułożone równoległe do wału, w którym umieszcza się materiał przeznaczony do folowania,

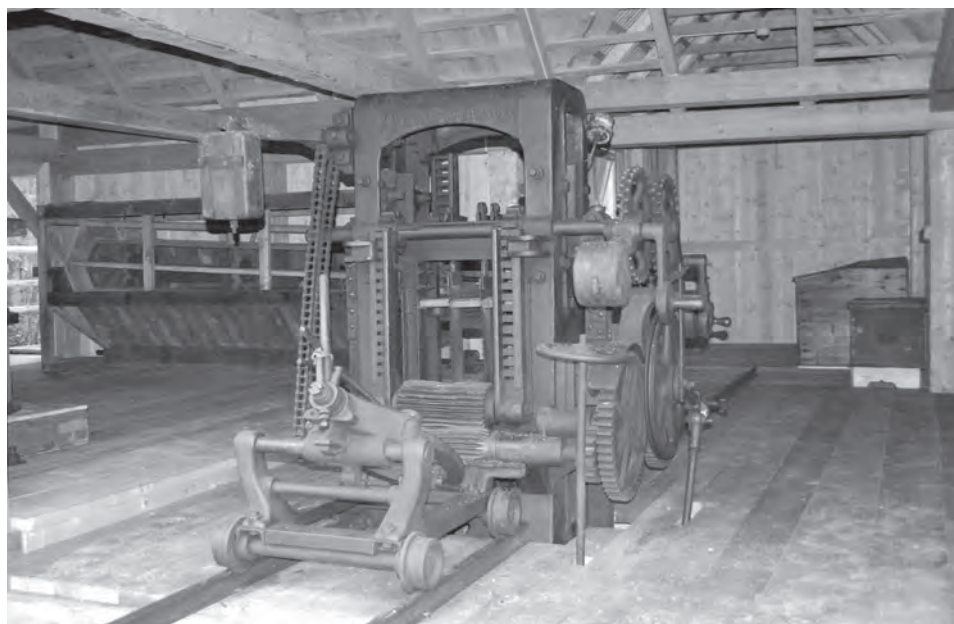

Obr. 3. V roku 1950 bolo staré mlecie zariadené továrenským. Mlyn z Chyžného. Foto Muzeum Orawski Park Etnograficzny

Pic. 3. In the 1950s the mill was considerably altered and factory equipment was added. Mill from Chyżne. Photo archives of the Muzeum Orawski Park Etnograficzny

odpowiednio wcześniej poskładany. Pod uderzeniem młotów i doprowadzanej gorącej wody do koryta następowało folowanie sukna. Są to przykłady zakładów przemysłu wiejskiego, które występowały w wielu regionach, a zwłaszcza w Karpatach.

Kuźnia w krajobrazie dawnej wsi była bardzo ważnym elementem. Wokół tego małego budynku często gromadzili się gazdowie prosząc kowala o pomoc. W tradycyjnej kulturze praca kowala była bardzo ceniona, a sam kowal był postrzegany za człowieka mądrego, najbardziej wykształconego w okolicy, który często umiał czytać i pisać. Należał też do ludzi najlepiej poinformowanych w okolicy, dlatego przy kuźni odbywało się intensywne życie towarzyskie wsi. Dla większości ludzi praca kowala była niezwykle tajemnicza. Ogień i praca polegająca na przekształceniu metalu rodziły nawet strach. Zdziwienie budziły niezrozumiałe procesy chemiczne, podczas których metal zmieniał kolor. Często, więc kowali posądzano o praktyki magiczne i znajomość wiedzy tajemnej. Kowale cieszyli się dużym autorytetem. Uważano ich za dobrych fachowców, którzy potrafili wykonywać potrzebne narzędzia i sprzęty wykorzystywane w gospodarstwie. Przy wykonywaniu swojej pracy stawali się też specjalistami w innych zawodach, np. przez podkuwanie koni i pielęgnację końskich kopyt byli fachowcami w zakresie leczenia zwierząt. W razie potrzeby służyli zdecydowanymi i wprawnymi metodami stomatologicznymi. W praktyce ograniczali się do wrywania zębów stosując podręczne narzędzia obcęży, klucze, kleszcze. Oprócz podstawowych narzędzi kowale zajmowali się zdobnictwem. Artystyczne kowalstwo ludowe rozwinęło się na przełomie XVIII i XIX wieku. Jednak jego upadek w drugiej połowie

Obr. 4. Pila z Chyżného zo začiatku 20. storočia. Foto Muzeum Orawski Park Etnograficzny
Pic. 4. Sawmill from Chyżné from the beginning of the 20th century. Photo archives of the Muzeum Orawski Park Etnograficzny

XIX wieku rozpoczęła się najpierw na terenach uprzemysłowionych. Wykonywanie wszelkich metalowych przedmiotów związane było również z ich zdobieniem. Chodzi tutaj o produkcję krat okiennych, wszelkich okuć, zamków, sygnatur, krzyży oraz biżuterii. Występowało kilka rodzajów krat np. proste złożone z jednego dłuższego pręta przeciętego krótszym, kraty krzyżowe lub pręty żelazne z zadziarami w formie kotwic nazywane na Podhalu rakami. Kowale wykonywali również wszelkiego rodzaju zawiasy (pasowe, esowe i krzyżowe), zamki do drzwi, zasuw, okucia do wozów i bryczek. Okucia zdobione były motywami rozet i esownic. Na specjalną uwagę zasługują krzyże umieszczane na grobach i kapliczkach. Przy wykonywaniu krzyży kowal mógł wykazać się wyobraźnią i umiejętnościami artystycznymi. Od prostych, złożonych z dwóch przecinających ramion po krzyże niezwykle zdobione z dodatkowymi promieniami falowymi, nacięciami, z trójlistkami itp. W kowalskiej technice występuje również ornamentowanie powierzchni. Według Prof. Romana Reinfussa występują dwie podstawowe metody zdobienia powierzchni. Jest to metoda trybowania, czyli wybijania ornamentu wkłęsło – wypukłego – występująca głównie na Kielecczyźnie, a także stempelkowania wytłaczania wzoru (Śląsk Opolski, Górny, Cieszyński i w Małopolsce). Specjalne stemple służyły do wybijania takich wzorów, jak „pazurków, śrubek, gwiazdek”. Układane one były najczęściej rytmicznie lub symetrycznie, w rzadkich przypadkach asymetrycznie przy wzorach roślinnych.

W naszym muzeum mamy trzy kuźnie. Jedną z Zubrzyicy Górnej – XIX wiek oraz dwie młodsze datowane na początek XX wieku. Kowalstwo orawskie rozwinęło się w połowie XIX wieku, wraz z bogaceniem się ludności. Wcześniej też używano wyrobów żelaznych

Obr. 5. V múzeu sa tiež nachádza ďalšia pila z Lopusnej, z prvej polovice 19. storočia. Foto Muzeum Orawski Park Etnograficzny

Pic. 5. There is also another sawmill on the premises of the open-air museum, originating from Łopuszna, from the first half of the 19th century. Photo archives of the Muzeum Orawski Park Etnograficzny

(zawiasów, skobli, okuwano konie i wozy) ale o wiele mniej. Starano się raczej kowalskie przedmioty zastąpić drewnianymi o czym świadczą dawne drewniane zamki do drzwi. Część wyrobów kowalskich Orawiaci nabywali poza Orawą. Pod koniec XIX wieku kupowano okuwane i zdobione wozy na jarmarkach w Trzcianie (Tyrstyna), Namiestowie i Dolnym Kubinie. Metale i przedmioty z metalu na Górnjej Orawie były zawsze cenne. Czym więcej metalu i jeszcze zdobionego tym zamożniejszy gazda. Dlatego wiele narzędzi upiększano, a szczególnie wozy, których elementy metalowe wykonywano z grubego i solidnego żelaza. Prof. Ryszard Kantor w książce *Recepcja i funkcje plastycznej twórczości ludowej na polskiej Orawie w drugiej połowie XIX i w XX wieku* pisze „... O tym, że zdobienie miało charakter wyraźnie prestiżowy, świadczyć może to, iż zdobiono także części, które widoczne były z trudem lub wcale były nie widoczne, ale o tym, że są zdobione, wiedziała cała wieś”. Sztuka orawskich kowali była też ceniona w innych, sąsiednich regionach. Kowale z Piekielnika na początku XX wieku wykonywali najlepsze wyroby pod względem jakości i również zdobnictwa. Zamawiano u nich narzędzia nawet ze wsi pod babiogórskich, gdzie także działali kowale. Do zdobienia metalu używano powszechnie kilku stempli wykonując nimi proste ornamenty. Były to gwiazdka – słońce, listki, półksiężyc, rozety, trójkąty i wirniki. Spotyka się również bardziej skomplikowane wzory, również geometryczne.

Pozyskiwanie oleju było zajęciem wykonywanym przez człowieka od zamierzchłych czasów. Pierwsze sposoby i techniki pojawiły się już bardzo dawno w świecie antycznym, czy w starożytnych Chinach. Na Górnjej Orawie historia olejarstwa sięga prawdopodobnie

Obr. 6. Kováčska vyhňa. Foto Muzeum Orawski Park Etnograficzny
Pic. 6. Blacksmith's forge. Photo archives of the Muzeum Orawski Park Etnograficzny

początków osadnictwa na tych terenach. Olejarnie Orawskie były warsztatami służącymi do wytłaczania oleju z siemienia lnianego. „Wybijanie” oleju odbywało się w zimie, przed okresem wielkiego postu, który przez Orawiaków był rygorystycznie przestrzegany i nie używano w tym czasie w ogóle tłuszczu zwierzęcych do „omasty” potraw tylko oleju lnianego. W tym okresie olejarnie były czynne nieraz całą dobę, a proces pozyskiwania oleju powtarzany był wielokrotnie. Była to też okazja do zabawy. Ubierano się odpowiednio i często też śpiewano przy wykonywaniu tej pracy. Na terenie naszego skansenu mamy olejarnię przeniesioną z Lipnicy Małej, która jeszcze w okresie międzywojennym była czynna. Składa się ona z dwóch pomieszczeń ściśle ze sobą związanych. W pierwszym znajdują się stępy do tłuczenia siemienia, a w drugim „wybijac” – prasa służąca do wyciśnięcia oleju z rozdrobnionej masy.

Stępę tworzy drewniana kłoda z wydrążeniami, na których dnie znajdują się blaszana wykładzina. W wydrążenia wchodzi stępora z twardego drewna obite na swych końcach blachą i kawałkami żelaza, w celu lepszego ubijania oraz rozdrabniania. Stępora zamocowane są na bicach osadzonych na osi wokół której może się poruszać, człowiek zaś porusza stępor nogami. Uzyskaną mączkę miesza się z wodą, rozrobioną ręcznie podgrzewano w specjalnym kotliku a następnie owijano ją w kawałek sukna przetykanego włosiem z krowiego ogona nazywanym płatkim. Tak przygotowane siemię kładziono do prasy w celu wyciśnięcia oleju. Wybijac, prasa składa się z „lisicy” – dużego bloku drewna zaopatrzonego w niewielkie wydrążenia ma dnie którego znajduje się rodzaj sita (blacha z otworami). Od dna pochyło odchodzi kanalik, którym wycieka olej na zewnątrz. Lisica jest umocowana poziomo w dwóch grubych, pionowych kłodach. Nad lisicą w słupach

znajdują się otwory w które jest wsunięta dość gruba belka do wyjmowania, służąca do przyniatania i naciskania kłatka. Nacisk dokonuje się dzięki klinom drewnianym wbijanym między belką, a górną płaszczyzną otworów w słupach. Kliny wbijane są za pomocą drewnianych młotów zwanych „taranami”. Młoty poruszają się w płaszczyźnie poziomej, wokół osi pionowo stojącego słupa. Znajdują się one z obu stron *wybijaca*. Tego typu zakłady przemysłu wiejskiego występowały na całym Podtatrzu, w długich orawskich ulicówkach nawet po kilka na jedną wieś.

Literatura

JOST, Henryk. *Ludowe tartaki i gonciarnie podhalańskie*. Zakopane, 1989.

JOST, Henryk. *Słownik gwarowych wyrazów technicznych z terenu Podhala*. Nowy Sącz, 1987.

REYCHMANOWIE, Jan i Stefan. *Przemysł wiejski na Podhalu*. Ossolineum, 1965.

JOST, Henryk. *Młyny podhalańskie*. Towarzystwo Muzeum Tatrzańskiego im. dra Tytusa Chałubińskiego, 2000.

KANTOR, Ryszard. *Recepcja i funkcje plastycznej twórczości ludowej na polskiej Orawie w drugiej połowie XIX i w XX wieku*. Warszawa, 1980.

REINFUSS, Roman. Polskie ludowe kowalstwo artystyczne. In *Polska Sztuka Ludowa – Konteksty*, 1953, t. 7, z. 4.

SKUZA, Zbigniew. *Ginące zawody w Polsce*. Warszawa, 2012.

TECHNICAL BUILDINGS IN THE ORAVA VILLAGE MUSEUM

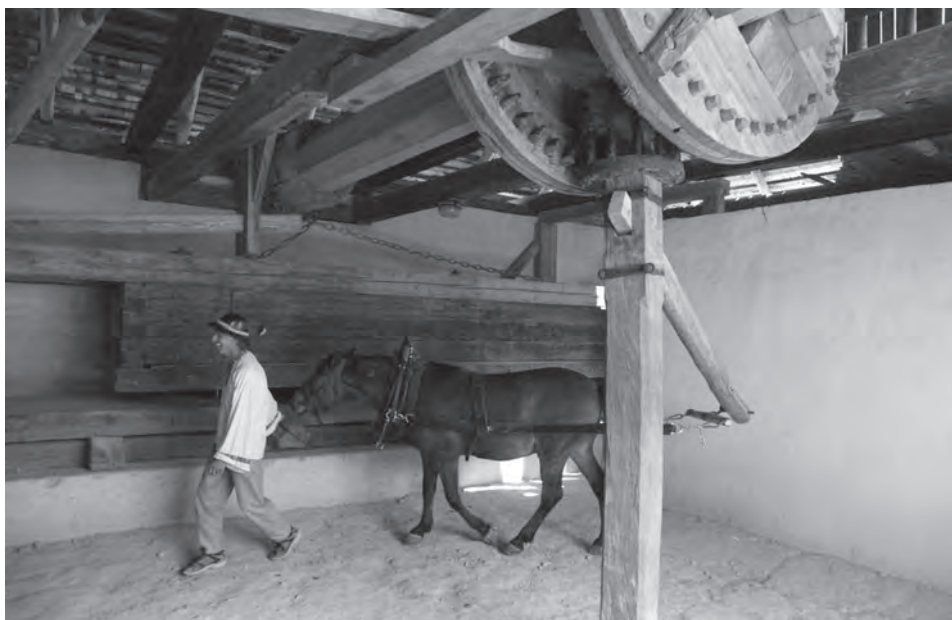
*Richard Janoštin, Múzeum oravskej dediny, Zuberec;
e-mail: richard.janostin@gmail.com*

The museum in Zuberec is one of the most developed museums of its type in Slovakia. It was founded with the aim of presenting a overall picture of an Orava village in the past. In the sections of Dolnooravský ríнок (Lower Orava village square), Hornooravská ulica (Upper Orava street), Goralské lazy (Goral area), Kostol s cintorínom (Church with cemetery) and Mlynisko (Mill) there are 54 folk architecture buildings. To complete the impression of a village from the past, buildings whose function and equipment helped villagers to meet their needs in life are essential. The mainly agricultural nature of the work of people in Orava was associated with home-based production and other needs were met by specialised workshops and tools. The exhibition in Zuberec includes technical buildings, deliberately situated in each part of the museum.

In the Dolnooravský ríнок, which is conceived as a trade and market centre, there is a potter's workshop and shop selling ceramics from Trstená on the ground floor of a two-storey granary from Srňacie. During the museum's regular programmes, the potter gives pottery demonstrations on a potter's wheel, explaining how it is made and involving visitors.

The village square is completed by a craftsman's house with a courtyard and a horse-driven mangle from Veličná. The mangle was used to smooth white linen cloth and indigo print. The mangle's equipment consists of a massive log box, called a *kysňa*, containing stones as ballast. The *kysňa* was moved by means of a horizontal axle on which a chain attached to both ends of the *kysňa* was wound. The axle includes two cogwheels into which a vertical axle with a reel turned by a horse was fixed using a lever. As part of the guided tour, the mangle is used to demonstrate how linen was smoothed. Instead of a horse, visitors turn the cogwheel on the mangle's main axle by pushing the bar of the vertical axle. The *kysňa*, which was originally filled with stones, is empty and so the equipment can be pulled by an adult. In this way, visitors can see the mangle in action. The presentation of the mangle with a horse takes place once a year in August as part of the Cloth Sunday event.

Hornooravská ulica has a copy of a kiln from Trstená. As part of the guided tour, visitors are given information on the original use of the kiln by Trstená potters and on the firing technology. It was originally used by potters from Trstená to fire ceramics. The kiln is protected by a roof built on four stone pillars. The front part of the roof was used to park the cart carrying the clay items. The kiln itself is made of brick and

Pic. 1. Mangle from Veličná. An example of horse-driven mangling. Museum of the Orava Village.
Photo V. Žuffá, 2011

Obr. 1. Mangle z Veličnej. Ukážka mangľovania s konským pohonom. Múzeum oravskej dediny. Foto V. Žuffá, 2011

smearred with clay on the inside and outside. The four larger openings at the bottom of the kiln were used to make the fire; the smaller holes around the kiln were used to evacuate the smoke and add thin, 80 cm long slivers of wood to the fire. One firing used up around 10 m³ of dry chopped wood. The bottom of the kiln was strewn with pottery fragments which formed heating grooves. The items of glazed pottery were gradually placed one on top of the other in the kiln, and then the front opening was covered with bricks. Once the fire had been lit, they made sure the high temperature was maintained steady by adding slivers of wood through the small openings around the kiln. Three thousand five hundred clay items could be fired in one go. In the museum, the kiln has been filled with ceramics from the workshop of the Trstená potter Ľubomír Hoľma.

At the bottom of the road, there is Karol Klimek's blacksmith's forge from Habovka. The tools and equipment used by the blacksmith for his work are exhibited in the building. In the area under the roof, there is a bellows used for blowing air on to the embers of the fire. The bellows was activated by a chain with a handle hanging from the ceiling. Horses were shod in the covered area in front of the forge.

In the Goralské lazy, a linseed oil press from Novot' has been built. The lever press is made up of two massive trunks placed on a stool. At one end the trunks are bound by an iron ring and at the other end there is a wheel whose wooden screw axle pushes the trunks together. The oil was obtained by crushing flax seeds which were roasted in an iron container on the adjacent stove. The roasted seeds were poured into a cloth

Pic. 2. Potter's kiln from Trstená. Museum of the Orava Village. Photo V. Žuffá, 2011
Obr. 2. Hrnčiarska pec z Trstenej. Múzeum oravskej dediny. Foto V. Žuffá, 2011

bag, placed in an iron container, covered with a wooden lid and placed in the opening in one of the press's trunks. In the second trunk, the protruding peg pressed the wooden lid into the container holding the flax seeds and expressed the oil which ran into a container under the press. The oil press and the exhibition on flax and cloth weaving in the adjacent building of the Šoltýsky dom from Novot' give visitors an overall sense of the use of this plant.

In the Mlynisko part there are buildings using water power: an upper water mill from Novot' and a fuller from Lomná. The mill building is comprised of a residential part with a room and a pantry, the grinding room and a room under the grinding room. The mill's grinding equipment is powered by water from the mill race channelled from the Studená stream. The mill race brings water to a three-metre driving wheel situated in the annexe known as a *ráštabňa*. The axis of the wheel passes into the room under the grinding room where a cogwheel is placed on it which further drives the band wheel which transfers the motion by means of a system of gears on to the mill wheel. The mill building has an additional building which houses a circular saw for making wooden roof shingles. The mill often rough-ground grains, in exceptional cases it ground good quality rye flour or shelled barley groats. In the museum, the residential part is used as a snack bar and souvenir shop. From spring to autumn, visitors can see the driving wheel powered by water in the *ráštabňa*, the uncovered mill wheel in the grinding room and the whole driving system underneath with the two-metre turning wheel.

Pic. 3. Mill wheel embellished by frost. Museum of the Orava Village. Photo R. Janoštin, 2013
Obr. 3. Mrázom vyzdobené mlynské koleso. Múzeum oravskej dediny. Foto R. Janoštin, 2013

Pic. 4. Mill on the upper mill race from Novot'. Museum of the Orava Village. Photo R. Janoštin, 2014
Obr. 4. Mlyn na vrchnú vodu z Novote. Múzeum oravskej dediny. Foto R. Janoštin, 2014

The fuller from Lomná is a piece of equipment used for felting wool cloth. Inside the building there is a stove for heating water, wooden pegs called *stupy* and a *kadlub* – container for the fabric. There are pins on the axle of the driving wheel which lift up the *stupy* when they turn. These fall with all their weight on the cloth laid out in the *kadlub*. Using a system of wooden channels, the water is brought into the fuller and poured into the cauldron in the stove. Once hot, it was used to pour over the cloth in the *kadlub*, thus removing its grease and helping the felting process. This is how wool cloth was made in the past in most villages in Orava.

The technical buildings included in the museum exhibition give visitors an impression of how clever our ancestors were in using simple tools to fulfil their needs in life. In the future, we are planning to present them in a more attractive manner during special events for visitors.

SYMPÓZIUM „HLINENÉ STAVBY – TRADÍCIA A SÚČASNOSŤ“

*Anna Kiripolská, Slovenské národné múzeum v Martine;
e-mail: anna.kiripolska@snm.sk*

V dňoch 26. – 28. marca 2014 sa v rakúskom Niedersulzi konalo medzinárodné sympóziu, ktorého cieľom bolo cezhraničné stretnutie odborníkov – pracovníkov múzeí v prírode, pamiatkovej starostlivosti, univerzitných pracovísk i realizačných firiem, ktorí sa zaoberajú problematikou hlinených stavieb, pričom prebehla aj výmena cenných skúseností a poznatkov. Podujatie organizovalo tamojšie Weinviertel Museumsdorf (Múzeum dediny oblasti Weinviertel) spoločne s Muzeem vesnice jihovýchodní Moravy, národopisnou expozíciou v prírode Národného ústavu ľudovej kultúry v Strážnici. Sympóziu sa uskutočnilo v rámci projektu Operačného programu cezhraničnej spolupráce Rakúsko – Česká republika, s podporou Európskeho fondu pre regionálny rozvoj.

Zloženie účastníkov sympózia charakterizovala aj štruktúra ich prednesených príspevkov. Thomas Hoffman z Geologische Bundesanstalt (Spolkový geologický ústav) vo Viedni referoval o geológii v oblasti Weinviertelu. Dôsledkom rozsiahleho výskytu spráše na tomto území bolo nielen prosperujúce poľnohospodárstvo a vinárstvo, ale tiež dostatok rôznorodého stavebného materiálu (hlina, piesky, jemné štrky, vápenec), ktorý sa dodnes ťaží a využíva. Roland Meingast, dlhoročný poradca v odbore sanácie historických hlinených stavieb, sa zaoberal historickými stavebnými technikami s použitím hliny v regióne Weinviertel. Miroslav Válka z Ústavu evropskej etnológie Masarykovej univerzity v Brne oboznámil prítomných s problematikou hlineného domu v oblasti strednej a juhovýchodnej Moravy a jeho historickými väzbami na panónsky priestor. Príspevok o vedeckej rekonštrukcii hlinených stavieb v Muzeu vesnice jihovýchodní Moravy, realizovanej v priebehu 70. a 80. rokov minulého storočia, za Jana Součka, zosnulého vo februári tohto roka, prečítal Martin Šimša. Martin Novotný referoval o uplatňovaní archaických konštrukčných postupov na hlinených stavbách v Muzeu vesnice jihovýchodní Moravy na základe systematického výskumu tradičných technológií. Anna Kiripolská z Múzea slovenskej dediny v Martine informovala o hlinených stavbách, plánovaných na realizáciu v Muzeu slovenskej dediny v Martine, vybraných na základe výskumov ľudového staviteľstva na celom území Slovenska. Zsuzsa Novak zo Szabadtéri Néprajzi Múzeum (Národopisné múzeum v prírode) v Szentendre sa zaoberala technikami hlineného staviteľstva na území Maďarska, ich dokumentáciou a prezentáciou v tomto múzeu v prírode, kde je z celkového počtu 400 objektov až 180 postavených z hliny. Bernd Jäger z firmy JaKo Baudenkmalpflege z Emishaldenu priblížil technológiu translokácie vyše dvojtonového bloku múru z nepálených tehál, vrátane omazania a omietky, do múzea v prírode v Niedersulzi.

Druhý deň konferencie bol prevažne venovaný uchovaniu historických hlinených stavieb na pôvodnom mieste a prezentoval poznatky a skúsenosti pracovníkov rakúskych a českých pamiatkových inštitúcií a univerzitných pracovísk. Prvý príspevok Astrid Huberovej z rakúskeho Bundesdenkmalamt – Abteilung für Baudenkmalpflege (Spolkový pamiatkový úrad – oddelenie

Obr. 1. Účastníci sympózia. Foto archív NULK, Strážnice, 2014
Pic. 1. Participants in symposium. Photo archives of the NULK, Strážnice, 2014

pamiatkovej starostlivosti) sa týkal reštaurovania štukovej výzdoby stropov zo začiatku 17. storočia v kaštieli Juliusburg v Stetteldorfě v Dolnom Rakúsku. Referát Andrey Rieger-Jandlovej, Gerolda Essera a Ulriky Herbigovej z Institut für Baugeschichte und Bauforschung (Ústav dejín stavebníctva a stavebného výskumu) Technickej univerzity vo Viedni predstavil pozitívna zachovania hlinených stavieb na pôvodnom mieste ako súčasť kultúrnej krajiny, možnosti ich uchovania, rôzne spôsoby ich revitalizácie a prezentácie. Dalibor Všianský z Geologického ústavu Masarykovej univerzity Brno analyzoval výsledky rozboru vzoriek najbežnejších farebných omietok na hlinených stavbách v oblasti juhovýchodnej Moravy. Ivana Žabičková z Fakulty architektúry Vysokého učení technického v Brne sa zaoberala obnovou tradičných hlinených stavieb a možnosťami ich využitia v súčasnosti. Věra Kovářů z Národného ústavu památkové péče v Brne referovala o skúsenostiach, spojených so záchranou, údržbou a obnovou tradičných hlinených objektov na Morave. Zuzana Syrová z rovnakej inštitúcie predstavila projekty záujmového združenia s názvom Společnost pro obnovu vesnice a malého města, ku ktorým patrili okrem iného stavebno-historické prieskumy hlinených konštrukcií v rôznych oblastiach Českej republiky a rozboru použitých materiálov. Najväčší počet dochovaných hlinených konštrukcií pochádza z 19. a prvej polovice 20. storočia, pričom prieskumy identifikovali ich použitie už na stavbách z konca 16. storočia. Jitka Matuszková informovala o výsledkoch terénneho výskumu vinohradníckych stavieb v 28 obciach v okrese Znojmo a troch lokalitách na južnom Slovensku. V rámci konferencie bola možnosť pozrieť si výstavu o hlinených stavbách a Weinviertel Museumsdorf v Niedersulzi. Tretí deň bol venovaný návšteve Muzea vesnice jihovýchodní Moravy v Strážnici.

Príspevky z konferencie boli publikované v dvojazyčnom zborníku, ktorý bol účastníkom dostupný už pri prezentácii (Veronika Plöckinger-Walenta – Martin Novotný. *Lehmbau – Tradition und Moderne / Hliněná stavba – tradice a současnost*. Atzenbrugg : Kultur. Region. Niederösterreich, 2014. ISBN 978-3-901820-91-5).

PhDr. MÁRIA MARIÁNIOVÁ
(Martinské roky 1943 – 1949)

Silvia Ilečková, Bratislava

Historička umenia, múzejná pracovníčka, konzervátorka a reštaurátorka činná v 20. storočí. Narodila sa 17. 1. 1913 v Revúcej. Do ľudovej školy začala chodiť v Revúcej, piatu triedu ukončila v Rimavskej Sobote, kam sa jej rodina presťahovala. Roku 1932 maturovala na tamojšom reálnom gymnáziu. Otec Dezider Mariányi pracoval ako úradník na súde, matka Karolína (rodená Vongová) sa starala o rodinu, v ktorej boli okrem Márie ešte súrodenci Ladislav, Anna, Margita, Helena a Ján.¹ Rodičia spoločne vstepovali deťom kresťanskú mravnú a hodnotovú orientáciu, pričom matka sa hlásila k evanjelickému a otec katolíckemu vierovyznaniu. Cieľavedomosť, vytrvalosť, pracovitosť, schopnosť uskromniť sa, súdržnosť a vedomie zodpovednosti im pomáhali dosiahnuť aj métu vysokoškolského vzdelania. Dezider Mariányi zomrel roku 1937. Po jeho smrti sa matka presťahovala do Bratislavy, kde v tom čase žila už väčšina detí.

Mária začala študovať na Lekárskej fakulte Karlovej univerzity v Prahe (1932), odkiaľ prestúpila v zimnom semestri školského roka 1936/1937 na Filozofickú fakultu Univerzity Komenského (ďalej FF UK) do Bratislavy, so zámerom študovať dejiny umenia. Zhodou okolností jej vyhladaný študijný odbor v tom roku dočasne zanikol, keď prvý profesor dejín umenia na FF UK František Žákavec pre chorobu odišiel zo školy. Dejiny umenia ako odbor opäť ožili až po príchode Eugena Dostála z Brna, ktorý nastúpil na post suplujúceho profesora v zimnom semestri školského roka 1938/1939. Jeho prednášky boli obľúbené medzi poslucháčmi, ako aj v širšej verejnosti. Zaoberal sa v nich hlavne obdobím renesancie a baroka, viedol seminár z dejín umenia. Mária, ako jeho poslucháčka, vybrala si tému dizertačnej práce „Baroková plastika v Bratislave“. Žiaľ, profesor Dostál ukončil pre chorobu svoje pôsobenie na fakulte v roku 1942. Dejiny umenia tak znovu osireli, v dôsledku čoho sa pozastavila aj obhajoba spomínanej dizertačnej práce M. Mariániovej.²

Na základe archívnych materiálov, pozostalosti M. Mariániovej, osobných spomienok a rozhovorov môžeme predpokladať, že na začiatku štúdia na FF UK ju zaujali najmä prednášky z estetiky profesorov Jana Mukařovského a Mirka Nováka, neskôr prednášky a semináre profesora E. Dostála. Určujúci vplyv na jej ďalšie odborné smerovanie však

¹ Najstarší syn Ladislav pôsobil neskôr ako notár v Tisovci, dcéra Anna, vydatá za maliara Jozefa Ilečka, bola stredoškolskou profesorkou matematiky, dcéra Margita sa vydala do Prahy, dcéra Helena, vydatá za prof. Ladislava Déreera, bola lekárkou, najmladší syn Ján bol tak isto lekárom.

² Registrátúrne stredisko FF UK v Bratislave eviduje Rigorózný spis M. Mariániovej, reg. zn. Dr/1 1944. Spis má cennú výpovednú hodnotu, nachádza sa v ňom kompletná dokumentácia k žiadosti M. Mariániovej o obhajobu dizertačnej práce, vlastný životopis, osvedčenie o absolútoriu, žiadosti o stanovenie termínov obhajoby dizertácie, rigorózných skúšok, termínu promócie a i.

malo stretnutie s Alžbetou Güntherovou-Mayerovou, výnimočne erudovanou historičkou umenia a múzejnou pracovníčkou. V roku 1936 ju vedenie univerzity požiadalo o prednášky z oblasti muzeológie a dejín umenia, roku 1941 bola oficiálne menovaná lektorkou pre oblasť múzejníctva na FF Slovenskej univerzity.³ Svoje rozsiahle vedomosti a praktické skúsenosti odovzdávala študentom so zápalom a nadšením sebe vlastným. M. Mariániová zdieľala jej oduševnenie najskôr ako poslucháčka, potom aj mladšia kolegyňa a dlhoročná spolupracovníčka. Po tom, ako sa A. Güntherová-Mayerová ujala miesta lektorky na univerzite a zároveň začala pracovať v Bratislave ako kustódka Slovenského múzea (1941), obmedzila pôsobenie v martinskom múzeu, kde dovtedy vykonala množstvo vynikajúcej práce.⁴ O stále miesto historika umenia v tejto inštitúcii prejavila záujem M. Mariániová, ktorú k Bratislave neviazali osobné ani pracovné povinnosti. Podmienkou prijatia bol doktorát z dejín umenia, čo ju podnietilo k príslušným krokom na jeho získanie.

Na spoločnej fotografii frekventantov kurzu Zväzu slovenských múzeí z marca roku 1943 v Martine ju už nachádzame uprostred kolegov, v spoločnosti A. Güntherovej-Mayerovej, ktorá na kurze prednášala. Pravdou je, že atmosféra v Slovenskom národnom múzeu (ďalej SNM) bola v tom čase pomerne napätá. Nejasnosti a rozpaky sa prejavovali osobitne okolo umeleckých fondov a inštalácie Národnej galérie slovenskej (ďalej NGS). Dôvodom bola nevyjasnená situácia vo vzťahu k Slovenskej galérii, ktorej expozície otvorili v bratislavskom Slovenskom múzeu 29. marca 1943. Obrat v Martine sa očakával s príchodom M. Mariániovej ako kustódky umeleckých zbierok. Za úlohu mala okrem iného pripraviť návrh reorganizácie galerijného poriadku a reinštalácie zbierok. Návrh predložila na zasadnutí poradného zboru SNM pre výtvarné umenie 7. januára 1944.⁵ Ten zasadol v zložení: A. Güntherová-Mayerová, Vladimír Wagner, Jozef Cincík, František Štefunko, Martin Benka, Ján Geryk a M. Mariániová. Prioritou jej návrhu bolo, aby NGS, ako najvyššia inšancia vo svojom odbore, mala stanovené určité odborné zásady a poriadok. Zbierky by boli delené na dve časti: zbierky starého umenia a zbierky NGS. Cieľom NGS bude vystavovať umelecké diela slovenských umelcov z minulosti ako aj súčasníkov. Tvorba umelcov v minulosti by sa mala podchytiť od polovice 19. storočia, keď sa idea národnosti stala vedúcou ideou. Umelecké diela starších autorov, resp. diela pochádzajúce z územia Slovenska, by patrili do zbierok starého umenia. Taktiež navrhovala, aby do expozície boli začlenené diela inonárodných tvorcov, zapojených do kontextu vývinu slovenského výtvarného umenia. Okrem toho odporúčala zriadiť grafický kabinet pre zbierku grafiky a medailí. Na doplnenie NGS navrhla zakúpiť diela Jozefa Kostku, Jána Mudrocha, Vincenta Hložníka. Dôležitou bola požiadavka, aby sa do galérie vyberali diela len pre svoju umeleckú hodnotu, nie pre dokumentárnosť alebo námet. V diskusii sa jednotliví členovia zboru vyslovovali k navrhnutým riešeniam. Zásadnejšie námietky vyslovil historik Pavol Florek, člen výboru Muzeálnej slovenskej spoločnosti (ďalej MSS), ktorý presadzoval kultúrno-historickú koncepciu expozície SNM. Navrhoval zriadiť expozíciu Slovenskej národnej histórie, ktorá by mala výtvarnou formou, t. j. podobizňami (obrazovými a plastickými) reprezentovať historický vývin od desaťročí národného prebudenia až do súčasnosti. V prijatom uznesení sa konštatovalo: 1. čo by mala galéria obsahovať

³ V rokoch 1939 – 1954 Univerzita Komenského používala názov Slovenská univerzita.

⁴ Podrobnejšie PEKARIKOVÁ, Barbora. A. Güntherová-Mayerová, jej činnosť v SNM v Martine v rokoch 1936 – 1942. In HERUCOVÁ, M. (ed.) *Stretnutie so životom a dielom Alžbety Güntherovej-Mayerovej (1905 – 1973)*. Zborník príspevkov. Bratislava, 2003, s. 70-80.

⁵ Udalosti spracovala v obsažnej štúdii OKÁLOVÁ, Edita. Národná galéria slovenská v Martine. In *Zborník SNM v Martine : Etnografia* 23, roč. LXXVI, 1982, s. 37-46. V širších súvislostiach zrodu a neskoršieho vývoja NGS pomerne rozsiahlu časť venovala aj predloženému návrhu M. Mariániovej s odvolaním sa na archívne materiály.

Obr. 1. Účastníci kurzu Zväzu slovenských múzeí pred budovou SNM v Martine, marec 1943. Mária Mariániová tretia zľava v prednom rade. Foto archív autorky

Pic. 1. Course participants of the Association of Slovak Museums in front of the SNM building in Martin, March 1943. M. Mariániová third from the left in the front row. Photo from the author's archive

– členovia odobrili návrh M. Mariániovej; 2. rozhodlo sa o vytvorení najmenej 3-člennej galerijnej komisie, vrátane kustóda, spravujúceho galériu; 3. stanovilo sa pravidelné dopĺňanie zbierok. V zmysle prijatého uznesenia mala M. Mariániová vypracovať galerijný poriadok. V ďalších úvahách sa objavila možnosť zmeny názvu NGS, odporúčalo sa presunenie expozícií do vyhovujúcejších priestorov, zakúpenie obrazov M. Th. Mítrovského. Navyše, správa SNM hodlala vyčleniť z rozpočtu na rok 1944 stotisíc korún na zakúpenie diel. O všetkom rozhodlo zasadnutie Výboru MSS dňa 29. apríla 1944. Ohľadom otázky koncepčného riešenia expozícií SNM sa jeho členovia priklonili k stanovisku Historického odboru SNM, čo znamenalo, že galéria sa stala súčasťou Oddelenia kultúrnej histórie, spolu s úsekom slovenskej národnej histórie, numizmatiky a filatéliou. Do budúcnosti bola tak ešte viac spochybnená samostatnosť výtvarnej expozície, čo na napokon (z rôznych dôvodov) aj stalo. Výbor rovnako schválil premenovanie NGS na Umeleckú galériu SNM a súhlasil s jej premiestnením do nových priestorov (po vytvorení vhodných podmienok). Súhlasil aj s kúpou umeleckých diel v hodnote stotisíc korún, čo sa už nestihlo uskutočniť a peniaze napokon prepadli. Na zasadnutí odznel aj názor, že galerijný poriadok možno pripraviť podľa vzoru zahraničných galérií. Istým odborným zadosťučinením bola pre M. Mariániovú výstava obrazov Jaroslava Augustu, ktorú SNM zorganizovalo k umelcovým 65. narodeninám. Výstava bola otvorená v deň spomínaného zasadnutia Výboru MSS, práve keď sa jej zostavovateľka pripravovala na záverečné rigorózne skúšky. Po prekonaní tohto turbulentného obdobia hľadala reálnejšie na svoje pôsobenie v SNM, začala sa viac

Obr. 2. Mária Mariániová vo výstavných priestoroch SNM v Martine, 1943. Foto archív autorky
Pic. 2. M. Mariániová in the exhibition premises of the SNM in Martin, 1943. Photograph from the author's archive

zaujímať o konzervátorskú a reštaurátorskú činnosť. Takáto odborná preferencia sa čoskoro ukázala ako mimoriadne prezieravá. Pod tlakom vojnových udalostí totiž v SNM, podobne ako v iných múzeách, stávala sa prioritou ochrana a zachovanie zbierkového fondu. Obdobná situácia pretrvávala aj po vojne, na obrazáreň sa akoby pozabudlo, až napokon bola Umelecká galéria v SNM demontovaná (1950).⁶

V roku 1946 sa M. Mariániová zamestnala v Matici slovenskej ako referentka Výtvarného odboru, pričom súčasne pôsobila vo funkcii kustóda umeleckých zbierok SNM. Povojnové vedenie Matice slovenskej sa snažilo zabezpečiť ďalšie fungovanie národnej ustanovizne, ktorú citeľne oslabil odchod viacerých osobností predchádzajúceho vedenia do exilu. Personálne posily potrebovala aj jej vedecká zložka, vrátane Výtvarného odboru, na čele ktorého predtým stál agilný organizátor matičného života, historik umenia Jozef Cincík.⁷ Napriek neľahkým podmienkam sa M. Mariániová chopila práce, podieľala sa na viacerých úlohách, okrem iného pokračovala v redigovaní edície *Náčrtníky výtvarných umelcov*,

⁶ Z pracovnej pozície kustódky umeleckých zbierok SNM vyplývala jej povinnosť starať sa o stav výtvarných diel. Prvé praktické skúsenosti získavala pod dohľadom Petra Mendela, reštaurátora a konzervátora národopisných a historických pamiatok, ktorý pracoval v SNM v rokoch 1936 – 1966. Následne absolvovala viaceré odborné školenia, napr. v Hoľne (1946), ktoré viedol renomovaný odborník – reštaurátor prof. František Petr.

⁷ Porovnaj WINKLER, Tomáš. *Matica slovenská. Vrastanie do času*. Martin : Matica slovenská, 2013, k danej problematike najmä na s. 99-126. Autor pri zmienke o činnosti Výtvarného odboru MS po roku 1945 M. Mariániovú menovite neuvádza, obmedzuje sa na konštatovanie, že (spolu s Umeleckým odborom) „...tieto odbory podstatnejšie nerozvinuli svoju prácu“, s čím možno z nášho pohľadu súhlasiť iba čiastočne.

Obr. 3. Mária Mariániová s reštaurátorom SNM v Martine Petrom Mendelom. 1944.
Foto archív autorky
Pic. 3. M. Mariániová with the art restorer P. Mendel. 1944. Photograph from the author's archive

ktorú založil jej predchodca. Pod jej vedením vyšli ešte tri zväzky, venované kresbám Ivana Šimku, Ladislava Záborského a Jozefa Božetecha Klemensa, ku ktorým napísala sprievodné texty. Zabezpečila tiež tlač zošitu s kresbami Emila Makovického. Aktívne sa zapájala do vydávania matičných časopisov *Živena* a *Slovensko*, publikovala v nich niekoľké profily jubilujúcich umelcov (J. Augustu, L. Fullu, M. Benku), spolupracovala pri výbere výtvarného materiálu. Bola pri založení a organizovaní výstav martinského umeleckého spolku Trojštit (1946 – 1947).

Pomery, ktoré zavládli v Matici slovenskej po nástupe komunistického režimu k moci vo februári 1948 (stupňujúci sa ideologický tlak, zmeny v obsahovej náplni, zrušenie vedeckých odborov a pod.) ju donútili zvážiť ďalšie zotrvanie v Martine. Koncom roka 1949 opúšťa dovtedajšie pôsobisko, prichádza na východné Slovensko, aby sa tu ďalej venovala múzejnej práci.

Prvou zastávkou bola Spišská Sobotka. Ako kurátorka tamajšieho múzea využila čas na spracovanie pamiatok Spišskej Kapituly a na spoznávanie pamätihodností regiónu (1949 – 1952). Od júna 1952 do 1. novembra 1953 zastávala funkciu správkyne kežmarského múzea, odkiaľ odišla do Východoslovenského múzea v Košiciach. Tu spolupracovala na reštaurovaní výtvarného materiálu pre pripravované galerijné expozície (1953 – 1954). Konzervátorská a reštaurátorská činnosť ju priťahovali čoraz viac. Poznatky, ktoré získala v praxi, na špeciálnych kurzoch a školeniach, i samostatným štúdiom, ju v danej oblasti posúvali k vyššej odbornosti. Vďaka tomu ju prizvali roku 1954 do novozaložených

reštaurátorských ateliérov vtedajšieho Slovenského pamiatkového ústavu v Bratislave. Práca v pamiatkovom ústave predstavuje najobsiahlejšiu časť jej odborného pôsobenia z časového i vecného hľadiska. S menšími prestávkami tu zotrvala až do odchodu do penzie (1973). Jej činnosť bola mnohostranná. Ako odborná pracovníčka a reštaurátorka vykonávala terénny výskum hnutelných a nehnuteľných pamiatok, realizovala preventívnu reštaurátorskú záchranu ikonostasov, zreštaurovala viaceré vzácne oltáre, obrazy, nástenné maľby, mobiliáre kostolov. Podľa publikovaných údajov len počas praxe v pamiatkovom ústave ukončila viac ako 30 reštaurátorských akcií.⁸ K tomu je potrebné pripočítať ďalšie, na ktorých pracovala po odchode do dôchodku. Za zásluhy pri spracovaní súpisu pamiatok Slovenska sa stala spoludržiteľkou Ceny Dušana Jurkoviča (1970).

V 70. a 80. rokoch minulého storočia externe prednášala na Katedre reštaurovania Vysokej školy výtvarných umení v Bratislave ikonografiu. Priebežne pracovala na dopĺňaní údajov súkromnej odbornej kartotéky, čo bola v tej dobe jedinečná databáza s biografickými, bibliografickými, umelecko-remeselnými, reštaurátorskými a inými informáciami o auto-roch a pamiatkach, naviazanými na územie Slovenska od najstarších čias až do súčasnosti. Čerpala z nej nielen ona sama ako autorka pamiatkových súpisov a hesiel pre Slovenský biografický slovník (1986 – 1994). Získané poznatky poskytovala dobromyseľne a nezištné tak isto kolegom a odborným záujemcom, ktorí ju o ne požiadali.⁹

Zomrela v Pezinku, mestská časť Grinava, 1. septembra 2004.

⁸ Porovnaj BRÁZDILOVÁ, Magdaléna. *Mária Mariániová*. [Cit. 2014-10-21]. Dostupné na <http://www.pamiatky.sk/sk/page/osobnosti-pamiatkovej-starostlivosti>.

⁹ Pozostalosť M. Mariániovej je uložená v AVU SNG v Bratislave. Okrem rozsiahlej kartotéky, ktorá obsahuje niekoľko tisíc (?) záznamov, sú jej súčasťou rôzne písomné materiály, katalógy, novinové výstrižky a pod. Prvým pokusom o komplexný obraz života a diela M. Mariániovej bola práca autorky tohto príspevku, ktorá vznikla v rokoch 2013/2014 s finančnou podporou FVU v Bratislave.

PREŽILI, ABY SME NEZABUDLI...
 Spomienky na 1. svetovú vojnu v činnosti Muzeálnej
 slovenskej spoločnosti a jej tajomníka a prvého
 správcu Slovenského národného múzea Jána Geryka

Eva Králiková, Martin;
e-mail: e.kralikova@centrum.sk

Významné jubileum v našich národných dejinách, 100. rokov od začatia 1. svetovej vojny – Veľkej vojny, ako ju výstižne nazvali historici, je dôvodom na symbolické návraty. A to nielen k jej priamym účastníkom, ale aj pohľad na činnosť inštitúcií či spolkov, ktoré kruté roky vojny tak tvrdo poznačili, a ktoré zohrali významnú úlohu v našich dejinách. Počas týchto ťažkých rokov „múzy mlčali“, pretože tí, ktorí sú ich aktérmi, boli buď v armáde, prípadne sa stratili vo víre bojov, alebo odišli navždy, nedočkajúc sa konca tejto obľudnej vojnovnej drámy. Viacročnou mlčanlivosťou bola poznačená aj Muzeálna slovenská spoločnosť (ďalej MSS), o ktorej činnosti z týchto rokov sa veľmi sporadicky dozvedáme len z tlače. Valné zhromaždenia nemal v podstate kto a pre koho zvolávať, oficiálne „...vzhľadom na pomery s vojnou nemohli byť povolené...“. Túto správu priniesli Národné noviny (ďalej NN) vo štvrtok 29. augusta 1918 súčasne s povolením ich opätovného konania. Zároveň priniesli informáciu nielen o spoločnosti, ktorá nemala valné zhromaždenie od roku 1913, ale tiež o tom, že „... pod ťažkým dojomom týchto udalostí sme i prestali otvárať i múzeum...“ (prvá budova Slovenského národného múzea, postavená v rokoch 1906 – 1907, pozn. E. K.). Autorom príspevku bol Jozef Škultéty (*1853 – †1948), podpredseda, neskôr predseda MSS, pričom v rozsiahlom úvode komentuje udalosti a osud osobností, ale aj samotného múzea, poznačené vojnovými udalosťami. V roku 1914 zomrel dr. Ján Petrikovich (*1846 – †1914), podpredseda MSS, jeden z najaktívnejších spolupracovníkov spoločnosti, lekár Andreja Kmeťa, ale predovšetkým múzejník v tom najpravejšom zmysle slova. J. Škultéty píše, že „...po smrti Andreja Kmeťa vedľa Halašu (Andrej Halaša, *1852 – †1913, tajomník MSS, pozn. E. K.), naše Múzeum nikomu tak nebolo prirastené k srdcu, ako doktorovi Petrikovichovi... Halaša budoval, staval, znášal... Petrikovich zas visel na Kmeťovej tvorbe, jemu vlastnou láskou, vzápätí ktorej nemôže nejst' vzrast, rozvoj.“ J. Petrikovich zomrel práve pred sto rokmi, symbolicky v roku, keď sa začala vojna, ktorá spôsobila toľko strát, bolestí, ale aj zmien na mape Európy. Počas jej trvania zomrela aj ďalšia osobnosť múzea, spolupracovníčka Andreja Kmeťa, prvá kustódka zbierok Ema Goldpergerová (*1853 – †1917). Riaditeľ Maďarského národného múzea, ktorý niekoľkokrát navštívil aj múzeum v Martine, sa veľmi pochvalne vyjadril nielen o jeho zbierkach a expozíciách, ale najmä o ľuďoch, ktorí často na svoj osobný úkor všetok svoj čas venovali práci v ňom. Konkrétne popri E. Goldpergerovej vyjadril svoj obdiv i J. Petrikovichovi slovami „...takú osobu by sme i my potrebovali...“.

Roky 1. svetovej vojny poznačili – napriek jej úspešným začiatkom – aj činnosť MSS. Odchodom osobností akoby došlo k určitej letargii, útlmu (napr. prestali vychádzať Sborník

a Časopis MSS, veľké medzery sú v zachovanej písomnej agende spoločnosti z týchto rokov), takže z dnešného pohľadu je to obdobie akoby úplného umŕtvenia vo všetkých jej aktivitách. Len dobová tlač priniesla občasnú informáciu (spomínaný článok J. Škultétyho v NN), či výzvu, uverejnenú tiež na stránkach NN zo dňa 22. marca 1917. Napriek tomu, že nie je autorizovaná, jej obsah je v mnohom podobný so stanovami MSS, keď explicitne vyzýva na zbieranie a sústreďovanie pamiatok na muzeálne účely, ktoré sú svedectvom o bojovom nasadení vojakov na frontoch, ako aj o živote civilného obyvateľstva v zázemí. Ide pravdepodobne o iniciatívu, ktorá vzišla z radov členov MSS a ktorá dokladá, že aj počas vojnových udalostí sa v okruhu vzdelancov udržiaval záujem o pestovanie a zveľaďovanie kultúrnych hodnôt.¹ Slová, ktorými sa výzva prihovárala boli adresne určené všetkým, ktorí mali záujem o zachovanie pamiatok našich dejín, v tomto prípade konkrétne na tragiku vojnových udalostí, jej dosah na ľudí, spoločnosť. „...ak chceme mať pre budúce pokolenia verný obraz terajších časov, musíme všetko i najnepatrnejšie, najmenšie dáta zbierať a uložiť ich do nášho Slovenského múzea. Hádám niet človeka, ktorý by už nemal nejakej veci, ktorá súvisí s vojnou a ktorá by bola hodná opatrenia v múzeume...“. O autorstve výzvy, vzhľadom na nedostatok archívnych dokumentov, nemáme konkrétne správy. Jej štylizácia, obsah, ale aj miesto určenia Slovenské múzeum sú nepochybne dokladom činnosti MSS v týchto vojnových rokoch a jej reakcie na tieto udalosti.

V priebehu rokov vojny MSS napriek všetkým problémom, odchodu mnohých známych, ale aj anonymných členov, z ktorých mnohí boli bezprostrednými účastníkmi vojnových udalostí, snažila sa udržiavať záujem o pestovanie a zveľaďovanie kultúrnych hodnôt. J. Škultéty už v uvedenom článku napr. píše, že „...rozmnožovanie muzeálnych zbierok tiež ožilo...“, aj keď ich počet a skladba bola adekvátna vojnovým rokom. Výzva našla svoju odozvu po skončení vojnových udalostí a počet pamiatok, súvisiacich bezprostredne s nimi, narástol najmä po skončení vojny. Súviselo to hlavne s výrazným oživením spoločnosti v novovzniknutej Československej republike, nástupom novej, veľmi činorodej generácie v jej vedení, na čele s Jánom Gerykom. Najmä jeho zásluhou, ako nového tajomníka spoločnosti, bola zaktivizovaná nielen rozsiahla zberateľská činnosť, ktorá vyústila do výstavby novej účelovej budovy SNM (1928 – 1932) a realizácií nových expozícií vlastivedného zamerania. Našla tu svoje miesto aj expozícia Národná história Slovenska a v jej rámci aj vojnové udalosti či osobnosti priamo s nimi súvisiace. Do múzea boli darované rôzne zbrane, súčasti vojenskej výstroje, memoriálne predmety priamych účastníkov, napr. rôzne upomienkové predmety (zapaľovače vyrobené z nábojníc a pod.), ale najmä rôzne odznaky, vyznamenania či dobová tlač. Pomerne rozsiahla kolekcia (v čase svojho budovania najväčšia u nás), spolu s pamiatkami na 2. svetovú vojnu či osobnú pozostalosť M. R. Štefánika, bola veľká nielen čo do kvantity, ale výpovedná najmä vzhľadom na svoj obsah, vďaka ktorému boli dokonale naplnené predstavy tvorcov nových expozícií. V polovici 70. rokov minulého storočia bola zbierka militárií, v rámci novej organizačnej štruktúry SNM, presunutá do SNM – Historického múzea v Bratislave.

S menom Jána Geryka, tajomníka MSS od roku 1927, prvého správcu a od roku 1949 prvého riaditeľa SNM v Martine, sa stretávame už aj v rokoch 1. svetovej vojny. Vďaka jeho písomnej pozostalosti, ktorá je uložená v Archíve SNM v Martine, ktorej súčasťou sú práve spomienky na 1. svetovú vojnu, máme možnosť prežiť intimitu stretnutí mladého človeka, vyštudovaného učiteľa s vojnovými hrôzami priamo na bojiskách. Rukopis spomienok, ich častá časová nedôslednosť, sú poznačené tým, že boli napísané s pomerne

¹ PODRIMAVSKÝ, Milan. *Slováci v prvej svetovej vojne 1914 – 1918*. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov XI b. Literárne a informačné centrum : Bratislava 2010, s. 195.

veľkým odstupom od samotných udalostí. Ich autor akoby chcel „uložiť“ tieto nie príjemné spomienky na ťažké roky vojny. Tieto nemí svedkovia hrôz vojrovej drámy boli zachytení pohľadom mladého človeka odtrhnutého od rodiny, prežívajúceho s jedinou myšlienkou: ako sa čím skôr vrátiť domov. Sú mementom nestrácajúcim svoju aktuálnosť ani odstupom rokov. V pozostalosti je zaujímavá najmä časť osobnej korešpondencie (veľmi útržkovite zachovaná), spomienky torzovite zachytávajúce jeho osudy, stretnutia, udalosti, ktoré ovplyvnili nielen jeho život, ale celú jeho rodinu, záujmy, ktorým sa mohol napriek povinnostiam vojaka venovať, napr. zbieraní ľudových piesní (malý blok, podľa rukopisu písaný priamo počas putovania Geryka vojnovými územiami, zachytáva slová piesní reagujúcich na vojnu, ale aj plných túžob po návrate domov), spomienky na Kragujevac, kde vypukla v júni 1918 jedna z najväčších a najtragickejších vzbúr slovenských vojakov. Patria sem aj spomienky, mimochodom veľmi živé, na vlastné zatknutie a odsúdenie na smrť.

S udalosťami vojny sa J. Geryk bezprostredne stretol ešte ako mladý absolvent učiteľského ústavu (maturoval roku 1914 v Banskej Štiavnici). Do armády musel nastúpiť už roku 1915 a narukovať k 71. pešiemu pluku v Trenčíne. Patril do ročníkov (1890 – 1892), ktoré rukovali ako prví a odvedli ho spolu s bratmi – Emilom, ktorý prešiel bojiskami vojny najmä v Rusku a Ivanom Branislavom, ktorý bol ako on vojakom 71. pešieho, tzv. „drotárskeho“ pluku a padol v známej bitke na Piave v júni 1918. Na základe Gerykových spomienok sa dá aspoň čiastočne konštatovať, že prešiel vojnovou kataklizmou od začiatku až do konca, aj keď s určitými prestávkami, počas ktorých bol hospitalizovaný vo vojenských nemocniciach. Jeho pokus o chronologické zoradenie svojej anabázy od roku 1915 až do konca vojny, ktorú zachytil formou kalendária, je poznačený časovými a geografickými nepresnosťami. Napriek tomu je zaujímavý, sleduje jeho cestu z Trenčína na východný front (Halič – okolie Sambora, Zloczowa), ktorý v prvých rokoch vojny priniesol najkrvavejšie obete slovenských vojakov v mundúroch rakúsko-uhorskej armády. Po krátkej zdravotnej pauze a hospitalizácii v roku 1917 opäť narukoval a bol zaradený do náhradného práporu v Kragujevaci. Jeho hlavným poslaním bolo permanentne zaobstarávať výstroj pre mužstvo (v tom čase už trpela armáda akútnym nedostatkom nielen potravín, ale najmä ošatenia a obuvi), ktoré podľa potreby doplňovalo bojový stav materského 71. pešieho pluku na fronte. Tieto podmienky a kruté zaobchádzanie dôstojníkov nakoniec vyvrcholili v známej vzbure v Kragujevaci v júni 1918, ktorá skončila popravou 44 vojakov práve 71. pešieho „drotárskeho“ pluku. Na toto obdobie, počas ktorého bol nakrátko pridelený do Ostrihomu do dôstojníckej školy (demobilizoval v hodnosti rotmajstra), veľmi často J. Geryk spomína (najmä obavu z odvelenia na front). V Kragujevaci ho nakoniec predsa len zastihlo odvolanie na front do „maršu“ (marschkompanie), s ktorou odišiel tentoraz ako záložník do Talianska. To bolo už obdobie, kedy rakúsko-uhorská armáda bola v rozklade a do bojov na Piave tá časť armády, v ktorej slúžil on, už nezasiahla. Koniec vojny je v jeho spomienkach spojený s otrasným zážitkom, keď bol odsúdený štatariálnym súdom po zatknutí v novembri 1918 na smrť, pričom jeho záchrana bola skutočne okamžikom náhody. Práve tejto spomienke venuje najviac priestoru, podrobne ju opisuje, dokonca v dokumente z roku 1975 požiadal Štátny archív v Bytči o nájdenie svojho rozsudku smrti, o priebehu štatariálneho súdu v Hlohovci (v písomnej pozostalosti sa nič nezachovalo). Zaujímavý je výrok poručíka čs. armády, ktorý ho prepúšťal z väzby: „...osud vlasti nezávisí od toho, či Vás zastrelíme, ale od medzinárodnej konferencie... prepúšťam Vás na slobodu...“. Dôvod Gerykovho zatknutia a dokonca odsúdenia na smrť bol z dnešného pohľadu až neskutočný. Ako sám spomína, keď po skončení vojny 13. novembra cestoval z Modry domov, na stanici si kúpil propagačné letáčky novej republiky, s ktorými ho

v Leopoldove chytili maďarskí vojaci. Za tento prečin ho bez jeho prítomnosti štatársky súd v Hlohovci odsúdil na smrť.

Písomné spomienky J. Geryka sú plné bolesti, nostalgie po domove, nenaplnených túžob, podvedomého, ale aj skutočného strachu z vojnových hrôz. Ako píše z ruského frontu „...už druhý mesiac sme v poli, v tom najhoršom čase v zime...“. Napriek ťažkým podmienkam nezabúda na rodnú obec Záriečie, otázka vzťahu k domovine je pre neho veľmi dôležitá. Mal šťastie, že počas vojenskej služby stretával spolubojovníkov, s ktorými ho spája vzťah k domovu a najmä s mestom, kde neskôr strávil najplodnejšie roky svojho života. Spomína na priateľa Šimka (MUDr. Rudolf Šimko, 1892 – 1929, ktorý ako medik musel narukovať a bojoval na ruskom a neskôr talianskom fronte), zoznámil sa aj „s Horáčkom z Martina, sadzačom slovenského denníka, ktorého reči sú mi priateľské a ozaj ducha slovenského...“ (Ján Horáček, 1894 – 1989, kníhtlačiar, vydavateľ, kníhkupec v Martine, bojoval na ruskom a talianskom fronte). Veľmi pekne si spomína na Ivana Lilgeho, „...ktorý bol stíhaný i na vojenčine za svoje národné presvedčenie... mal kázeň (2. januára 1916), zima bola tuhá, studený vietor povieval... zohrievali nás jeho pekné potešujúce slová...“ (Ivan Lilge, 1886 – 1918, publicista, evanjelický kňaz, za svoje rusofilstvo počas vojny prenasledovaný, roku 1918 zastrelený pri pokuse o ilegálny prechod frontu).

Napriek tomu, že J. Geryk sa priamo vzbury v Kragujevaci nezúčastnil, bol za účasť vo vojnových udalostiach dvakrát ocenený. Prvýkrát v roku 1958, pri príležitosti 40. výročia vzbury mu bol udelený diplom ako príslušníkovi bývalého 71. pešieho pluku a v roku 1963 dostal Pamätnú medailu Ustredného výboru Svazu protifašistických bojovníkov „za účasť na protiválečnej vzpore v Kragujevaci v roce 1918...“.

Ján Geryk bol pri tom, keď sa rozpadala monarchia, bol priamym účastníkom vojnovéj kataklizmy, ktorá prispela k jej zániku. Súčasne bol aktívne zúčastnený diania nového štátu na jej troskách, a bol pri tom, keď sa vojnové udalosti po dvoch desaťročiach opakovali. Už ako pracovník SNM a člen MSS robil všetko, aby boli zachránené pamiatky. Nielen tie, ktoré boli zhromaždené ako memento vojny po roku 1918, ale aj tie, ktoré mali pripomínať udalosti 2. svetovej vojny. Akoby nepriamo nadväzoval na výzvu MSS z roku 1917, a v jej myšlienkach pokračoval aj v rokoch nasledujúcich, keď bol jej čelným predstaviteľom. Návrat k jeho spomienkam v tomto jubilejnom roku a ich bezprostredné spojenie s činnosťou spoločnosti má svoje opodstatnenie, je to vlastne symbolická spojnica spájajúca osobnosti a udalosti, ktoré sa výrazne zapísali nielen do jej dejín, ale našich národných dejín vôbec. Aj keď nebol hrdina v tom pravom zmysle slova, jeho činy, najmä v období Veľkej vojny, podobne ako iniciatívu MSS na záchranu pamiatok z tohto obdobia nechceme a ani nemôžeme zabudnúť, veď *prežili, aby sme nezabudli*.

KAROL PLICKA V PREZENTAČNÝCH AKTIVITÁCH SNM V MARTINE V ROKOCH 2013 – 2014

*Daša Ferklová, Slovenské národné múzeum v Martine;
e-mail: dasa.ferklova@snm.sk*

V rokoch 2013 – 2014 sme si pripomínali viaceré jubileá, súvisiace s Karolom Plickom. Uplynulo 120 rokov od majstrovho narodenia (14. októbra 1894) ako i 25 rokov od otvorenia Múzea Karola Plicku v Blatnici (13. augusta 1988). Zároveň uplynulo i neuveriteľných 95 rokov od chvíle, ako Karol Plicka prvýkrát vstúpil do tejto krajiny s fotoaparátom na krku a notovým zápisníkom v ruke.

SNM v Martine spravuje kolekciu takmer 10 000 negatívov, diapozitívov a fotografií Karola Plicku z obdobia od 20. do konca 70. rokov 20. storočia. Z hľadiska tematického zastúpenia sú v nej práce, prezentujúce slovenskú i českú krajinu, vrátane unikátnych záberov historickej architektúry a pamiatok. Väčšina však dokumentuje to, čo bolo Plickovmu srdcu najbližšie, človeka – nositeľa tradície. Nie je potrebné pripomínať, že v kontexte dejín fotografie a národnej kultúry je Plickovo dielo jedinečné a neopakovateľné. Stálym umeleckým východiskom mu bolo síce citovo najbližšie a najdrahšie Slovensko, no trvalým zdrojom inšpirácie mu bola aj česká krajina, jej príroda, historická architektúra a osobitne Praha.

Slovenské národné múzeum v Martine od počiatkov budovania Plickovho múzea a fondu národopisnej fotografie, ktorého základ položilo práve Plickovo dielo, prezentuje jeho tvorbu prostredníctvom rôzne variovaných výstav podľa vlastnej ponuky, ale i podľa požiadaviek kultúrnych a spoločenských inštitúcií doma i v zahraničí. Boli to rôzne prezentácie v rámci národného múzea, napr. v Bratislave, Martine, Modre, vo Svidníku, ale aj v ďalších slovenských múzeách a galériách ako napr. v Michalovciach, Trebišove, Košiciach, Levoči, Nitre, Skalici, Nových Zámkoch, Lučenci, Považskej Bystrici, Dolnom Kubíne, Čadci, Prievidzi a i. Z projektov, realizovaných v zahraničí, pripomíname napr. výstavy v Prahe, Zlíne, Uherskom Brode, ďalej v Ríme, Moskve, Sofii, Báčskom Petrovci a v Jeruzaleme. Ostatná zahraničná prezentácia Plickovho diela bola v roku 2013 v Londýne, ktorú SNM v Martine pripravilo v spolupráci so zastupiteľskými úradmi SR a ČR v Londýne a s Britsko-česko-slovenskou asociáciou (British Czech and Slovak Association).

V roku 2014 sme pripravili dva výstavné projekty, ktoré boli zamerané na osobitné tematické celky jeho tvorby. Na pôde SNM v Martine – Múzea kultúry Čechov na Slovensku sme v mesiacoch január – máj 2014 návštevníckej verejnosti sprístupnili výstavu pod názvom *Praha stovežatá*. Ide o fotografie, ktoré Plicka vytvoril v roku 1939 v Prahe po svojom odchode zo Slovenska, pričom tieto autorove originály boli na Slovensku vystavované po prvý raz (fotografie Plicka použil v knihe Praha vo

Obr. 1. Výstava *Praha stovežatá* v SNM v Martine – Múzeu kultúry Čechov na Slovensku. Foto M. Kiripolská, 2014
 Pic. 1. “Hundred-spired Prague” exhibition in the SNM in Martin – Museum of the Culture of Czechs in Slovakia.
 Photo M. Kiripolská, 2014

fotografii Karla Plicky, vydanéj v roku 1940). Plicka videl mesto ako objekt vizuálnej drámy, emotívnej plasticity a dynamiky, a fotografie sa stali oslavou krásy kameňa, ducha dejín, historickej architektúry a jej harmónie s prírodným reliéfom. Sprievodným podujatím výstavy bolo hudobno-poetické pásmo *Objavitel' pražskej krásy*, na ktorom si návštevníci vypočuli zaujímavé fakty o Plickovej tvorbe v českom prostredí, a zároveň z úst recitátora jeho vyjadrenia k tejto práci, doplnené hudobnými vstupmi hrou na husle.

Druhým významným projektom bola fotografická výstava *Karol Plicka a Spiš*, ktorú SNM v Martine pripravilo v spolupráci s Mestským kultúrnym strediskom mesta Levoča. Spiš lákal Karola Plicku od začiatku, od jeho prvých zberateľských ciest nielen svojou prírodou, ale hlavne množstvom historických a umeleckých pamiatok. Fotograficky tu zdokumentoval národné parky, renesančné a najmä gotické umenie, diela Majstra Pavla, ale i osobitosť goralov a Rusínov, symbolizujúcich pestrosť kultúry multietnického Spiša. Miestami jeho častých návratov do „klenotnice pamiatok na Slovensku“, ako majster Plicka Spišu hovoril, boli Levoča, Spišské Podhradie, Spišská Sobota, Štôla, Ždiar, Vrbov, Žehra a mnohé ďalšie. Našiel tu pre svoju prácu nielen pozoruhodné objekty, ale i veľa osobných priateľov, dodnes žijúcich pamätníkov stretnutí s obľúbeným „pánom profesorom“. Výstava bola prezentovaná v priestoroch Mestského divadla – Kongresovej sály v Levoči v mesiacoch júl – august 2014.

Fotografickú a filmovú tvorbu majstra Plicku sme si pripomenuli i na slávnostnom otvorení 18. ročníka medzinárodného filmového festivalu Etnofilm v Čadci

Obr. 2. Hudobno-poetické pásmo *Objavitel' pražskej krásy* v SNM v Martine – Múzeu kultúry Čechov na Slovensku usporiadané začiatkom januára. Foto M. Kiripolská, 2014

Pic. 2. Music and poetry session “Discoverer of Prague’s beauty” in the SNM in Martin – Museum of the Culture of Czechs in Slovakia organised at the beginning of January. Photo M. Kiripolská, 2014

(október 2014) uvedením filmu Martina Slivku *Národný umelec Karol Plicka* (1970) a nepochybujeme, že ďalšie prezentácie jeho tvorby budú pokračovať i v nasledujúcom období.

CENA ANDREJA KMEŤA ZA ROK 2013

Eva Králiková, Martin
e-mail: e.kralikova@centrum.sk

V rámci osláv Medzinárodného dňa múzeí 22. mája 2014 sa uskutočnilo v Dvorane Ministerstva kultúry Slovenskej republiky vyhlásenie výsledkov súťaže Múzeum roka 2013 a odovzdávania Ceny Andreja Kmeťa za rok 2013. V rámci inovovaného štatútu udeľuje Cenu minister kultúry SR za celoživotné dielo pri ochrane a obnove kultúrneho dedičstva v jednotlivých oblastiach kultúry. V tomto roku za rok 2013 bolo ocenených 6 pracovníkov v oblasti kultúry (Mária Antolíková – Mestské múzeum Bratislava, Juraj Kubánka – choreograf a tanečník SLUK-u a Lúčnice, Klára Kubíčková, Mária Pötzl-Malíková, Štefan Holčík) a Štefan Mruškovič, bývalý riaditeľ Slovenského národného múzea v Martine a Slovenskej národnej galérie v Bratislave.

Ocenenie Štefana Mruškoviča, etnografa, múzejníka, vysokoškolského pedagóga má popri jeho zásluhách vo všetkých oblastiach etnológie a etnografickej muzeológie ešte jeden, z dnešného pohľadu veľmi dôležitý rozmer. Ako jediný z ocenených, ktorý od obnovenia tohto skutočne slávnostného aktu v roku 2008, bol pri tom, keď sa myšlienka takejto výnimočnej pocty pracovníkom múzeí rodila. Ako mladý riaditeľ Slovenského národného múzea v Martine (1963 – 1975) bol postavený pred nie ľahké úlohy. Zaktivizovať činnosť tejto celoštátnej vedecko-muzeálnej inštitúcie, postaviť ju na úroveň veľkých európskych múzeí. Boli to náročné ciele spojené so začatím výstavby celoslovenskej expozície Múzea slovenskej dediny, prípravou a realizáciou nových národopisných expozícií, skvalitnením vedeckovýskumnej činnosti, spojenej s výchovou novej generácie odborných pracovníkov. Jednou z najvýznamnejších aktivít, ktoré inicioval a ako riaditeľ hlavného organizátora – SNM v Martine aj organizačne zabezpečoval, boli celoslovenské oslavy slovenského múzejníctva roku 1968. 5. novembra 1968 si v Martine pripomenuli 105. výročie vzniku Matičného múzea, 75. výročie založenia Muzeálnej slovenskej spoločnosti, 60. výročie otvorenia prvej budovy SNM a 60. výročie od smrti zakladateľa SNM Andreja Kmeťa. V tom istom roku si pripomínalo 100. výročie svojho vzniku aj Mestské múzeum v Bratislave i Oravské múzeum v Oravskom Podzámku. Práve preto bol ich oficiálny názov Jubilejné oslavy slovenského múzejníctva ako celoštátnej slávnosti. Tieto oslavy spájajú v sebe tak aktivity pracovné (položenie základného kameň výstavby MSD, sprístupnenie expozície Kmetianum v prvej budove SNM v Martine, Valné zhromaždenie Muzeálnej slovenskej spoločnosti, sprístupnenie prvej časti expozícií na Bratislavskom hrade, postavenie dôstojnej sochy Andreja Kmeťa pred II. budovou SNM), ako aj slávnostné ocenenie najlepších pracovníkov. Odovzdané boli čestné Diplomy za rozvoj múzejníctva (navrhnutých 40 pracovníkov slovenských múzeí

Obr. 1. Pracovníci v oblasti kultúry po prevzatí Ceny A. Kmeťa za rok 2013. Druhý sprava bývalý riaditeľ SNM v Martine a SNG v Bratislave Štefan Mruškovič. Foto Referát styku s médiami MK SR, 2014
 Pic. 1. Employees from the field of culture after the awarding of the A. Kmeť prize 2013. The second from the right is the former director of the Slovak National Museum in Martin and the Slovak National Gallery in Bratislava, Štefan Mruškovič. Photo by media relations staff from the Ministry of Culture of the Slovak Republic, 2014

a galérií) a Čestné uznania za rozvoj múzejníctva – 20 pracovníkov vedeckých ústavov, či múzejníkov). Z radov pracovníkov SNM bolo 11 navrhnutých na udelenie Pamätnej striebornej medaily a 24 pracovníkov na udelenie Pamätnej bronzovej medaily. Diplomy získalo 21 múzeí, vedeckých inštitúcií v rámci celej republiky. Prípravné práce na tak rozsiahlu akciu sa začali už v roku 1966 (návrh na realizáciu sochy, pamätnej medaily). V novembri 1967 bol vypracovaný *N á v r h n a z r i a d e n i e C e n y A n d r e j a K m e ť a* a inovovaných Stanov obnovovanej Muzeálnej slovenskej spoločnosti a ešte v čase predvianočnom (22. decembra 1967) *N á v r h o r g a n i z a č n é h o Š t a t ú t u K m e t i a n a*, (expozície venovanej A. Kmeťovi v prvej budove SNM, zrealizovanej až roku 1998).

Boli to nové, progresívne myšlienky, ktorých príprave a realizácii venoval Prípravný výbor Jubilejných osláv maximálnu pozornosť. S odstupom času, keď už môžeme hodnotiť, treba skutočne povedať, že boli dôstojné, reprezentačné, pripravené a realizované s maximálnou snahou nielen uctiť si pamiatku Andreja Kmeťa, ale najmä ukázať, že slovenské múzejníctvo má v rámci kultúry svoje dôležité a nezastupiteľné miesto.

Nezostalo len pri „ukladaní vencov“, ako sa zvyknú dnes hodnotiť takéto memoriálne akcie, ale svojím obsahom, najmä však dosahom dali vážnosť inštitúciám a organizátorom, ktoré sa na ich prípravu podieľali, a to nielen v rámci republiky. Prvými nositeľmi významného ocenenia – Ceny Andreja Kmeťa sa stali dlhoroční pracovníci slovenského múzejníctva a SNM. Boli to zakladateľské osobnosti – prvý správca a riaditeľ SNM v Martine Ján Geryk a za SNM v Bratislave jeho bývalý riaditeľ Miloš Jurkovič. Toto vysoké ocenenie sa malo každoročne udeľovať tým vlastivedným a múzejným pracovníkom, ktorí svojou vedeckou, odbornou a organizátorskou prácou prispeli ku skvalitneniu muzeálnej práce a regionalistickej vlastivednej činnosti. Súčasťou Ceny Andreja Kmeťa, ktorú v tom čase udeľovalo Povereníctvo kultúry a informácií, bola medaila, ktorej tvorca bol súčasne aj autor sochy pred II. budovou SNM v Martine, akad. sochár Fraňo Štefunko, odhalenej v rámci osláv. Výber kandidátov bol veľmi precízny a dôsledný. V nasledujúcich dvoch rokoch boli z pracovníkov SNM v Martine na túto cenu navrhnutí ešte dvaja, ktorí spĺňali požadované kritériá – v roku 1970 Ján Hyčko a Andrej Polonec. Napriek zásluhám obidvoch túto poctu dostal iba jeden z nich, Andrej Polonec. Na pôde SNM v Martine mu ju slávnostne odovzdal zástupca MK SR Milan Rybecký. Ministerstvo kultúry SR sa stalo gestorm jej udeľovania. Ján Hyčko dostal v tom istom roku Čestné vyznamenanie MK SR.

70. a 80. roky 20. storočia akoby nepriali tomuto významnému oceneniu. Obnovenie tejto ceny nastalo až po roku 1990, pričom iniciatíva vzišla a opäť dostávala konkrétnu podobu na pôde SNM v Martine. Súviselo to s prípravou celoštátnych osláv 150. výročia narodenia Andreja Kmeťa, ktorých podstatná časť sa konala práve v Martine. Na pôde SNM bolo obnovené oceňovanie významných pracovníkov slovenského múzejníctva a minister kultúry Ladislav Snopko odovzdal toto prestížne ocenenie 6 pracovníkom: Štefanovi Butkovičovi, Ladislavovi Olexovi, Štefanovi Pozdišovskému, Michalovi Kováčovi, Irene Pišútovej a Ladislavovi Šáškyemu. Ocenené boli tiež dve inštitúcie – Matica slovenská v Martine a Mestské múzeum v Bratislave. Laureáti tohto ocenenia boli skutočné osobnosti slovenského múzejníctva. Význam Ceny Andreja Kmeťa pretrval aj v nasledujúcich rokoch, najmä v súvislosti s obnovením Muzeálnej slovenskej spoločnosti (1993). Za tieto aktivity bola zo SNM v Martine ocenená Eva Králiková, ktorá bola na dlhé roky jedna z posledných ocenených z radov pracovníkov SNM v Martine.

Počas ďalších rokov (až do roku 2008), akoby došlo k devalvácii takejto významnej pocty rozdobením na množstvo menších ocenení, udeľovaných v rámci MK SR. Iniciatívy sa ujal obnovený Zväz múzeí na Slovensku, ktorý oceňoval múzejníkov najmä v rámci ich životných, či pracovných jubileí čestnými medailami. SNM si ponechalo svoju výsadu udeľovania medailí A. Kmeťa. K zmenám došlo až v roku 2008 pri príležitosti 100. výročia úmrtia Andreja Kmeťa. Ministerstvo kultúry SR udeľovanie Ceny Andreja Kmeťa obnovilo, k nominovaným osobnostiam sa vyjadruje Zväz múzeí na Slovensku, Rada na ochranu nehmotného kultúrneho dedičstva, Rada galérií. Cena je navrhovaná za celoživotné dielo a aktívne pôsobenie v oblasti múzejníctva, alebo v oblasti etnografie a folkloristiky, ako aj za mimoriadne hodnotné vedecké práce, významne prispievajúce k odbornému rastu múzejníctva, etnografie a folkloristiky, alebo za iný mimoriadny počín, ktorý výraznou mierou prispel k rozvoju, ochrane a využívaniu kultúrneho dedičstva. (Gabriela Podušelová. Cena Andreja Kmeťa obnovená. In *Múzeum* 2009, č. 3.) Cenu, ktorú tvorí diplom a medaila podľa výtvarného návrhu Štefana Novotného, bola odliata do bronzu v Mincovni v Kremnici a udeľuje

ju osobne minister kultúry. K jej nositeľom patria v posledných rokoch aj dvaja bývalí kolegovia zo SNM v Martine, neskôr vedeckí pracovníci Slovenskej akadémie vied, etnografi Mojmír Benža a Peter Slavkovský.

Roku 2013 Cenu Andreja Kmeťa, udeľovanú MK SR za celoživotné dielo pri ochrane a obnove kultúrneho dedičstva v jednotlivých oblastiach kultúry, dostal zaslúžene aj Štefan Mruškovič, jeden z jej iniciátorov a programových tvorcov v 60. rokoch minulého storočia na pôde SNM v Martine. Jeho ocenenie je súčasne poctou aj všetkým jeho generačným druhom, ktorí s touto myšlienkou prišli na znak vďaky a úcty zakladateľovi SNM Andrejovi Kmeťovi. Je to najvyššie profesijné ocenenie, ktorého význam by nemali devalvovať žiadne politické zmeny. Pre pracovníkov SNM to platí o to viac, že meno Andreja Kmeťa je s ich dejinami úzko späté. Treba len dúfať, že k 25 laureátom, oceneným od roku 2008, pribudnú každý rok ďalší, a že medzi nimi budú aj mená z te-
rajšej generácie pracovníkov SNM.

Z ČINNOSTI SLOVENSKEHO NÁRODNÉHO MÚZEA V MARTINE V ROKU 2013

*Mária Halmová, Slovenské národné múzeum v Martine;
e-mail: maria.halmova@snm.sk*

Činnosť múzea bola v uplynulom roku do značnej miery limitovaná úlohami, ktoré kurátorom vyplynuli z ďalšieho priebehu fyzickej revízie zbierkového fondu, opätovného sťahovania zbierok do rekonštruovanej I. budovy SNM a predovšetkým z digitalizácie zbierkového fondu, ktorá je z hľadiska prípravy zbierkových predmetov časovo veľmi náročný proces. Proces digitalizácie zbierkového fondu začal vo vyhradených priestoroch múzea prebiehať vo februári a plynule pokračoval v priebehu celého roka, pričom digitalizáciu prešlo 10 264 zbierkových predmetov z celkového zmluvne dojednaného počtu 15 000 kusov. Okrem digitalizácie, v zmysle osobitného harmonogramu, pokračovala rovnomerne v priebehu roka fyzická revízia celého zbierkového fondu v počte 31 345 zbierkových predmetov. Navyše, po ukončení stavebných prác, súvisiacich s rekonštrukciou I. budovy SNM, sme v mesiacoch október – november zabezpečovali sťahovanie majetku v správe múzea a predovšetkým zbierkového fondu Múzea A. Kmeťa do I. budovy SNM.

Na akvizíciu zbierkového fondu získalo múzeum pre rok 2013 účelový príspevok vo výške 12 455 €. Celkový prírastok v zbierkovom fonde za uvedený rok je 2792 zbierkových predmetov (vrátane zbierok získaných darom a vlastným výskumom), z toho je 1587 prírastkov z oblasti spoločenských vied, ostatné sú prírodovedného charakteru. K 31. 12. 2013 múzeum spravovalo celkovo 754 303 zbierkových predmetov, z toho je 582 610 prírodovedných a 171 693 spoločenskovedných zbierok.

Napriek uvedeným, časovo i fyzicky značne náročným úlohám, sa nám podarilo plniť aj ostatné úlohy vo všetkých oblastiach činnosti. V období všeobecného a výrazného podfinancovania kultúry považujeme za úspech aj nepretržité vydávanie základných edičných titulov múzea, a to Zborníka SNM – Etnografia, ktorý vychádza každoročne a Zborníka SNM – Kmetianum so stanovenou trojročnou periodicitou.

V rámci investičných akcií v roku pokračovala a bola ukončená stavebná rekonštrukcia I. budovy SNM. Priebehu rekonštrukcie i príprave novej expozície je venovaný samostatný príspevok v Zborníku SNM – Kmetianum, ktorý vychádza v roku 2014. Súbežne múzeum zabezpečovalo verejné obstarávanie na spracovanie projektovej dokumentácie rekonštrukcie objektu Múzea M. Benku. Projektová dokumentácia bola v zmysle našich požiadaviek spracovaná v závere roka 2013 a veríme, že sa nám podarí v krátkodobom horizonte začať rekonštrukciu objektu po jeho predchádzajúcom uzatvorení pre návštevnícku verejnosť a vystávaní zbierkového fondu a ostatného majetku v správe múzea. V druhej polovici roka sa nám zároveň podarilo realizovať verejné obstarávanie a I. etapu stavebných prác na obnove objektu z Trebstova v Múzeu slovenskej dediny, ktorý bol

Obr. 1. Ukážka lisovania ľanového oleja na podujatí Ľanová nedeľa v Múzeu slovenskej dediny. Foto S. Straková, 2013
Pic. 1. Demonstration of pressing flax oil at the Flax Sunday event in the Museum of the Slovak Village.
Photo S. Straková, 2013

po deštrukcii strešnej krytiny v havarijnom stave. Občianske združenie Jahodnícke háje, spolupracujúce s Múzeom slovenskej dediny, bolo už dvakrát úspešné v osobitnom grantovom systéme. Vďaka tomuto združeniu bola realizovaná rekonštrukcia objektu školy z Petrovíc (2012) a v uplynulom roku rekonštrukcia filagórie zo Slovenského Pravna, a to v rozsahu výmeny strešnej krytiny, konzervácie nosných hrád a výmeny poškodených prvkov. Za pozornosť tiež stojí skutočnosť, že v období prípravy projektovej dokumentácie prvej etapy rekonštrukcie II. budovy SNM (strecha, vonkajšie otvory, fasáda, kanalizácia, ústredné kúrenie, elektrické rozvody) aj mesto Martin, ako vlastník a správca prístupového schodiska k tomuto objektu a príľahlých pozemkov, zaradilo medzi svoje priority celkovú úpravu tohto priestoru a v uplynulom roku pristúpilo k rekonštrukcii schodiska. Pôvodné schody k II. budove SNM boli realizované, vrátane drobnej architektúry, bezprostredne po stavebnom ukončení budovy múzea a možno konštatovať, že napriek materiálu (travertín), ktorý je v tejto súvislosti považovaný za pomerne málo trvácny, ich stav bol relatívne vyhovujúci až do ostatných dvoch desaťročí. Na jeho devastácii a havarijnom stave nemal vplyv ani tak čas a poveternostné podmienky, ako vandalizmus a priam potreba ničenia, prejavujúca sa u (časti) našej mládeže.

Obr. 2. M. Sklabinská a K. Mosnáková z Ústavu pre kultúru vojvodinských Slovákov pri prezentácii publikácie Slováci v Srbsku z aspektu kultúry. Foto R. Zima, 2013

Pic. 2. M. Sklabinská and K. Mosnáková from the Institute for the Culture of Vojvodina Slovaks during the presentation of the publication "Slovaks in Serbia from a cultural point of view". Photo R. Zima, 2013

Obr. 3. Výstava Ľudové umenie Slovenska – tradícia a súčasnosť. Časť inštalácie tradičného ľudového odevu v Maison de l'Artisanat et des Métiers d'Art v Marseille. Foto D. Ferklová, 2013

Pic. 3. Exhibition "The Folk Art of Slovakia – Tradition and Modernity". Part of the installation of traditional folk clothing in the Maison de l'Artisanat et des Métiers d'Art in Marseille. Photo D. Ferklová, 2013

Obr. 4. A. Gazdíková s riaditeľkou Maison de l'Artisanat et des Métiers d'Art p. J. Zabala-Graindorge počas slávnostného otvorenia výstavy. Foto D. Ferklová, 2013

Pic. 4. A. Gazdíková with the director of the Maison de l'Artisanat et des Métiers d'Art Mrs J. Zabala-Graindorge during the grand opening of the exhibition. Photo D. Ferklová, 2013

V oblasti prezentácie v zahraničí bol najdôležitejším podujatím príspevok Slovenského národného múzea k úspešnému priebehu projektu Európske hlavné mesto kultúry 2013/ Marseille – Košice. SNM v Martine pripravilo pre mesto Marseille reprezentatívny výber tradičného ľudového umenia i tvorby súčasných autorov pod názvom *Ľudové umenie Slovenska – tradícia a súčasnosť*. Výstavu usporiadalo martinské múzeum v spolupráci s Maison de l'Artisanat et des Métiers d'Art v Marseille s finančnou podporou Ministerstva kultúry SR. Výstava bola sprístupnená v termíne od 6. júna do 20. júla na celkovej rozlohe 502 m² so sprievodnými textami vo francúzskom a anglickom jazyku. K výstave bol vydaný rovnomený katalóg vo francúzskom jazyku v náklade 1000 kusov. Ako sprievodné podujatia k výstave múzeum zabezpečilo prezentáciu tradičných drotárskych postupov a výrob a tiež tradičnej techniky maľby na skle. Výstava mala počas svojho trvania z francúzskej strany zabezpečenú dobrú propagáciu, zaznamenala vysokú návštevnosť a priaznivé ohlasy návštevníkov, čo možno konštatovať aj o ďalších dvoch výstavách, vyvezených do zahraničia. V Galerii výtvarného umění v Hodoníne bola inštalovaná rozsiahla výstava z tvorby Martina Benku a v priestoroch Veľvyslanectva SR v Londýne výstava pod názvom *Slovensko očami Karola Plicku*, spojená zároveň s premietaním filmu *Zem spieva* a besedou s Ivanom Plickom.

Z výstav, realizovaných vo vlastných výstavných priestoroch, vyberáme fotografickú výstavu *Kultúrne tradície dolnozemskej Slovákov*. Výstavu pripravila Katedra manažmentu kultúry a turizmu FF UKF v Nitre, ktorá mapuje dlhoročné terénne výskumy tohto pracoviska medzi Slovákami žijúcimi v Srbsku, Maďarsku a Rumunsku. Otvorenie výstavy bolo

Obr. 5. Otvorenie reprezentačnej výstavy Martin Benka (1888 – 1971) v Galerii výtvarného umění v Hodoníne, k 125. výročiu narodenia umelca, v autorskej koncepcii A. Oláhovej (marec – jún). Foto J. Maruňák, 2013
 Pic. 5. Opening of the representative Martin Benka (1888 – 1971) exhibition in the Gallery of Fine Art in Hodonín, on the 125th anniversary of the birth of the national artist, curated by A. Oláhová (March – June). Photo J. Maruňák, 2013

spojené s prezentáciou publikácie *Slováci v Srbsku z aspektu kultúry*, ktorú vydal Ústav pre kultúru vojvodinských Slovákov v Novom Sade. V závere roka, na začiatku adventného obdobia, sme sprístupnili návštevníckej verejnosti výstavu betlehemov a výstavu fotografií Martina Martinčeka, pričom obidve boli pripravené z vlastných zbierkových fondov.

Múzeum slovenskej dediny štandardne zabezpečovalo v priebehu celého roka jednotlivé programové podujatia, ktoré majú v prostredí návštevníckej verejnosti veľmi kladný ohlas. V prípade priaznivého počasia, ktoré je hlavným kritériom úspešnosti takejto akcie, dosahuje jej návštevnosť niekoľko tisíc osôb. Aj keď väčšinu podujatí už možno zaradiť k tradičným, každoročne sa opakujúcim, ktoré majú svoj stabilný návštevnícky okruh (Detská nedeľa, Turčianska harmonika, Michalský jarmok...), svoje miesto majú v programovej skladbe aj nové zámery (Ľanová nedeľa). Celkove sa v roku uskutočnilo v Múzeu slovenskej dediny 15 programových podujatí s návštevnosťou 17 206 osôb.

Celková návštevnosť všetkých expozičných zložiek SNM v Martine v roku 2013 bola 63 278 návštevníkov, z toho viac ako polovicu tvorí návštevnosť Múzea slovenskej dediny (36 515 osôb). V porovnaní s predchádzajúcim rokom návštevnosť mierne poklesla (– 3026) vo všetkých zložkách múzea, okrem Múzea slovenskej dediny a Múzea kultúry Čechov na Slovensku.

Všetky úlohy, vyplývajúce z plánu hlavných úloh v danom roku, zabezpečovalo celkovo 63 zamestnancov múzea (priemerný prepočítaný stav zamestnancov múzea k 31. 12. 2013 bol 58,7 a u menšinových múzeí 4,1). Považujeme za dôležité, že organizácii sa síce veľmi

Obr. 6. Rekonštrukcia „muzeálnych“ schodov.
Foto M. Kiripolská, 2013
Pic. 6. Reconstruction of the “museum” steps.
Photo M. Kiripolská, 2013

pomaly, ale predsa len darí postupne znižovať vek zamestnancov, a to predovšetkým kurátorov jednotlivých zbierkových fondov. V sledovanom období došlo k takejto zmene v Múzeu A. Kmeťa, Múzeu M. Benku a čiastočne aj v Múzeu slovenskej dediny. Priemerný vek kurátorov celého múzea sa v posledných rokoch pohybuje okolo 44 rokov, pričom sa postupne zvyšuje počet kurátorov vo vekovej hranici do 35 rokov. Potešiteľná je zároveň skutočnosť, že dlhodobo stagnujúci stav ohľadne počtu kurátorov s vysokoškolským vzdelaním 3. stupňa (dvaja) sa v ostatnom roku zdvojnásobil. Považujeme za mimoriadne dôležité v nastúpenom trende nielen pokračovať, ale ho aj zintenzívniť tak, aby v časovom horizonte niekoľkých najbližších rokov došlo ku generačnej výmene kurátorov vo všetkých oblastiach činnosti a zároveň boli stabilizované a dlhodobo udržateľné všetky systemizované funkčné miesta kurátorov zbierkových fondov.

V roku 2013 si Slovenské národné múzeum pripomínalo 120. výročie svojho vzniku. Na slávnostnom kolokviu, konanom 23. apríla v priestoroch Bratislavského hradu, boli ako nosné podujatia k tomuto jubileu avizované výstava a publikácia. Sme veľmi radi, že aj pričinením kurátorov nášho múzea bola v závere roka v sídelnej budove sprístupnená výstava, ktorá prináša prierez históriou a zbierkovým fondom Slovenského národného múzea. Trvalým pamätníkom je však rozsiahla reprezentačná publikácia „Slovenské národné múzeum“, ktorou sa naša inštitúcia prezentuje čitateľskej verejnosti po viac ako tridsiatich rokoch. Publikácia získala Výročnú cenu revue Pamiatky a múzeá za rok 2013.

Apríl 2014

Obr. 7. Objekt z Trebostova v Múzeu slovenskej dediny počas stavebných prác. Foto J. Neplech, 2013
Pic. 7. Building from Trebostovo in the Museum of the Slovak Village during building work.
Photo J. Neplech, 2013

Obr. 8. Členky folklórnej skupiny z Podhradia v Múzeu slovenskej dediny na podujatí Ľanová nedeľa.
Foto S. Straková, 2013
Pic. 8. Members of the folk group from Podhradie in the Museum of the Slovak Village at the Flax Sunday event.
Photo S. Straková, 2013

ON THE ACTIVITIES OF THE SLOVAK NATIONAL MUSEUM IN MARTIN IN 2013

*Mária Halmová, Slovak National Museum in Martin;
e-mail: maria.halmova@snm.sk*

During the last year, the museum's activities were to a significant extent limited by the tasks which fell to the curators as a result of the physical revision of the collection, the return of the collections to the renovated 1st building of the SNM and most of all as a result of the digitalisation of the collection which is a very demanding process in terms of the time required to prepare the collection objects. The process of digitalising the collection began in special premises in the museum in February and continued through the whole year; 10,264 collection items out of the total contractual number of 15,000 were digitalised. As well as the digitalisation, the physical revision of the entire collection of 31,345 collection items continued evenly throughout the year following its own particular timetable. On top of this, once the construction work related to the renovation of the 1st building of the SNM was completed, we ensured the removal of the property under the administration of the museum, and in particular the collection of the A. Kmeť Museum to the 1st building of the SNM.

In 2013, the museum was given a special-purpose grant to the amount of 12,455 € for collection acquisitions. The total growth in the collection for the year concerned is 2,792 collection items (including items obtained by donation and research), of which 1,587 are items from the field of social sciences; the remainder are from the field of natural sciences. As of December 31st 2013, the museum administered a total of 754,303 collection items, of which 582,610 are from the field of natural sciences and 171,693 from social science collections.

Despite the above-mentioned tasks, very demanding in terms of time and physical activity, we were still able to fulfil other tasks in all fields of activity. At a time when culture is suffering significantly from under-financing in general, we consider it a success that we have published continuously the museum's basic journals, i.e. Anthology of the SNM – Ethnography, which is published annually, and the Anthology of the SNM – Kmetanium with its periodicity of every three years.

As part of the year's investment activities, the reconstruction of the 1st building of the SNM continued and was completed. A separate article in the Anthology of the SNM – Kmetanium to be published in 2014 is devoted to the progress of the reconstruction and the preparation of the new exhibition. At the same time, the museum ensured the public procurement for the preparation of the project documentation for the reconstruction of the building of the M. Benka Museum. Following our requirements, the project documentation was prepared at the end of 2013, and we are confident that we will be able to start the

reconstruction of the building in the short term once it is closed to the public and the collection and the other property administered by the museum has been removed.

During the second half of the year, we were able to carry out the public procurement and the first stage of building work to renovate the building from Trebostovo in the Museum of the Slovak Village, which was in a critical condition following the destruction of its roof. The citizens' association Jahodnicke háje, in cooperation with the Museum of the Slovak Village, was successful for the second time in a specific grant system. The building of the school from Petrovice was renovated (2012) thanks to this association, as well as the folly from Slovenské Pravno this year, including the replacement of the roof, the conservation of the roof beams and the replacement of damaged elements.

The fact that the municipality of Martin, as the owner and administrator of the access steps to the second building of the SNM and the surrounding land, included among its priorities the complete re-arrangement of this zone and began the reconstruction of the steps is a matter worthy of notice, during a period when the project documentation for the first stage of the reconstruction of this building is under preparation (roof, windows, façade, sewage, central heating, electricity). The original steps to the second building of the SNM were built, including landscaping features, immediately after the construction of the museum building, and it can be said that despite the material (travertine) which is considered relatively short-lived, their condition was relatively good until the last two decades. Time and the weather were not the main elements responsible for their devastation and critical condition, so much as vandalism and the need that (some) of our youth has to destroy things.

In terms of presenting ourselves abroad, the most important event was the Slovak National Museum's contribution to the successful European Capital of Culture 2013 project Marseille – Košice. The SNM in Martin prepared for the city of Marseille a representative selection of traditional folk art and creations by contemporary artists entitled "The Folk Art of Slovakia – Tradition and Modernity". The exhibition was organised by the museum in Martin in cooperation with the Maison de l'Artisanat et des Métiers d'Art in Marseille with the financial support of the Ministry of Culture of the Slovak Republic. The exhibition ran from June 6th to July 20th over a total surface area of 502 m², with accompanying texts in French and English. A catalogue in French was published to accompany the exhibition, with a print run of 1,000. The museum organised a presentation of traditional tinker's craft techniques and work, as well as painting on glass as special exhibition events. The exhibition was well promoted while it was open and had high visitor rates and good visitor feedback, the same of which can be said about the other two exhibitions taken abroad. A large exhibition of the works of Martin Benka was installed in the Gallery of Fine Art in Hodonín, and an exhibition entitled "Slovakia through the eyes of Karol Plicka" was opened in the premises of the Embassy of the SR in London, accompanied by a screening of the film "The Earth Sings" and a discussion with Ivan Plicka.

Of the exhibitions opened in our own exhibition premises, we can mention the photographic exhibition "Cultural Traditions of Slovaks from the Lower Lands". The exhibition was prepared by the Department of Culture and Tourism Management of the Faculty of Arts of the University of Constantine the Philosopher in Nitra, which presents the field research carried out by this department over many years among Slovaks living in Serbia, Hungary and Romania. The opening of the exhibition was linked with the presentation of the publication "Slovaks in Serbia from a cultural point of view" published by the Institute for the Culture of Vojvodina Slovaks in Nový Sad. At the end of the year, at the beginning

of the advent period, we opened to the public an exhibition of cribs and an exhibition of photographs by Martin Martinček, both prepared from our own collections.

The Museum of the Slovak Village ensures as part of its standard programme different special events all year round, which are very popular with visitors. In the event of good weather, which is the main criterion for the success of these events, the attendance is several thousand visitors. Even though most of the events can be considered by now as traditional and are repeated each year and attract a stable circle of visitors (Children's Sunday, Turiec Accordion, Michaelmas Fair...), new ideas also have their place in the programme (Flax Sunday). In total, 15 special events with a visitor rate of 17,206 took place in the Museum of the Slovak Village.

The total number of visitors to all exhibition elements of the SNM in Martin in 2013 was 63,278, of which over half were visitors to the Museum of the Slovak Village (36,515 people). Compared to the previous year, the number of visitors saw a small fall (-3,026) in all sections of the museum, with the exception of the Museum of the Slovak Village and the Museum of the Culture of Czechs in Slovakia.

All the tasks ensuing from the plan setting out the main tasks for the given year were carried out by a total of 63 museum employees (the average number of museum staff as of December 31st 2013 was 58.7 and for the minority museums 4.1). We consider it an important fact that we are succeeding in lowering the age of our employees, very slowly but surely, in particular the curators of individual collections. This change took place over the period in question in the A. Kmeť Museum, the M. Benka Museum and partially in the Museum of the Slovak Village. The average age of the curators of the whole museum over the last few years is around 44, but the number of curators under 35 is gradually increasing. The fact that the number of curators with postgraduate university education (two) has doubled following many years of stagnation is gratifying. We consider it exceptionally important not only to continue this trend, but also to intensify it in order for a generation of curators to be replaced over a time horizon of the next few years, and for all the positions of the curators of collections to be sustainable in the long term.

In 2013, the Slovak National Museum celebrated the 120th anniversary of its foundation. At the ceremonial colloquium which took place on April 23rd in the premises of Bratislava castle, an exhibition and publication were announced as the main events to celebrate the jubilee. We are delighted that the curators of our museums contributed to the opening of an exhibition in the headquarters at the end of the year, which presented a cross-section of the history and collections of the Slovak National Museum. The representative publication "The Slovak National Museum" is, however, a permanent memorial in which our institution presents itself to the public for the first time in thirty years. The publication obtained the Anniversary Prize of the "Monuments and Museums" journal for 2013.

April 2014

RECENZIE A INFORMÁCIE

PETRAKOVIČOVÁ, Agáta. *Landsfeldov keramický slovník alebo národopisné zápisky z hrnčiarskych, džbankárskych a kachliarskych dielní na Slovensku, Morave a v Čechách*. Modra : Modranská Beseda, SNM – Múzeum Ľudovíta Štúra, 2011. ISBN 978-80-970978-2-0.

Modranská Beseda vydala v roku 2011 v spolupráci so SNM – Múzeom Ľudovíta Štúra v Modre neveľkú, ale zaujímavú knižku pod názvom *Landsfeldov keramický slovník alebo národopisné zápisky z hrnčiarskych, džbankárskych a kachliarskych dielní na Slovensku, Morave a v Čechách*. Vydanie knihy finančne podporilo Ministerstvo kultúry SR. Autorkou úvodného, resp. sprievodného textu je dlhoročná pracovníčka modranského múzea Agáta Petrakovičová. Práve vďaka nej uzrel svetlo sveta pôvodne stratený Landsfeldov slovník. Objavila ho pri preberaní osobného archívu Heřmana Landsfelda – známeho keramikára, vášnivého zberateľa a amatérskoho archeológa – do zbierkového fondu múzea.

Slovník obsahuje abecedne zoradené nárečové heslá z oblasti keramickej a kachliarskej výroby, technologických postupov výroby, výrobného sortimentu, používaného pracovného náradia a pracovných pomôcok. Keďže Landsfeld žil a pracoval v slovenskej Modre i v moravskej Strážnici, do slovníka zaradil slová tak slovenské, ako aj české a zároveň slová prevzaté z nemeckého jazyka. Týmto svojím prístupom názorne dokumentoval dlhodobé spolužitie medzi domácimi keramikármi a habánmi, ktorí hovorili dobovým nemeckým nárečím.

Nárečový výkladový slovník objavený v modranskom múzeu nebol kompletný. Iste aj preto nedošlo k jeho vydaniu za Landsfeldovho života. Zostavovateľka ho doplnila o výskumový materiál modranského učiteľa Jána Izáka, a tiež o výsledky terénneho výskumu pracovníkov Múzea Ľudovíta Štúra, ktorý bol realizovaný v roku 1982. Napriek tomu slovník stále nie je úplný. Ale to nič nemení na skutočnosti, že ide o pútavé čítanie, ktoré umožňuje nazrieť do džbankárskych a hrnčiarskych dielní na území Slovenska a Česka. Autenticitu mnohých hesiel zabezpečuje fakt, že je pri nich uvedené meno Landsfeldovho informátora, lokalita a rok zápisu. Škoda, že podobné informácie neobsahujú heslá, ktoré do slovníka doplnila zostavovateľka. Čitateľ sa nedozvie ani to, ktoré heslá pochádzajú od Jána Izáka, a ktoré získalo v teréne Múzeum Ľudovíta Štúra.

Mnohé publikované heslá sú po obsahovej stránke naozaj zaujímavé. Napríklad „cumel“ bol nástroj pozostávajúci z kúskov dreveného uhlia zabaleného v plátne, ktoré sa používali na kopírovanie figúr na tanierne a džbány. Na označenie cíničito-olovnatej glazúry, nanášanej na vypálenú fajansu, sa na západnom Slovensku používal výraz „šmelc“. Cínový popol, z ktorého sa vyrábala biela glazúra, sa zase volal „cínoš“. Na špeciálne zdobenie riadu hlinkami na bielom základe sa v Modre pred sto rokmi používalo slovo „trasakovka“.

Okrem abecedne zoradeného slovníka je v knihe bližšie opísaný život a práca v hrnčiarskej, prípadne džbankárskej dielni. Osobitná pozornosť je venovaná organizovaniu života v cechu, života učňov, tovarišov a majstrov, ktorí nielenže museli preukázať svoju majstrovskú zručnosť vytvorením majstrovského kusa, tzv. „Meisterstücku“, ale aj vlastníctvom obytného domu a vlastnej remeselníckej dielne. V minulosti patrili keramikári k všeobecne uznávaným, i keď nie veľmi bohatým remeselníkom, ktorí obyčajne prežili „celý život v blate“. V knihe je stručne zachytená ich práca od vykopania hliny cez vytáčanie nádob na hrnčiarskom kruhu až po druhé vypaľovanie v hrnčiarskej peci. Vyberanie vypáleného riadu z pece bolo vždy veľkou udalosťou pre celú dielňu. Prirodzenou súčasťou každodennej práce v dielni bola modlitba. Hrnčiari a džbankári však verili aj na rôzne povery. Svoje úspechy i neúspechy často pripisovali pôsobeniu hrnčiarskych škriatkov. Život si spríjemňovali hrnčiarskymi piesňami a hrami, z ktorých niekoľko obsahuje aj Landsfeldova knižka.

V jej záverečnej časti je publikovaný autorov originálny „vzorník“, ktorý namaľoval v rokoch 1919 až 1924 v Modre. Obsahuje vyše 250 výtvarných návrhov navrhnutých týmito neobyčajne nadaným majstrom. Najviac z nich pripadá na klasické džbány a taniere,

no sú v ňom i návrhy na krpky, žartovné džbány, „sovy“, čutory, kvetináče atď. Väčšina návrhov hýri farbami, medzi ktorými dominuje červená, modrá, zelená a žltá, teda základné farby tradičnej výtvarnej kultúry našich predkov. V tejto súvislosti stojí za zmienku, že pod Landsfeldovým vedením získala keramická dielňa v Modre niekoľko medzinárodných ocenení. Najvýznamnejšia z nich je cena Grand Prix udelená v Paríži roku 1924 a zlatá medaila získaná na výstave vo Philadelphii roku 1925.

Recenzovaný Landsfeldov slovník vydaný spolu s jeho „vzorníkom“ – obohatený o sprievodné slovo Agáty Petrakovičovej – je nesporne zaujímavým knižným titulom. Na čitateľa z neho dýchne autentická atmosféra tradičnej keramickej výroby na našom území, ako aj spôsobu života jej tvorcov.

Marta Pastieriková

OBSAH

Predhovor (<i>Halmová, Mária – Očková, Katarína</i>).....	5
Introduction (<i>Halmová, Mária – Očková, Katarína</i>).....	8
Štúdie a materiály	
<i>Langer, Jiří</i> : Múzeum slovenskej dediny. Členenie plučiny a prírodné krajnotvorné prvky regionálnych areálov Orava, Kysuce, Turiec. Etnograficko-architektonická (krajinárska) štúdia.....	11
<i>Kiripolská, Anna</i> : Usadlosť z Rakovej č. 201 – 202 v Múzeu slovenskej dediny	25
<i>Langer, Jiří</i> : Úloha technických zariadení v európskych múzeách v prírode.....	37
<i>Gesierich, Milan – Bryol, Radek</i> : Sbíрка technických staveb ve Valašském muzeu v přírode v Rožnově pod Radhoštěm	42
<i>Novotný, Milan</i> : Technické stavby v Muzeu vesnice jihovýchodní Moravy – plán, realizace, výhled do budoucna.....	53
<i>Petráš, Martin</i> : Obnova, prevádzka a prezentácia technológie mlyna a pily v Kvačianskej doline – Oblazoch	62
<i>Suchý, Lubor – Ďurian, Karol – Krušínský, Peter</i> : Krovy na historických objektoch Oravy a Kysúc.....	77
<i>Scheianu, Adrian</i> : The “Cula”, a lesser-known type of fortified house south of the Romanian Carpathian mountains	102
<i>Pišútová, Irena</i> : Nové poznatky o habánoch a ich tvorbe na strednom Slovensku v 18. storočí.....	113
<i>Váleková, Monika</i> : Komorná a sakrálna nástenná maľba Jozefa Hanulu	137
<i>Liščák, Marián</i> : Z dejín obchodu s drevom a plnícstva na Kysuciach v prvej polovici 19. storočia v svetle archívnych prameňov	162
Správy	
<i>Scheianu, Adrian</i> : Presentation of the Museum of Traditional Folk Civilization	175
<i>Kowalczyk, Marcin</i> : Ścieżka przemysłu wiejskiego w Muzeum orawskim parku etnograficznym w Zubrzycy Górnej.....	182
<i>Janoštín, Richard</i> : Technical buildings in the Orava village museum.....	190
<i>Kiripolská, Anna</i> : Sympóziium „Hlinené stavby – tradícia a súčasnosť“	195
<i>Ilečková, Silvia</i> : PhDr. Mária Mariániová (Martinské roky 1943 – 1949)	197
<i>Králiková, Eva</i> : Prežili, aby sme nezabudli.....	203
<i>Ferklová, Daša</i> : Karol Plicka v prezentačných aktivitách SNM v Martine v rokoch 2013 – 2014	207
<i>Králiková, Eva</i> : Cena Andreja Kmeťa za rok 2013.....	210
<i>Halmová, Mária</i> : Z činnosti Slovenského národného múzea v Martine v roku 2013	214
<i>Halmová, Mária</i> : On the Activities of the Slovak National Museum in Martin in 2013	221
Recenzie a informácie	
<i>Pastieriková, Marta</i> : Landsfeldov keramický slovník alebo Národopisné zápisky z hrnčiar-ských, džbankárskych a kachliarskych dielní na Slovensku, v Morave a Čechách	224

CONTENTS

Preface (<i>Halmová, Mária – Očková, Katarína</i>).....	5
Introduction (<i>Halmová, Mária – Očková, Katarína</i>).....	8
Studies and Materials	
<i>Langer, Jiří</i> : Museum of the Slovak Village. Division of Agricultural Land and Natural Landscaping Elements in the Regions of Orava, Kysuce, Turiec. An ethnographic-architectural (landscape) study	11
<i>Kiripolská, Anna</i> : Settlement from Raková no. 201 – 202 in the Museum of the Slovak Village.....	25
<i>Langer, Jiří</i> : Roles of Technical Installations in European Open-air Museums	37
<i>Gesierich, Milan – Bryol, Radek</i> : The collection of technical buildings in the Wallachian Open-air Museum in Rožnov pod Radhoštěm.....	42
<i>Novotný, Milan</i> : Technical buildings in the Museum of the Villages of South-east Moravia: plan, realisation, future prospects	53
<i>Petráš, Martin</i> : The Renovation, Operation and Presentation of Water Mills in Kvačianska dolina – Oblazy	62
<i>Suchý, Lubor – Ďurian, Karol – Krušínský, Peter</i> : Roof Frames in Historical Buildings in the Orava and Kysuce Regions	77
<i>Scheianu, Adrian</i> : The “Cula”, a lesser-known type of fortified house south of the Romanian Carpathian mountains	102
<i>Pišútová, Irena</i> : New information on the Haban Community and their Work in Central Slovakia in the 18 th century.....	113
<i>Váleková, Monika</i> : The Domestic and Sacral Painting of Jozef Hanula	137
<i>Liščák, Marián</i> : On the History of the Logging Trade and Rafting in the Kysuce Region in the First Half of the Nineteenth Century in the Light of Archive Sources	162
News	
<i>Scheianu, Adrian</i> : Presentation of the Museum of Traditional Folk Civilization	175
<i>Kowalczyk, Marcin</i> : Ścieżka przemysłu wiejskiego w Muzeum orawskim parku etnograficznym w Zubrzycy Górnej.....	182
<i>Janoštin, Richard</i> : Technical Buildings in the Museum of the Orava Village	190
<i>Kiripolská, Anna</i> : Symposium “Clay buildings – Tradition and Modernity”	195
<i>Ilečková, Silvia</i> : PhDr. Mária Mariániová (The Martin Years 1943 – 1949).....	197
<i>Králiková, Eva</i> : They Survived, Lest we Forget... ..	203
<i>Ferklová, Daša</i> : Karol Plicka in the Presentation Activities of the SNM in Martin from 2013 to 2014.....	207
<i>Králiková, Eva</i> : Andrej Kmeť Prize for 2013	210
<i>Halmová, Mária</i> : On the Activities of the Slovak National Museum in Martin in 2013 ..	221
Reviews and Information	
<i>Pastieriková, Marta</i> : Landsfeld’s Dictionary of Ceramics or Ethnographic Notes from Potters’, Jug-makers’ and Ceramic Stove-makers’ Workshops in Slovakia, Moravia and Bohemia.....	224